Univerzita Komenského v Bratislave

INOVÁCIE V SOCIÁLNYCH A VEREJNÝCH POLITIKÁCH

Problémy konceptualizácie a nových nástrojov

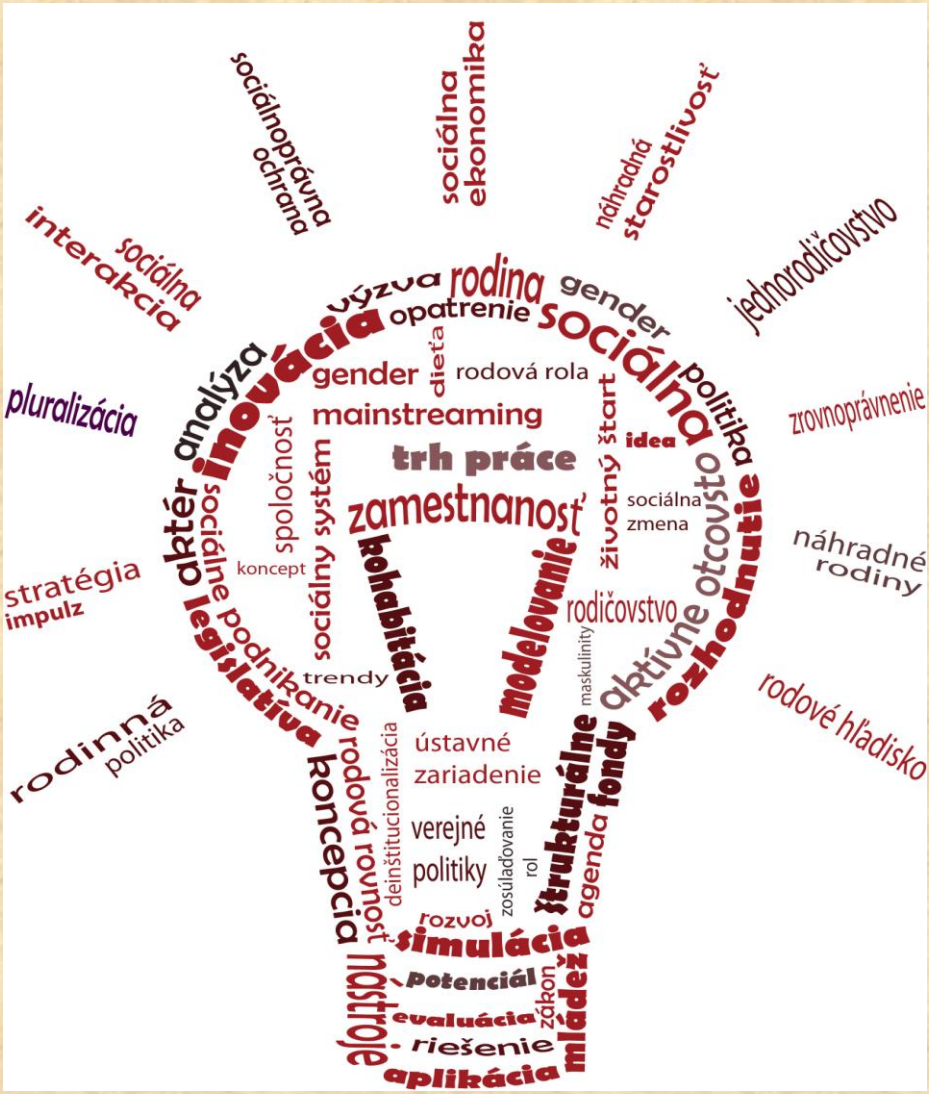

Gabriela Lubelcová a kolektív

Operačný program VÝSKUM a VÝVOJ
Európska únia
Európsky fond regionálneho rozvoja
UNIVERSITAS COMENIANA BRATISLAVENSIS · MCMXIX ·
CENTRUM EXCELENTNOSTI PRE SPOLOČENSKÉ INOVÁCIE
Univerzity Komenského v Bratislave

Podporujeme výskumné aktivity na Slovensku / Projekt je spolufinancovaný zo zdrojov EÚ

INOVÁCIE V SOCIÁLNYCH A VEREJNÝCH POLITIKÁCH

Problémy konceptualizácie a nových nástrojov

Gabriela Lubelcová a kolektív

Univerzita Komenského v Bratislave

2011

INOVÁCIE V SOCIÁLNYCH A VEREJNÝCH POLITIKÁCH

Problémy konceptualizácie a nových nástrojov

Editorka: Doc. PhDr. Gabriela Lubelcová, PhD.

Kolektív autorov: Doc. PhDr. Gabriela Lubelcová, PhD.
Mgr. Martin Béreš
Mgr. Barbora Holubová
Mgr. Gabriela Tydlitátová
Mgr. Milan Fico
Mgr. Janka Kottulová
Mgr. Gizela Brutovská
Mgr. Marek Mathias

Recenzenti: Prof. PhDr. Darina Malová, CSc.
Prof. PhDr. Ján Sopóci, PhD

Táto publikácia bola vytvorená v rámci projektu „Globálne a lokálne procesy na Slovensku: rozvoj spoločenských inovácií v podmienkach internacionalizácie Európskej únie“ (ITMS 26240120017) realizovaného vďaka podpore Operačného programu Výskum a vývoj financovaného z Európskeho fondu regionálneho rozvoja.

Publikácia neprešla jazykovou korektúrou.

Návrh obálky: Gabriela Tydlitátová
Vydalo: Vydavateľstvo Univerzity Komenského v Bratislave
Miesto a rok vydania: Bratislava 2011
ISBN: 978-80-223-3043-5

OBSAH

Editoriál 5
1. kapitola: Sociálne inovácie – problematika vymedzenia a funkcií (Gabriela Lubelcová) 8
2. kapitola: Koncepty maskulinity a ich inovačný potenciál pre kritickú sociálnu analýzu (Martin Béreš) 27
3. kapitola: Aktívne otcovstvo a inovatívne verejno-politické opatrenia na jeho podporu (Barbora Holubová) 51
4. kapitola: Analýza právnych noriem vo vzťahu k novým rodinným formám (Gabriela Tydlitátová) 66
5. kapitola: Náhradná inštitucionálna starostlivosť – aktuálne trendy a výzvy (Milan Fico) 83
6. kapitola: Štrukturálne fondy ako nástroj rozvoja spoločenských inovácií? Príklad uplatňovania rodového hľadiska (Janka Kottulová) 97
7. kapitola: Evaluácia ako inovatívny nástroj hodnotenia verejných politík (odborné poradenské služby – aplikácia evaluačného prístupu) (Gizela Brutovská) 111
8. kapitola: Multiagentové modelovanie ako nástroj analýzy sociálnych problémov (Marek Mathias) 127
Záver 145
Anotácie (Annotations) 147
O autoroch 152

EDITORIÁL

Kolektívna monografia **„Inovácie v sociálnych a verejných politikách (problémy konceptualizácie a nových nástrojov)“** je jedným z výstupov projektu "Globálne a lokálne procesy na Slovensku: rozvoj spoločenských inovácii v podmienkach internacionalizácie Európskej únie", podporovaného operačným programom Výskum a vývoj financovaného z Európskeho fondu regionálneho rozvoja (ITMS 26240120017). Hlavným cieľom projektu je podpora a rozvoj excelentného výskumu so zameraním na spoločenské inovácie a verejné politiky riešiace civilizačné výzvy súčasnosti. Projekt v sebe zahŕňal niekoľko tematických dimenzií: politickú, sociálnu, dimenziu verejnej politiky a ekonómie a dimenziu kultúry, identity a komunikácie.

Monografia je produktom sociálnej dimenzie projektu, ktorá sa zameriavala na identifikáciu a analýzu sociálnych inovácií v dvoch kľúčových oblastiach: v problematike sociálneho začleňovania a problematike rodovej rovnosti. Východiskom nášho úsilia bolo reflektovanie limitov historicky sformovaných modelov sociálnej ochrany akcelerovaného súčasnou ekonomickou krízou, ktoré vyvíja tlak na hľadanie nových spôsobov riešenia a nových odpovedí na súčasné sociálne problémy. To si vyžaduje aj inovatívny konceptuálny a metodologický prístup k identifikácii sociálnych problémov, ich spoločenskej zakotvenosti ako aj možnostiam a stratégiám riešenia. Kľúčovou témou, ktorá integruje základné prístupy k sociálnym problémom súčasnosti sa stal (v rámci európskej agendy) koncept sociálnej inklúzie (začleňovania), na pozadí mechanizmov rôznych foriem sociálnej diferenciácie (téma sociálnych nerovností a diskriminácie, s osobitnou pozornosťou nerovnosti rodovej a gender mainstreamingu). Vzhľadom na limitované kapacity riešiteľského kolektívu sa riešenie úlohy orientovalo na vybrané oblasti sociálnych inovácií a sociálnej inklúzie, ktorej sa jednotliví riešitelia dlhodobo venujú.

Ambíciou projektu bolo nielen integrovať výskumné aktivity odborných pracovníkov dotknutých pracovísk, ale zapojiť do riešenia aj doktorandov a vytvoriť pre nich platformu pre posilnenie ich odborného rastu a kooperativity. Vhodným základom pre túto platformu bola tematická orientácia ich dizertačných prác, ktorá sa viazala na aktuálne sociálne problémy, s významným presahom do sféry sociálno-politických opatrení ako stratégií ich riešenia. Bol tak vytvorený priestor pre identifikáciu nových prístupov a praktických riešení, ktoré by odkryli inovačný potenciál tak v rovine konceptualizácie, ako aj rovine aplikácie riešení sociálnych problémov.

Na báze projektu tak vznikla iniciatíva diskusného doktorandského fóra, kde sa počas pravidelných stretnutí diskutovali konceptuálne teoretické, metodologické a aplikačné problémy vybraných oblastí sociálnych problémov a verejných politík a identifikoval sa ich inovačný potenciál.

Predkladaná publikácia je výsledkom tohto diskusného fóra a prezentuje výstupy najmä zapojených doktorandov. Podľa zamerania témy a stupňa rozpracovanosti dizertačných prác sa orientujú na odkrytie inovačného potenciálu v rovine konceptualizácie, metodologickej orientácie alebo aplikačných výstupov vo verejných politikách.

Práca je rozdelená do 9 relatívne samostatných kapitol, ktoré zároveň sledujú vnútornú logiku odvíjania témy sociálnych inovácií. Úvodná prvá kapitola „**Sociálne inovácie – problematika vymedzenia a funkcií“** (autorka Gabriela Lubelcová, koordinátorka sociálnej dimenzie projektu) je venovaná špecifikácii sociálnej inovácie. Autorka si v úvode všíma spoločenský kontext sociálnych inovácií, ktorý identifikuje cez proces modernizácie

spoločnosti. Následne analyzuje prístupy k vymedzeniu sociálnej inovácie a pokúša sa identifikovať jej kľúčové definičné kritériá. Venuje sa aj téme aplikácie novátorských myšlienok, ktorú vníma ako proces zmeny a ponúka inšpirácie zo zásad menežmentu zmeny pri ich vovádzaní do praxe. Záverečná časť je venovaná sociálnej ekonomike a sociálnemu podnikaniu ako príkladu aktuálnych sociálnych inovácií. V závere naznačuje možnosti aplikácie sociálneho podnikania v priestore verejných politík na Slovensku.

Ďalšie kapitoly spája orientácia na rodové a rodinné štúdie a ich prakticko-politické aplikácie.

Toto zameranie otvára druhá kapitola "**Koncepty maskulinity a ich inovačný potenciál pre kritickú sociálnu analýzu** (autor Martin Béreš, externý doktorand Katedry sociológie FFUK), ktorá sa venuje v našich podmienkach veľmi málo frekventovanej oblasti gender studies – skúmaniu mužov a maskulinít. Pionierska pozícia preto celkom prirodzene vedie autora predovšetkým ku konceptuálnym otázkam tematizácie problematiky. Autor sa zameriava na analýzu základných prístupy ku skúmaniu mužov a maskulinít. Svoju pozornosť sústreďuje na dva široko používané koncepty - tzv. rolovú paradigmu a koncept hegemonickej maskulinity. Analyzuje ich teoretické možnosti a obmedzenia a pokúša sa identifikovať ich inovatívny prínos ku skúmaniu rodovej rovnosti.

Mužský rozmer gender studies rozvíja a do špecifickej aplikačnej podoby zakotvuje tretia kapitola publikácie s názvom **„Aktívne otcovstvo a inovatívne verejno-politické opatrenia na jeho podporu"** (autorka Barbora Holubová**,** externá doktorandka Katedry sociológie FFUK). Príspevok tematizuje aktívne otcovstvo ako inovatívnu reakciu na viaceré spoločenské problémy a nadchádzajúce trendy. Účasť slovenských otcov na rodičovskej starostlivosti je totiž aj napriek zmenám v očakávaniach stále veľmi nízka. Kapitola sa zameria sa na možné teoretické vysvetlenia nízkej angažovanosti otcov v rodinnej starostlivosti a ich pretavenie do verejno-politických opatrení. V prípade už implementovaných opatrení na podporu otcovstva zhodnocuje ich efektivitu a poukazuje na vzájomné pôsobenie konkurujúcich či podporných verejno-politických agend.

Rodinnej sféry sa dotýka ďalšia kapitola publikácie, ktorá sa zameriava na zmeny rodinného života a nové rodinné formy v našich podmienkach. Predmetom štvrtej kapitoly **„Analýza právnych noriem vo vzťahu k novým rodinným formám"** (autorka Gabriela Tydlitátová, interná doktorandka Katedry sociológie FFUK) je problematika nových rodinných foriem s prihliadnutím na ich pozíciu v právnom systéme Slovenskej republiky. Jadrom príspevku je analýza existujúcich slovenských právnych noriem, ktoré sú akýmkoľvek spôsobom relevantné k novým rodinným formám. Následne sa autorka pokúša tieto právne úpravy komplexne posúdiť a odhadnúť, k akému regulačnému modelu inklinuje svojimi opatreniami sociálna politika na Slovensku vo vzťahu k novým rodinným formám, t.j. či sa zmeny snaží podporovať, potláčať alebo k nim pristupuje neutrálne. V závere naznačuje akým smerom by bolo vhodné tieto opatrenia posunúť a aká iniciatíva by v tomto prípade znamenala pozitívnu spoločenskú inováciu.

Tematiku rodinnej politiky dopĺňa kapitola z oblasti náhradnej rodinnej starostlivosti, ktorá alternuje zlyhávajúcu alebo absentujúcu rodinu a aj v tejto oblasti sme svedkami vývoja k novátorských prístupom inštitucionálnej starostlivosti. Súčasnú situáciu a výzvy pre zmeny sa vo vybraných aspektoch pokúša postihnúť piata kapitola „**Náhradná inštitucionálna starostlivosť - aktuálne trendy a výzvy"** (autor Milan Fico, externý doktorand Katedry sociológie FFUK). Kapitola sa zaoberá súčasnými trendmi inštitucionálnej starostlivosti a profesionálneho rodičovstva v súvislosti s legislatívnymi zmenami, ktoré prebiehajú v oblasti sociálnoprávnej ochrany detí. Dôraz je kladený na reflexiu týchto zmien v oblasti detských práv a problematiku životného štartu tých mladých ľudí, ktorí po dovŕšení dospelosti

opúšťajú ústavnú starostlivosť. Autor venuje pozornosť potrebe inovácií v aplikačnej praxi pre zlepšenia životného štartu týchto mladých ľudí, najmä v oblasti deinštitucionalizácie ústavnej starostlivosti.

Špecifickú pozornosť venuje rodovej dimenzii doktorandka J. Kottulová v šiestej kapitole **„Štrukturálne fondy ako nástroj rozvoja spoločenských inovácii? Príklad uplatňovania rodového hľadiska“.** Potenciál, ktorý ponúkajú štrukturálne fondy pre rozvoj a presadzovanie rôznych foriem spoločenských inovácii, ostáva v SR dlhodobo nevyužitý. Príkladom vhodne ilustrujúcim túto skutočnosť je spôsob, akým sa v riadení štrukturálnych fondov uplatňuje princíp rodovej rovnosti a zároveň úloha, akú štrukturálne fondy zohrávajú (či nezohrávajú) v posilňovaní rodovej rovnosti v spoločnosti. Práve štrukturálne fondy sa na úrovni EÚ stali dôležitým nástrojom pre podporu špecifických opatrení a inovatívnych prístupov v podpore rodovej rovnosti a zároveň jednou z „vlajkových lodí“ filozofie uplatňovania rodového hľadiska (gender mainstreamingu). Kapitola poukazuje na hlavné nedostatky uplatňovania tohto hľadiska v riadení a implementácii štrukturálnych fondov v SR, pričom ich hodnotí aj v kontexte porovnania s riadením štrukturálnych fondov v iných členských štátoch EÚ.

Ďalšie kapitoly monografie sú venované skôr metodologickým a metodickým témam inovácie sociálnej analýzy a sociálneho výskumu, využiteľných pri skúmaní sociálnych a verejných politík. Siedma kapitola s názvom **„Evaluácia ako inovatívny nástroj hodnotenia verejných politík (odborné poradenské služby – aplikácia evaluačného prístupu)“** (autorka Gizela Brutovská, externá doktorandka katedry sociológie) dáva do pozornosti špecifický výskumný postup na analýzu účinkov a výsledkov nástrojov verejných politík – evaluačný výskum, ktorý sa zatiaľ v našich podmienkach neuplatňuje často. Autorka vymedzuje evaluáciu ako špecifický druh sociálnej analýzy a rozoberá základné stratégie evaluačného výskumu. Jedným z najpoužívanejších typov evaluácie je programová evaluácia, ktorá sa využíva za účelom hodnotenia konceptualizácie, dizajnu, implementácie a užitočnosti nástrojov sociálnych intervenčných programov, smerujúcich k zlepšeniu ich efektívnosti. Následne aplikuje programovú evaluáciu na oblasť odborných poradenských služieb (OPS) ako jedného z nástrojov politiky trhu práce. Štruktúru hodnotenia tvoria popis dizajnu OPS, analýza povahy cieľov OPS a širší regionálny a etnický kontext. V závere sú navrhované opatrenia smerom k zlepšeniu fungovania odborných poradenských služieb vzhľadom k zisteným skutočnostiam.

„Multiagentové modelovanie ako nástroj analýzy sociálnych problémov“ (autor Marek Mathias, interný doktorand Katedry sociológie FFUK) tvorí poslednú kapitolu publikácie. Autor tu prezentuje multiagentové modelovanie ako metodologickú inováciu, ktorá umožňuje modelovať stavy sociálneho systému z jeho dynamického hľadiska. Nakoľko ide o simulačné modely, ktoré pracujú vo virtuálnom prostredí, je možné použiť ich na simulovanie správania sa agentov pri rôznych počiatočných nastaveniach agentov na jednej strane a vstupného stavu prostredia na strane druhej. Z pohľadu sociálnych politík, ktoré sa snažia aktívne zasiahnuť do sociálneho prostredia a ktoré sa orientujú na vybrané sociálne skupiny populácie môžu byť mimoriadne výhodné. Umožňujú anticipovať možné dôsledky sociálneho opatrenia ex ante, teda ešte pred jeho spustením v reálnej populácii. V príspevku je predstavený aj rámcový návrh ako využiť multiagentové systémy v praxi pri zavádzaní legislatívnych opatrení (na príklade rodinnej politiky).

Publikácia vychádza v elektronickej podobe. Neprešla jazykovou korektúrou. Za autorský kolektív chcem vyjadriť poďakovanie recenzentom publikácie za ich inšpiratívne usmernenia.

Bratislava, marec 2011 Gabriela Lubelcová

1. KAPITOLA

SOCIÁLNE INOVÁCIE – PROBLEMATIKA VYMEDZENIA A FUNKCIÍ

LUBELCOVÁ Gabriela

Abstrakt

Zvýšená dynamika spoločenských procesov kladie požiadavky na novátorské prístupy a spôsoby riešenia sociálnych problémov súčasnosti, ktoré prekračujú zaužívané spôsoby uvažovania a konania. Do centra pozornosti sa dostáva téma sociálnych inovácií. Sociálne inovácie chápeme ako adaptačnú stratégiu na permanentnosť spoločenských zmien, ktoré umožňujú transformovať meniace sa parciálne parametre do nových usporiadaní a modalít konania, ktoré prinášajú nové riešenia aktuálnych potrieb ľudí a vedú k zlepšeniu ich životných podmienok. Interpretačný kontext inovácie umiestňujeme do procesu modernizácie spoločnosti. Naše chápanie modernizácie sa pritom opiera o emancipačné teórie modernizácie, ktoré zámerné inštitucionalizované úsilie o skvalitňovanie životných podmienok ľudí podrobujú kritickej analýze optikou ich sociálnych dôsledkov. V prvej časti kapitoly venujeme pozornosť vymedzeniu sociálnej inovácie. Vychádzame pri tom z prác centier pre inováciu Standforskej a Oxforskej univerzity a centra pre inovácie vo Fínsku. Zjednocujúcim prvkom týchto prístupov je orientácia na dominantnú úlohu sociálnych inovácií v súčasnosti. Reprezentujú posun od orientácie na technické a technologické inovácie ako nástroje predovšetkým ekonomického rastu, príznačné pre industriálnu etapu vývoja modernej spoločnosti. Sociálne inovácie orientujú pozornosť na novátorské riešenia sociálnych problémov ľudí. Zdôrazňujú aktívnu participáciu sociálnych aktérov, rozvíjanie sociálneho kapitálu a sieťovania, mobilizáciu lokálnych zdrojov a prestupovania organizačných, sektorových a odborových hraníc doteraz používaných prístupov a aplikácií. Tieto charakteristiky môžeme chápať ako definičné kritériá sociálnej inovácie. Fínski autori prichádzajú s konceptom udržateľnej inovácie, ktorý je postavený na princípoch udržateľného rozvoja, ekologického myslenia, participatívnej a kontinuálnej inovácii a inovatívnom vedení (leadership). Oproti anglosaskej tradícii, ktorá pri kreovaní a zavádzaní sociálnych inovácií kladie dôraz na kreativitu sociálnych aktérov (individuálni a skupinoví inovátori), vidíme ich prínos v dôraze na podporné makrospoločenské prostredie a inštitucionálne štruktúry ako významné predpoklady aplikácie sociálnych inovácií. Predpokladom inovácií v ich poňatí je inštitucionálna zmena, ktorá otvorí priestor pre rast a posilňovanie reflexívnych a adaptívnych (učiacich sa) sociálnych organizácií. Prínos anglosaských autorov môžeme zase vidieť v reflektovaní podmienok na aplikáciu sociálnych inovácií. Inovácia ako zmena zaužívaných praktík spravidla vyžaduje zmenu optiky, názorov, postojov a spôsobov správania zapojených aktérov, čo môže byť zdrojom bariér pre ich realizáciu. Aplikácia zásad manažmentu zmeny je preto nevyhnutnou súčasťou vovádzania inovácií do praxe a je inšpiratívnym podnetom aj v našich podmienkach. V záverečnej časti kapitoly prezentujeme ako príklad sociálnej inovácie oblasť sociálnej ekonomiky a sociálneho podnikania. Tieto iniciatívy sa pokladajú za jednu z typických nositeľov sociálnej inovácie v súčasnosti. Reprezentujú hybridné podnikateľské formy, ktoré aplikujú podnikateľské modely na dosahovanie sociálnych cieľov. Venujeme pozornosť vymedzeniu sociálneho podnikania na základe výskumných záverov európskej siete EMES a centra pre sociálne podnikanie pri Ofxodskej univerzite.

Špecifikujeme základné oblasti aplikácie sociálneho podnikania pri riešení sociálnych problémov súčasnosti a na záver ponúkame identifikáciu možností etablovania sociálneho podnikania v priestore verejných politík na Slovensku.

Kľúčové slová:

sociálna inovácia, modernizácia, sociálna zmena, sociálne problémy, sociálna ekonomika, sociálne podnikanie

1 ÚVOD

Téma inovácií sa stáva aktuálnou témou výskumov ako aj spoločenskej praxe. Novátorské idey a prístupy, ktoré menia doterajšie, zaužívané spôsoby uvažovania a konania sa stali stelesnením očakávaní spoločenského rozvoja a priestorom hľadania východísk jej zauzlení a aktuálnych problémov.

Spoločenská inovácia je príspevkom k spoločenskej zmene a sama je stelesnením zmeny, iného, doterajšiu prax posúvajúceho alebo alternujúceho postupu. Súčasne je v tomto termíne zväčša implicitne zakotvený dôraz na dlhodobý a multiplikačný efekt zmeny, ktorú vyvoláva. Za inovatívny sa spravidla pokladá počin, ktorého význam, novátorský prínos sa prejaví dôsledkami zmien, ktoré priniesol a vyvolal.

Zároveň je s termínom inovácie spojená predstava žiadúcosti zmeny, ktorú prináša. Predpokladajú sa pozitívne dôsledky, zlepšovanie parametrov, skvalitňovanie procesov, zefektívňovanie výsledkov. Označenie tohto očakávaného pozitívneho rozmeru inovácie je vyjadrené jej ukotvením do širšieho procesu (napredujúceho) spoločenského vývoja, ktorý sa najčastejšie označuje termínom modernizácie.

2 MODERNIZAČNÝ KONTEXT INOVÁCIE

Modernizácia je spravidla všeobecne spojená s dosahovaním aktuálnych parametrov rozvinutosti, vyspelosti spoločenských inštitúcií, ako aj účinnosti a efektívnosti ich výkonnosti a celkovej spoločenskej reprodukcie. Predpokladá sa správnosť, žiadúcosť a prínosnosť tohto procesu.

Treba však podotknúť, že v sociológii sa môžeme stretnúť s dvoma poňatiami modernizácie. Jedno poňatie reflektuje historický spoločenský vývoj prechodu od tradičnej k súčasnej modalite spoločnosti, ktorá sa označuje ako modernita[1]. Modernizácia spoločnosti tu zakladala kľúčové charakteristiky súčasnej spoločnosti v jej hlavných oblastiach - národný štát, rozvoj trhovej ekonomiky a parlamentnej demokracie s individuálnym statusom občana. Modernizácia bola stelesnená v procesoch industrializácie, urbanizácie a sekularizácie spoločnosti ako samoorganizačných procesov reagujúcich na dynamický rozvoj technických prostriedkov ekonomickej produkcie a prehlbovanie deľby práce, ako kľúčových síl, ktoré stáli pri jej zrode.

Druhé chápanie je spojená s posilňovaním úlohy štátu a rozvojom jeho riadiaco-regulatívnych funkcií vo všetkých spoločenských oblastiach, rozvojom vedy a širokou technickou

[1] Jan Keller zdôrazňuje potrebu odlíšiť teórie modernizácie a teórie modernity. Kľúčový rozdiel vidí v apologetickej orientácii teórií modernizácie v kontraste ku kriticko sociologickým prístupom klasikov sociológie, analyzujúcich proces prechodu k modernite, nielen ako bezproblémového procesu napredovania a zdokonaľovania spoločnosti, ale aj ako procesu, vyvolávajúceho napätia, konflikty a potenciálne sociálne ohrozenia (Keller, J. , 2007, 2004).

a sociotechnickou aplikáciou vedeckých poznatkov, tak v oblasti podnikovej, ekonomickej či v oblasti verejnej správy. Tu nadobúda modernizácia rozmer zámernej, riadenej optimalizácie parametrov efektívnosti a výkonu spoločenských formálnych organizácií vo všetkých oblastiach spoločenského života. Z tohto cieľového zamerania manežérskych funkcií formálnych organizácií modernej spoločnosti sa sformovalo implicitne pozitívne ponímanie modernizácie ako zdokonaľovania, rastu vyspelosti a komplexity spoločnosti, najmä za použitia výsledkov vedy a techniky v jej ekonomickej reprodukcii. Neskoro moderná etapa vývoja posledných desaťročí však spochybnila vieru v racionálna expertnú reguláciu spoločenských oblastí, vedecky založenú a technicky realizovanú optimalizáciu spoločenských procesov. Aktuálne výzvy modernizácie sa orientujú na posilnenie sociálnej samoorganizácie spoločnosti, zapojenia sociálnych aktérov do riešenia ich problémov a potrieb, riešení šitých na mieru, lokálne a adresne orientovaných.

Ako sa ukázalo, modernizácia spoločnosti totiž nemusí mať iba pozitívne sociálne dôsledky. Na makro spoločenskej úrovni môže priniesť rozvojové impulzy, väčší rozsah a kvalitu tovarov a služieb, rast celkového životného štandardu a civilizačný posun v životných podmienkach, ale tieto dôsledky nie sú spravidla v spoločnosti distribuované rovnomerne. Zmeny, ktoré modernizácia prináša, môžu vytláčať niektoré sociálne kategórie na okraj, najmä v prípade, ak nedisponujú potenciálom prispôsobiť sa zmenám a adaptovať sa na ne. Známe sú problémy štrukturálnej nezamestnanosti pri modernizácii ekonomiky, ale aj fenomén krízy zamestnanosti vo vyspelej ekonomike, ktorá vysokou úrovňou modernizácie (technická, technologická úroveň, úroveň riadenia, a pod.) produkuje stále menší počet pracovných miest (a stále kvalifikovanejších) a nie je preto schopná vytvárať dostatok pracovných miest pre nízko kvalifikované pracovné sily, ktoré sa dostávajú do špirály dlhodobej nezamestnanosti.

Na potrebu diferencovaného teoretického vnímania modernizácie upozorňuje J. Keller, ktorý navrhuje rozlíšenie teórií modernizácie na dve základné skupiny: jednorozmerné a emancipačné. Tzv. jednorozmerné neznamenajú orientáciu iba na jednu dimenziu spoločenskej modernizácie (napr. ekonomický redukcionizmus alebo technický determinizmus), ale považuje za ne tie teórie, ktoré bezvýhradne podporujú prevládajúce spoločenské trendy a pokladajú ich automaticky za správne (Keller, J., 2007, s. 19). Reprezentujú teda teórie, ktoré implicitne vnímajú modernizáciu ako pozitívny proces vývoja. Naproti tomu autori tzv. emancipačných teórií sú voči trendom spoločenského vývoja proklamujúcich princípmi modernizácie skôr kritickí a domnievajú sa, že plnohodnotná modernizácia sa musí skôr orientovať na ich prekročenie a prekonanie. Iba tak môže modernita rozvinúť svoj celý emancipačný potenciál. „V tomto zmysle hovoríme o reflexívnej modernizácii, teda modernizácii, ktorá si ...uvedomuje všadeprítomné riziko spätnej barbarizácie pomerov a snaží sa na toto riziko svojimi prostriedkami teoretickej analýzy upozorniť“ (tamtiež, s.19).

Termín modernizácia ako konceptuálny kontext nášho uvažovania o sociálnych inováciách budeme používať vo význame jeho uplatňovania v emancipačných teóriách, ktoré zámerné inštitucionalizované úsilie o skvalitňovanie životných podmienok ľudí podrobujú kritickej analýze optikou sociálnych dôsledkov akokoľvek dobre mienených zámerov[2].

Práve mnohé nežiaduce a neočakávané sociálne dôsledky expertne a technicky orientovanej modernizácie ovplyvnili aj zmeny v pohľade na inovácie. Pôvodne je pojem inovácie spojený

[2] Sú to následne najmä koncepcie U.Becka (riziková modernita), A.Giddensa (reflexívna modernita) a Z. Baumana (tekutá modernita), ktoré pokladáme za inšpiratívne zdroje teoretického kontextu.

s ekonomikou a technikou, presnejšie, orientuje sa na najmä na technické aplikácie, ktoré umožnia dynamický ekonomický rast. Toto, dnes už klasické chápanie inovácie sa viaže na aktívnejšie využívanie industriálnych zdrojov (najmä vedy a techniky) v podnikateľskom prostredí. Môžeme ho označiť ako schumpeterovské, nakoľko to bol ešte v 40. rokoch 20. storočia J. Schumpeter, ktorý ako prvý reflektoval túto väzbu medzi ekonomickým rastom a vedeckým poznaním spojeným s technickými aplikáciami a označil túto podobu zmeny termínom inovácia (Muller, K., 2008, s. 628). Vedecké poznatky, aplikované do technických zdokonalení sa v tomto poňatí vnímajú ako perspektívny zdroj konkurenčnej výhody, kľúčový nástroj ekonomického rastu. Rozvoj informačných technológií zväčšuje rozsah dostupných informácií, rozvíja sociálne siete, vyväzuje jednotlivca z miesta a času jeho každodennej existencie, dynamizuje rozhodovacie procesy inštitúcií a ekonomickú produkciu.

Na druhej strane je zdrojom dynamiky zmien neskoro modernej spoločnosti oblasť kultúrnych hodnôt, ktoré sa rozrôzňujú, diferencujú, individualizujú, dynamizujú individuálny aj sociálny svet človeka. Práve táto vysoká dynamika zmien vedie k tomu, že spoločenská zmena nie je už relatívne odlíšenou etapou vývoja, ktorá prepája dve spoločenské modality (staré a nové usporiadanie), ale môžeme ju skôr vnímať ako permanentnú dynamiku nášho života. Ak je zmena permanentná, potom potrebujeme adaptačnú stratégiu na takúto situáciu. Spoločenské inovácie môžeme v tejto súvislosti chápať aj ako adaptačnú stratégiu na permanentnosť spoločenských zmien, ktoré umožňujú transformovať meniace sa parciálne parametre do nových usporiadaní a modalít konania, ktoré prinášajú nové riešenia aktuálnych potrieb ľudí a vedú k zlepšeniu ich životných podmienok (ako spoločenské inovácie definuje projekt CESIUK centra excelentnosti pre spoločenské inovácie UK).

Skúsenosti a vývoj v európskom prostredí v poslednom období však naznačujú modifikované chápanie inovácie, nielen ako nástroja a zdroja ekonomickej výkonnosti a konkurencieschopnosti, ale aj ako potenciálneho nástroja dosahovania sociálnych cieľov a sociálnej súdržnosti spoločnosti. Sociálna dimenzia začína nadobúdať nový rozmer. Riešenie sociálnych problémov a zvyšovanie schopnosti sociálnych aktérov zapojiť sa do ich riešenia sa stáva dôležitou podmienkou ekonomického rastu. Otvára sa priestor pre sociálne inovácie, ktoré sú vnímané ako novátorské riešenia sociálnych problémov, ktoré prinášajú nielen vyššiu úroveň efektívnosti, a účinnosti, ale aj udržateľnosti a spravodlivosti ako doterajšie riešenia (Phills, J.A., Deiglmeier K., Miller, D.T., 2008) [3]. Ide o riešenia, ktoré prinášajú pridanú sociálnu hodnotu, z ktorých profituje celá spoločnosť viac ako len zainteresovaní jednotlivci.

3 VYMEDZENIE SOCIÁLNEJ INOVÁCIE

Za kľúčové definičné kritériá pre sociálne inovácie sa spravidla považujú: orientácia na neuspokojené potreby, resp. sociálne problémy ľudí, novátorstvo prístupu, ktoré prináša pozitívnu sociálnu zmenu (zmenu v správaní, postojoch, sociálnych dopadoch) a produkcia pridanej sociálnej hodnoty (synergický sociálny efekt na kvalitu sociálnych vzťahov).

Kolektív autorov z oxfordskej univerzity vníma sociálne inovácie predovšetkým ako nové myšlienky a ich praktické aplikácie, ktoré napĺňajú neuspokojené sociálne potreby ľudí (Mulgan, G. a kol., 2007). Inovácie sú generátormi procesov žiaducej sociálnej zmeny. Do popredia dávajú otázku zdrojov tejto dynamiky. Podľa nich v zásade môžeme hovoriť o 4 zdrojoch inovačnej dynamiky:

[3] Autori reprezentujú centrum pre sociálne inovácie pri Stanfordskej univerzite (Center for Social Innovation, Stanford Graduate School of Business, Stanford University).

1. nositeľmi sú jednotlivci, individuálne osobnosti s kreatívnym nápadom a schopnosťou presadenia myšlienky
2. zdrojom je kolektívna sociálna dynamika, ktorá je výsledkom kolektívne zdieľaných aktivít a sociálnych hnutí
3. dynamika trhu, nové ekonomické a podnikateľské iniciatívy
4. organizačné impulzy, stimuly z prostredia formálnych organizácií

Pre vymedzenie sociálnych inovácií považujú za kľúčové tri kritériá:

1. ide spravidla **o novú kombináciu** alebo **hybridné spojenie** jestvujúcich prvkov (pri sociálnych inováciách nejde zväčša o objavovanie nových elementov, ale inovatívnosť najčastejšie spočíva v novom spojení, novátorskej aplikácii známych prvkov v netradičných kontextoch [4])
2. ich aplikácia do praxe zahŕňa **prekračovanie hraníc** (cutting across) organizačných, sektorových, odborových (čo umožňuje tvoriť nové zdroje pridanej hodnoty nových ideí a poznatkov, posilňovať synergický efekt a dopad inovačných aplikácií)
3. produkujú **nové sociálne vzťahy a prepojenia** (sieťovanie) dovtedy izolovaných jednotlivcov a skupín, prinášajú kumulatívnu sociálnu dynamiku zapojených aktérov (tamtiež, s. 5)

Podľa G.Mulgana sociálne inovácie môžeme jednoducho definovať ako nové myšlienky, založené na novátorskom spojení doteraz oddelených prvkov, ktoré fungujú v praxi pri napĺňaní sociálnych cieľov. To odlišuje inováciu od zlepšenia (ktoré prináša iba parciálnu prírastkovú zmenu) a od kreativity alebo invencie, ktoré sú síce pre inováciu životne dôležité, ale nezahŕňajú aj aplikáciu, uvedenie do praxe, ktoré je kritériom použiteľnosti novej myšlienky. Termín inovácia teda neznamená iba nový nápad, myšlienku, ale aj jeho praktickú aplikáciu (tamtiež, s. 8).

Sociálna inovácia je spojená s vývojom aktivít a služieb, ktoré sú motivované sociálnymi cieľmi a sú vyvíjané a šírené predovšetkým prostredníctvom organizácií s dominantne sociálnymi cieľmi. To ich odlišuje od business inovácií, ktoré sa všeobecne orientujú na maximalizáciu zisku. Tieto môžu mať aj pozitívne sociálne efekty, ale nie sú ich definičným kritériom.

Zdrojom inovácií sú meniace sa potreby. V situácii stability sa inovácia nevyžaduje. Imperatívom doby sa stáva v situácii, keď sa problémy zhoršujú, aktuálne riešenia prestávajú fungovať a inštitúcie reagujú na minulé problémy a nie na súčasné. Akcelerátorom inovácií je rozpor medzi tým čo je a čo by malo byť, čo ľudia potrebujú a čo im spoločenské inštitúcie poskytujú. Za základné oblasti inovačného deficitu v súčasnosti, ale aj najväčšie príležitosti pre nové kreatívne riešenia autori Mulgan, G. a kol. pokladajú:

1. predlžujúca sa stredná dĺžka dožitia (výzvy pre dôchodkové systémy a ich reformy, nové podoby zdravotnej a sociálnej starostlivosti)
2. rastúca sociálna diverzita a diferenciácia (prevencia sociálnej segregácie a sociálneho konfliktu)
3. rast sociálnych nerovností medzi i vo vnútri spoločností (riziká sociálnej dištancie a sociálnej exklúzie)
4. rast chronických ochorení (nové modely medicínskej podpory)

[4] To môžeme vnímať ako nadväznosť na Schumpeterovo chápanie podnikateľov ako inovátorov na základe novej kombinácie faktorov ekonomického rastu.

5. behaviorálne problémy nadbytku (obezita, diéty, nedostatok pohybu, závislosti)
6. problémy prechodu do dospelosti (dospievanie mladých ľudí a problémy ich životných perspektív)
7. životné šťastie (rozpor medzi ekonomickým rastom a poklesom sociálneho blahobytu, medzi konzumizmom a pocitom spokojnosti)
   (tamtiež, s. 9)

Inovácie zohrávajú dve rozhodujúce spoločenské úlohy: sú nástrojom ekonomického rastu a súčasne nástrojom sociálneho rozvoja. Práve prepojenie týchto dvoch úloh je novou výzvou pre spoločenské inovácie. V súčasných podmienkach narastá význam sociálnych inovácií, viac ako inovácií technických či inštitucionálnych.

Prepojenie ekonomického a sociálneho je zakotvené v kľúčových sektoroch ekonomického rastu v budúcnosti. Reprezentujú ho oblasti na človeka orientovaných služieb, teda sektory zdravotníctva, vzdelávania a sociálnej starostlivosti. Tieto sektory budú vyžadovať budovanie mix ekonomiky, silne prepojenej s verejnou politikou a budú vyžadovať inovatívne modely, výrazne odlišné od tradičných, industriálnych ekonomických modelov.

Sociálne potreby a problémy dneška sú novými výzvami aj pre verejné politiky a občianske aktivity. V oblasti verejných a sociálnych služieb sa žiaduca zmena môže dostaviť inováciou služieb, ale len za spoluúčasti „zákazníka“ (klient a jeho správanie) pri tvorbe sociálnej pridanej hodnoty. Špecifikom sociálnej inovácie dnes je potreba aktivizácie individuálnych aj skupinových sociálnych aktérov - aktivizácia je súčasťou sociálnej inovácie (tamtiež).

Autori R. Lessem a A. Schieffer sa zamýšľajú nad vymedzením sociálnej inovácie a stratégiami sociálneho výskumu, ktoré by stimulovali sociálne inovácie (Lessem, R.. Schieffer, A., 2008).

Podľa nich sa termín sociálna inovácia, napriek vysokej frekvencii použitia v súčasnosti, spája dominantne s technickými a technologickými novinkami. Ich zavádzanie vedie k efektívnejšej produkcii tovarov a služieb, väčšej pružnosti v ich schopnosti uspokojovať potreby spotrebiteľov a klientov, ako aj expanzii ľudských potrieb do nových podôb (často s umelou stimuláciou potrieb a očakávaní spotrebiteľov tovarov a klientov služieb v trhovom priestore). Inovatívnosť sa stáva nástrojom vyššej konkurencieschopnosti podnikateľských subjektov, lebo odráža potencionalitu a spôsobilosť podnikateľských subjektov ponúkať rýchlejšie a lacnejšie produkované komodity, produkty s novými vlastnosťami a úžitkovými benefitmi, novými príťažlivými vlastnosťami pre konzumentov.

Čisto technologické inovácie však môžu mať odvrátenú stránku – prehlbujú sociálne nerovnosti (vzdialenosť medzi chudobnými a bohatými, zdravými a chorými, ochránenými a ohrozenými, a pod.). Čisto technická a ekonomická inovácia nezohľadňuje sociálne a ekologické nepriaznivé dopady. Viera v cestu modernizácie západu a severu produkuje ilúziu, že chudobné krajiny vyriešia svoje problémy modernizáciou za aplikácie technických a technologických inovácií západu, vďaka ktorých nielen znížia svoje zaostávanie, ale celý rad problémov sa vyrieši automaticky[5].

[5] Modernizačné úsilie v menej rozvinutých a transformujúcich sa krajinách však ukazuje, že prenos vzorov z vyspelých krajín môže produkovať nové problémy a napätia, najmä ak sa aplikuje značne mechanisticky, bez zohľadnenia ekonomického, sociálneho a kultúrneho kontextu ich spoločenských reálií.

Pre sociálne inovácie nie je podľa uvedených autorov dôležitý univerzálny modernizačný proces, ale spoločensko-historicky a kultúrne zakotvený kontext – spôsob ako sa generuje poznanie a ako sa produkuje sociálna inovácia, ukotvená do lokálneho kontextu a lokálnych zdrojov (tamtiež, s. 29).

Inovácia vychádza z kreativity a tá je stimulovaná v podmienkach produktívnej interakcie odlišností. Pochádza z vzájomného pôsobenia medzi odlišnými sociálnymi disciplínami, odlišnými kultúrami a odlišnými spoločenskými sektormi (súkromný, verejný a občiansky).

Diferenciácia je prvým predpokladom integrácie. Odlišné podoby kultúrnych a civilizačných foriem v spoločenskom priestore vytvárajú základný predpoklad pre kreatívnu interakciu medzi nimi a hľadanie koexistujúcej rovnováhy medzi nimi.

Kreatívny akt môže byť reproduktívny (vytvára niečo čo bolo dizajnované v skoršom štádiu) alebo môže viesť k inovácii. Inovácia znamená kvalitatívny skok, novú variáciu alebo novú formu integrácie. Spoločenská inovácia je termín, ktorý označuje kultúrny artefakt alebo vedeckú disciplínu, v ktorej sa kombinujú prvky dovtedy oddelené. Nová forma je tu vytvorená aj tým, že sa určitý prvok aplikuje do iného spoločenského kontextu a pomáha spoločnosti ako celku lepšie sa adaptovať na svoje prostredie. Nový produkt je inováciou, ak lepšie zodpovedá svojmu kontextu, ktorý funguje optimálnejšie ako predtým.

Pre inováciu je teda kľúčová kreatívna interakcia odlišných prvkov. Zlepšenie je tu dosiahnuté prostredníctvom nového sociálneho obsahu. Agenda sociálneho inovátora je prispieť k zlepšeniu ľudskej existencie a podmienok života. Zdrojom pre tvorbu takýchto sociálnych inovácií je integrovaný sociálny výskum, ktorý prepája perspektívy jednotlivých prístupov v sociálnych vedách a ich spoločensko-kultúrnych rámcov a vo svojich aplikáciách transformuje organizácie a komunity (tamtiež).

Prístup uvedených autorov je globálny, holistický a komplexný. Ponúkajú celosvetový multikultúrny model integrovaného výskumu, v ktorom intelektuálne a kultúrne tradície severu, juhu, východu a západu tvoria platformu vzájomnej interakcie, dopĺňania a obohacovania, za produkovania sociálnych inovácií.

Realistickejší globálny prístup k sociálnym inováciám spravidla prepája uvedomovanie si limitov ekonomického rastu, ekologickej udržateľnosti a sociálnej polarizácie spoločnosti. A. Hautamaki z výskumného centra inovácií vo Fínsku v tejto súvislosti hovoria o udržateľnej inovácii (Hautamaki, A., 2010).

Koncept udržateľnej inovácie je postavený na kľúčových žiaducich aspektoch modernej inovácie: udržateľný rozvoj, ekologické myslenie, participatívna a kontinuálna inovácia a inovatívne vedenie (leadership). Udržateľný úspech môže byť budovaný iba na zmenách nášho konania, nových hodnotách a nových inštitucionálnych štruktúrach.

Udržateľnú inováciu možno charakterizovať ako novátorské aktivity, ktoré sú založené na eticky, sociálne, ekonomicky a ekologicky udržateľných princípoch. Tento prístup kombinuje príležitosti spojené s udržateľným vývojom praxe s novými perspektívami inovatívnych aktivít a manažmentu. Koncept udržateľnej inovácie je založený na 5 princípoch:

- **udržateľný rozvoj** (inovácie, ktoré podporujú udržateľnosť ekonomických aktivít vzhľadom k ekologickej záťaži)

- **participatívna inovácia** (inovácie, ktoré zapájajú širokú škálu zainteresovaných aktérov, vrátane podnikateľov, zákazníkov, klientov, používateľov a občanov, orientácia na reálne potreby ľudí a potreby používateľov inovácie, podpora a rešpekt k schopnostiam ľudí)
- **kontinuálna inovácia** (inovácia so schopnosťou plynule a priebežne reprodukovať a obnovovať svoje pozadie, zázemie, kontinuitu životných podmienok)
- **globálna inovácia** (inovácia v kontexte celosvetovej kooperácie, ktorá je schopná využiť poznatky generované kdekoľvek v globálnom priestore)
- **inovatívny manažment** (model riadenia schopný podporovať klímu pre inovácie a ich realizáciu, nový typ manažmentu, založený na vízii, entuziazme, delegovaní, dôvere a účelnosti).

Tento prístup vyjadruje rovnováhu medzi dlhodobým vplyvom inovačného procesu a bezprostrednými výstupmi a dopadmi na ľudí, spoločnosť, ekonomiku a životné prostredie. Zahŕňa nielen produkciu nových tovarov a služieb, ale aj sociálne inovácie. Sociálne inovácie v podobe lepšieho a účinnejšieho napĺňania sociálnych potrieb ľudí a riešenia ich problémov sa často stávajú hlavným cieľom spoločenských inovácií. Pre prosperitu a úspešný vývoj krajiny sú sociálne inovácie a ich sociálny prínos často dôležitejšie ako inovácie technologické (tamtiež).

Práve v pozícii a úlohe sociálnych inovácií je možné vidieť posun v spoločenskom chápaní inovačného prostredia. Tradičný prístup zdôrazňoval inštrumentalitu inovácií vo vzťahu k ekonomickému rastu a ekonomickej konkurencieschopnosti (inovatívne aktivity boli prostriedkom na zlepšovanie produktivity, ktorá prinášala ekonomický rast).

Tento prístup je možné zjednodušene znázorniť vo formule:

inovácia > produktivita > rast

(innovation > productivity > growth) (IPG)

V súčasnosti je však už takéto poňatie problematické. Cieľom ekonomického rastu je rast spotreby a rast HDP: v oboch prípadoch ide o kvantitatívne parametre. V podmienkach nepriaznivých ekologických externalít ekonomického vývoja, iluzórnosti vízie permanentného ekonomického rastu (navyše na pozadí finančnej a hospodárskej krízy posledného obdobia) a rastu sociálnych problémov (miery nezamestnanosti, najmä dlhodobej, rizík exklúzie a chudoby) sú potrebné nové prístupy, ktoré budú zodpovedať potrebám tejto situácie. Sociálny rozvoj sa týka zlepšovania príležitostí pre všetkých členov spoločnosti zabezpečiť základné ľudské potreby, dosiahnuť primerané životné podmienky, poskytnúť zmysluplný život, ponúknuť dobré zdravotnícke služby a kvalitné vzdelanie. Hoci ekonomický rast podporuje sociálny rozvoj, vzťah medzi nimi už nie je taký deterministický a priamočiary. Z hľadiska udržateľného rozvoja sa dominantný stáva sociálny rozvoj, založený na ľudských a kultúrnych hodnotách, zahrňujúci demokratické procesy spoluúčasti a participácie a ako taký stavajúci vedomé ekologické limity a hranice ekonomickému rozvoju. Sociálny kapitál ako väzobný element sociálneho systému sa stáva rozhodujúcou zložkou úspešného fungovania spoločnosti.

Sociálny kapitál sa stáva stále dôležitejším fenoménom aj pre fungovanie ekonomického systému. Bez spoločnej vôle a vzájomnej dôvery sa náklady na fungovanie a napredovanie spoločnosti zvyšujú. Výskumy sociálneho kapitálu, jeho zväzujúcich a premosťujúcich podôb (Lin, N., Ericson, B.H. ed., 2008) ukázali, že sociálny kapitál je vstupom i výstupom ekonomického systému. Zlepšuje fungovanie ekonomického systému a znižuje transakčné náklady podporou sieťovania a kooperatívnosti.

Žiaduci stav súčasnosti je dosiahnuť takú podobu ekonomického a sociálneho vývoja, pri ktorej môžeme hovoriť o **udržateľnej reprodukcii všetkých zdrojov.** Vyjadrené v zjednodušenej schéme:

(udržateľná) **inovácia** > udržateľná **reprodukcia** všetkých zdrojov > **životná pohoda**

(innovation > reproduction > well-being) (IRW)

(Hautamaki, A., 2010, s. 22)

A. Hautamaki venuje pozornosť aj predpokladom pre udržateľné inovácie. Za kľúčové považuje podporné spoločenské prostredie (na makro úrovni) a dobre fungujúce inštitúcie.

Inštitucionálnym podmienkam venujú pozornosť aj ďalší autori z fínskeho centra pre inovácie. Sociálne inovácie chápu predovšetkým ako zmeny v inštitucionálnych usporiadaniach reprodukčných činností spoločnosti (Hamalainen, T.J., Heiskala, R.. 2007). V súlade so sociologickým chápaním inštitúcií ako ustálených spôsobov výkonu sociálneho konania, vymedzujú sociálne inovácie ako zmeny v kultúrnych, normatívnych a regulatívnych štruktúrach spoločnosti, ktoré posilňujú kolektívne zdroje moci a zlepšujú ich ekonomickú a sociálnu výkonnosť. Významnú úlohu inštitúcií v súčasne dobe (ktorú autori vnímajú ako obdobie tretej priemyselnej revolúcie) zdôvodňujú potrebou kumulatívnej prírastkovej inovácie.

Súčasná spoločnosť s vysokou mierou dynamiky prináša permanentnú zmenu a vyžaduje stálu schopnosť adaptácie na túto premenlivosť. Nositeľmi takýchto „tvorivých rutinných aktivít" sú reflexívne sociálne štruktúry s kapacitou (schopnosťou) kolektívneho učenia (sa). Učiace sa inštitúcie[6] sú dynamickými, do vnútra a navonok otvorenými štruktúrami, ktoré práve týmito vlastnosťami umožňujú adaptáciu na permanentnú zmenu okolo nás. Reflexivita zároveň znamená stabilnú schopnosť permanentnej spätnej väzby, schopnosť neustále monitorovať svoj vlastný priebeh činnosti a z tohto monitoringu vyvodzovať a do praxe zavádzať žiaduce zmeny. Reflexívne sociálne štruktúry majú kapacitu (schopnosť) kontinuálne revitalizovať samy seba cez sociálne inovácie. Revitalizácia má teda podobu procesu kumulatívnej prírastkovej inovácie. Najúspešnejšie sociálne inovácie rezultujú vo významnom raste kolektívnych mocenských zdrojov spoločnosti – prinášajú benefit pre všetkých aktérov.

Môžeme uzatvárať, že pre sociálne inovácie teda nie sú dôležití iba kreatívni sociálni aktéri, nositelia nových myšlienok, ale stabilita a udržateľnosť proinovatívneho prostredia závisí najmä od nastavenia inštitucionálnych štruktúr, v ktorých sa inovácie generujú a aplikujú. Významným predpokladom inovácií je preto inštitucionálna zmena, ktorá otvorí priestor pre rast a posilňovanie **reflexívnych a adaptívnych (učiacich sa) sociálnych štruktúr.**

[6] K vymedzeniu učiacich sa organizácií pozri bližšie Senge, P.M. , 1995.

Kontinuálna prírastková inovácia by sa tak mala stať permanentnou praxou spoločenských inštitúcií a organizácií. Spoločnosti s takýmito inštitucionálnymi štruktúrami sa potenciálne môžu vyhnúť hlbokým krízam, ktoré často prichádzajú s veľkými štrukturálnymi zmenami.

4 APLIKÁCIA SOCIÁLNYCH INOVÁCIÍ

Definičným kritériom sociálnych inovácií, ako sme spomenuli, je nielen novosť idey, ale zahŕňa aj jej aplikáciu v praxi. Aplikácia nových postupov riešenia sociálnych problémov je však sama o sebe špecificky náročný proces, ktorý je vystavený väčšej škále bariér ako technické a technologické inovácie. Technické a technologické inovácie si vyžadujú zvládnutie nových postupov a technických prostriedkov, sociálne inovácie veľmi často zmeny hodnôt, postojov a názorov ľudí, vrátane naučených spôsobov sociálneho konania. To zvyšuje nároky na ich aplikáciu. Aktuálne sociálne inovácie sú navyše spájané s rozvojom sociálneho partnerstva, kreatívneho medzisektorového prepájania inštitúcií trhu, štátu a občianskej spoločnosti, čo kladie osobité požiadavky na schopnosti zainteresovaných subjektov budovať a rozvíjať sociálny kapitál.

Kľúčovú úlohu v oblasti inovácií majú potenciálni nositelia – sociálni aktéri, schopní generovať nové spôsoby riešenia sociálnych problémov. Týmito aktérmi môžu byť jednotlivci, sociálne skupiny, sociálne hnutia a sociálne organizácie. Môžeme teda hovoriť o individuálnej, skupinovej a inštitucionálnej dynamike sociálnych inovácií. Dôležitým predpokladom individuálnej a skupinovej dynamiky je podpora kreativity a otvorenosti priestoru pre nové prístupy v oblasti riešenia sociálnych problémov. Významným akcelerátorom je podľa zahraničných skúsenosti budovanie sociálnych partnerstiev, ktoré sú platformou pre výmenu skúseností, ale aj zjednocovanie spoločne zdieľaných záujmov a tvorby spoločných iniciatív. V inštitucionálnej rovine sa osvedčila koncepcia učiacich sa organizácií, ktoré zvyšujú svoju kapacitu permanentnej adaptácie na výzvy prostredia, ale aj prenosu všetkých dobrých skúseností a dobrej praxe vo vnútri organizácií.

Pre aplikáciu sociálnych inovácií je dôležité nielen vytvoriť podporné, proinovatívne prostredie, ktoré bude sociálnych aktérov motivovať ku generovaniu inovatívnych myšlienok a postupov pri riešení sociálnych problémov. Sociálna inovácia je vo svojej podstate sociálnou zmenou. Širší kontext procesu aplikácie inovácie je preto spojený s pochopením sociálnej zmeny a jej manažovaním[7]. Dobré nápady hrajú inovačnú úlohu iba za určitých podmienok. Ide o podmienky, v ktorých ľudia pripúšťajú alebo podporujú zmenu.

G. Mulgan upozorňuje, že pri zavádzaní inovácie treba rátať najmä s nasledujúcimi potenciálnymi bariérami:

- riziko zníženia efektívnosti, výkonnosti
- riziko ľudských záujmov
- riziko myslenia
- riziko siete vzťahov

(tamtiež, s. 18)

Riziko zníženia efektívnosti a výkonnosti súvisí s tým, že inovácia (ako zmena) môže v krátkodobej perspektíve viesť k zhoršeniu celkového výkonu. Tento limit sa týka najmä zavádzania inovácie v organizačnom prostredí. Zmena prvkov systému môže viesť k dočasnému zhoršeniu fungovania celku. Podľa rozsahu inovácie je zmena spojená

[7] K inšpiratívnym prácam v oblasti manažmentu zmeny môžeme uviesť prácu J.P.Kottera, 2000.

s ťažkosťami tranzitívneho obdobia, ktoré nemusia prinášať bezprostredne pozitívne efekty. Tento potenciálny negatívny dôsledok charakterizuje ako dilemu inovátora C.M. Christensen (Christensen, C.M., 2000). Firmy alebo verejné organizácie s etablovaným spôsobom výkonu svojich sebareprodukčných činností môžu zlepšovať svoju výkonnosť čiastkovými zmenami, ktoré sú schopné absorbovať svojimi ľuďmi a štruktúrami. Avšak výrazné, inovatívne zmeny si vyžadujú dlhšiu adaptáciu a často sú na začiatku zavádzania sprevádzané znížením výkonnosti, čo odrádza od ich realizácie. V koncepciách manažmentu sa v tejto súvislosti hovorí o rizikovej krivke nábehu zmeny.

Riziko ľudských záujmov pri zavádzaní zmeny súvisí v zásade so skutočnosťou, že ľudia uprednostňujú stabilitu, najmä ak majú pocit, že funguje. Zmena znamená riziko, určitú mieru neurčitosti. Navyše každá zmena si vyžaduje energiu a investície, zmenu zabehaných spôsobov konania a inštitucionálnych mechanizmov. Môže priniesť aj zmenu pozície zapojených aktérov a ohrozovať ich záujmy.

Bariéry v myslení reprezentujú predpoklady, očakávania, hodnoty a normy, ktoré sú produkované ustáleným spôsobom výkonu činností. Ustálený spôsob výkonu činností dáva ľuďom pocit bezpečia z jasnosti, zrozumiteľnosti a predvídateľnosti svojho sociálneho prostredia. V organizačnom prostredí je jej výrazom organizačná identita a organizačná kultúra. Ustálené praktiky a rutiny sú zakotvené v organizačnej pamäti a tvoria socio-psychologický rozmer praktickej realizácie fungovania organizácií.

Zavádzanie inovácie môže naraziť aj na sociálnu bariéru v podobe vytvorenej siete sociálnych vzťahov. Vybudovaný sociálny kapitál, vzťahy vzájomnej podpory, dôvery a záväzkov môžu vytvárať bariéru rezistencie voči zmene a inovovaným praktikám.

Uvádzané faktory bariér pre inovácie však môžu zároveň pôsobiť aj vo funkcii podporovateľov a stimulátorov zmeny. Práve uvedomovanie si nízkej efektívnosti či výkonnosti zabehaného spôsobu riešenia sociálnych problémov môže generovať potrebu zmeny. Rast záujmov, osobitne tých, ktorí sú marginalizovaní a vylučovaní z riešenia môže znižovať dôveru v ustálené formy riešenia a naštartovať hľadanie alternatív. Kritické prístupy sa stávajú frekventovanejšími a viditeľnejšími a pomáhajú oslobodiť sa od minulosti, ustálených a rutinizovaných spôsobov. Nové pohľady postupne naštartúvajú zmenu mentálnych modelov, hýbatelia a aktivisti nových prístupov budujú nové siete vzťahov, nové platformy spolupráce a vzájomnej podpory. Sociálna zmena sa stáva možnou.

Praktické uplatňovanie sociálnych inovácií by z reflektovania týchto kľúčových potenciálnych bariér a podpory sociálnych zmien malo vychádzať a rešpektovať zásady manažmentu zmeny, najmä v prípade jej riadenej aplikácie. Rozhodujúcu úlohu hrajú aktéri (ľudia a inštitúcie), ktorí dávajú dohromady izolovaných ľudí, idey a zdroje. Uvedené sociálne a inštitucionálne bariéry však vysvetľujú prečo sú často sociálne inovácie mŕtvo narodené alebo prečo sú sociálni inovátori frustrovaní.

Podľa G.Mulgana a kol. sú pre podporu inovatívneho prostredia v sociálnej oblasti potrebné najmä tieto faktory:

- dostatok lídrov – aktivistov motivovaných v úspešnej inovácii, schopných pohybovať sa v diferencovaných oblastiach pôsobnosti
- finančné zdroje, špecificky zamerané na podporu inovácií (vrátane verejných a dobrovoľných zdrojov), schopných znášať riziko, cielene orientované na hlavné

potreby a najväčší potenciál a organizujúce podporu vo všetkých kľúčových etapách inovácie
- trhový a verejný priestor otvorený riešeniam sociálnym problémov s pridanou sociálnou hodnotou (mentálne aj inštitucionálne nastavenie)
- inkubátory pre vyvinutie modelových prototypov (pre identifikáciu kľúčových predpokladov a zručností pre rozvoj a podporu inovácií)
- explicitná metodológia pre výskum a vývoj vo verejnej sfére (vrátane nových ciest formovania partnerstva pre inovácie medzi rôznymi inštitucionálnymi úrovňami a sektormi)
- spôsoby „zmocnenia" užívateľov vyvíjať inovácie sami (nástroje a stimuly pre hľadanie nových myšlienok, ktoré fungujú)
- zapájanie kľúčových inštitúcií do systematickej sociálnej zmeny
- šírovanie inovačných postupov prostredníctvom vzdelávania a posilňovanie ich aplikability tréningom

(Mulgan, G. a kol., 2007).)

Inovácia je autormi vnímaná predovšetkým ako proces, ktorý má niekoľko etáp:

1. generovanie myšlienok na základe porozumenia aktuálnym (nenaplneným) potrebám a identifikácii potenciálu riešení
2. vývoj, prototypy a piloty – ide o testovanie nápadov v praxi
3. vyhodnotenie nastavenia (aplikácií) a šírenie dobrej praxe (replikácia aplikácií a skúseností – vyhodnotenie očakávaných a neočakávaných dôsledkov v rôznych prostrediach)
4. učenie a vývoj (konsolidácia okolo kľúčových princípov, ktoré sú zrozumiteľne komunikované)

Za kľúčových aktérov a vhodné podmienky uvedení autori pokladajú:

- (sociálne) organizácie a podniky (silné občianske organizácie, aplikačné siete, spojenectvá)
- sociálne iniciatívy a hnutia (právny status, legitimita)
- otvorené médiá
- politici a politické inštitúcie (súťaž politických strán, thing tangy)
- trh (súťaživosť, otvorené organizačné kultúry, dostupný kapitál)
- akademické prostredie (univerzity a výskum, podpora výskumnej a aplikačnej kapacity)

Tieto skúsenosti a závery môžu byť vhodnou inšpiráciou pre vývoj aplikáciu sociálnych inovácií aj v našich podmienkach.

5 SOCIÁLNE PODNIKANIE AKO PRÍKLAD SOCIÁLNYCH INOVÁCIÍ

Za jednu z typických reprezentantov sociálnej inovácie v súčasnosti sa pokladajú hybridné podnikateľské formy, ktoré aplikujú podnikateľské modely na dosahovanie sociálnych cieľov. Označujú sa ako sociálna ekonomika (social economy), na solidarite založená ekonomika (solidarity-based economy, l´économie solidaire) alebo sociálne podnikanie (social entrepreneurship). Jadro inovatívnosti týchto iniciatív je v aplikácii podnikateľských prístupov ako nástroja na riešenie sociálnych problémov a sociálnych potrieb ľudí ((Defourny, J., Nyssens, M., Laville, J.-L., Nicholls, A., Korimová, G., Dohnalová, M. a ďalší).

Tradične sa totiž ekonomická a sociálna sféra vnímajú skôr oddelene. Ekonomika tu vystupuje v pozícii tvorcu zdrojov a sociálna sféra ako oblasť riešenia sociálnych problémov je priestorom prerozdeľovania týchto zdrojov v službách riešenia nepriaznivých a rizikových sociálnych situácií ľudí a podpore ohrozených sociálnych kategórií. Ekonomika je sférou produktívnou, sociálna oblasť zdroje spotrebúva a je na ekonomickej produkcii závislá. Je to industriálna logika vzťahu, v ktorej sociálne výdaje sú nevyhnutným nákladom do ľudského kapitálu predovšetkým ako potenciálnej pracovnej sily, ktorá ako zdravá, vzdelaná a kvalifikovaná môže znovu ako produktívny činiteľ vstúpiť do ekonomického procesu. Dosiahnutá civilizačná úroveň sociálnej ochrany (v modeloch sociálneho štátu) kladie vysoké nároky na redistributívnu kapacitu ekonomiky a tá je zároveň stále menej schopná produkovať dostatok pracovných príležitostí najmä pre pracovné sily so zníženou spôsobilosťou v konkurencii na trhu práce obstáť.

Podoba iniciatív sociálnej ekonomiky je významne spojená so spoločenským a ekonomickým kontextom, v ktorom sa formovali. To sa prejavuje aj na obsahu kľúčových pojmov, ktoré sa v oblasti sociálnej ekonomiky používajú. Sú to pojmy: sociálny podnikateľ, sociálne podnikanie a sociálny podnik. Podľa J.Defournyho a M. Nyssens možno na základe analýzy uplatňovaných prístupov a praktík špecifikovať uvedené pojmy nasledovne:

- Termín „sociálny podnikateľ“ je spojený s iniciatívami založenými americkými manažérskymi a business školami v polovici 90. rokov, ktoré sa pokúšali o identifikáciu a podporu nových individuálnych podnikateľských aktivít orientovaných na riešenie sociálnych problémov. Naproti tomu v Európe sa zdôrazňovala kolektívna povaha sociálneho podnikania, založená na aktivitách organizácií tretieho sektora a družstevných foriem.
- Termín „sociálne podnikanie“ sa konceptualizoval v druhej polovici 90. rokov a zahŕňal široké spektrum iniciatív od individuálnych dobrovoľníckych aktivít po sociálnu zodpovednosť podnikov. Zatiaľčo v americkom prostredí sa zdôrazňovalo prelínanie foriem a vytváranie novej pridanej hodnoty sociálneho podnikania (popri zisku špecifické sociálne prínosy), v európskom prostredí sa sociálne podnikanie výrazne spájalo s tretím sektorom (dôraz na jeho charakteristiku ako súkromného a neziskového sektoru) a jeho organizačné formy.
- Koncept „sociálneho podniku“ ako organizačného aktéra sociálneho podnikania sa ako prvý zjavil v Európe (predovšetkým v Taliansku, kde bol prvý krát uzákonený, a to vo forme sociálneho družstva), kde nadobudol aj konkrétne podoby právnych úprav. Vystupuje ako hybridná forma medzi trhovou ekonomikou, verejnými politikami a občianskou spoločnosťou.

(Defourny, J., Nyssens, M., 2008).

Zakotvenosť sociálneho podnikania v organizáciách tretieho sektora v európskom priestore a variabilita jeho foriem ovplyvnená špecifickými podobami týchto organizácií tretieho sektora v jednotlivých európskych krajinách viedli k tomu, že výskumné aktivity sa zameriavali najmä na identifikáciu týchto organizačných foriem so snahou odhaliť spoločné znaky, ktoré by mohli fungovať ako definičné kritériá pre vymedzenie sociálneho podniku.

Významným nositeľom týchto výskumných aktivít sa stala európska výskumná sieť EMES, založená v roku 1996 na preskúmanie nárastu sociálnych podnikov v Európe. Koncepcia sociálneho podniku EMES vychádza z jeho chápania ako nového fenoménu, zakotveného v historickom kontexte. Na základe komparácie a analýzy definuje sociálne podniky ako organizácie s explicitným cieľom podpory komunity, iniciované skupinou občanov, prinášajúce socio-ekonomickú aktivitu, v ktorých je materiálny záujem zisku obmedzený.

Definícia sa snaží vystihnúť podstatu sociálneho podnikania, pričom ide o ideálny typ, ktorý má v realite rozsiahle množstvo konkrétnych foriem (Defourny, J., Nyssens, M., in: Social Enterprise. At the Crossroads of Market, Public Policies and Civil Society. 2006).

Podľa uvedených autorov možno sociálne podnikanie definovať nasledovnými základnými ekonomickými a sociálnymi kritériami:

Základné ekonomické kritériá:

1. ide o sústavnú činnosť založenú na produkcii a predaji tovarov a služieb (podnikanie)
   Sociálne podniky, na rozdiel od tradičných neziskových organizácií, ktoré môžu byť svojou činnosťou zamerané na obhajobu skupinových záujmov a financované na základe redistribučných mechanizmov, priamo realizujú produkciu tovarov a ponuku služieb na predaj, a to ako svoju sústavnú, kontinuálnu činnosť.

2. vysoký stupeň autonómnosti
   Sociálne podniky sú spravidla vytvárané skupinou ľudí na základe autonómneho podnikateľského plánu a sú riadené týmito ľuďmi. Môžu byť čiastočne podporované z verejných a súkromných zdrojov, avšak ich pozícia, manažment a rozhodovanie je nezávislé od verejného a súkromného sektora.

3. znášanie ekonomického rizika
   Aj sociálne podniky, ako podnikateľské subjekty, sú vystavené riziku konkurencieschopnosti na trhu tovarov a služieb, ktoré produkujú. Hoci môže ísť o aktivity čiastočne podporované z verejných zdrojov, finančná udržateľnosť sociálneho podniku závisí od výkonu členov a pracovníkov a ich úsilia o zabezpečenie primeraných zdrojov.

4. kombinácia platenej a neplatenej práce
   Sociálne podniky môžu kombinovať finančné a nefinančné zdroje, dobrovoľnícku prácu a platených zamestnancov[8].

Základné sociálne kritériá sú:

1. explicitný sociálny cieľ (na pomoc a podporu komunity)
   Základným cieľom sociálneho podniku je napĺňanie jeho sociálnej misie – slúžiť lokálnej komunite alebo špecifickej skupine občanov. Sociálny podnik využíva podnikanie ako nástroj na podporu sociálnych cieľov, jeho hlavným záujmom je rozvíjať a podporovať zmysel pre sociálnu zodpovednosť na lokálnej úrovni.

2. činnosť sociálneho podniku vychádza z občianskej iniciatív
   Sociálne podniky sú spravidla výsledkom kolektívnej dynamiky zapájania občanov alebo príslušníkov skupiny zdieľajúcej spoločný cieľ alebo potrebu do komunity. Táto kolektívna dimenzia sa môže realizovať rôznymi formami, dôležité je individuálne

[8] V západoeurópskych krajinách je rozvinutá a často sa využíva dobrovoľnícka práca. Súvisí s rozvinutosťou občianskeho a tretieho sektoru a etablovanými kultúrnymi vzormi. V našich podmienkach je uplatňovanie dobrovoľníckej práce vzhľadom na sociálno-ekonomické podmienky občanov limitované. Pre podporu takýchto foriem by bolo potrebné špecifikovať a posilniť status dobrovoľníckej práce. Ako čiastkovú podporu možno vnímať zavedenie zvýhodneného príspevku na aktivačnú činnosť formou dobrovoľníckej služby v zákone o službách zamestnanosti.

alebo skupinové vodcovstvo, ktoré ale nesmie byť zneužívané pre úzky skupinový záujem, ale pre potreby zapojenia jednotlivcov a skupín do širšieho spoločenstva.

3. rozhodovacie právomoci nie sú odvodené od vlastníctva kapitálu
   Platí všeobecné pravidlo „jeden člen, jeden hlas“, to znamená rovnosť pozície všetkých členov v procese prijímania rozhodnutí, nezávisle najmä od podielu vkladov (finančných či iných foriem zdrojov) jednotlivých členov. Rozhodovacie právomoci vo všeobecnosti zdieľajú všetci zainteresovaní aktéri (stakeholders).

4. participatívna povaha riadenia sociálneho podniku
   Významnou charakteristikou sociálnych podnikov je povaha riadenia. Je založená na participatívnom riadení, do procesov prijímania rozhodnutí sú zapojené všetky zúčastnené strany (stakeholders), vrátane participácie používateľov alebo zákazníkov produkovaných tovarov alebo služieb. V mnohých prípadoch je práve hlavným cieľom sociálneho podniku rozvíjať demokraciu na lokálnej úrovni prostredníctvom ekonomickej aktivity.

5. obmedzená redistribúcia zisku
   Medzi sociálne podniky patria organizácie bez prerozdeľovania príjmov získaných svojou činnosťou, ako aj organizácie (napr. družstvá), ktoré do určitej miery môžu prerozdeľovať zisk, ale v zásade je pre sociálne podniky charakteristické obmedzené rozdeľovanie zisku medzi akcionárov alebo zamestnancov a povinnosť reinvestovať zisk (resp. jeho podstatnú časť) do sociálnych cieľov podniku.

(Defourny, J,. EMES definícia sociálneho podniku, in: Nyssens, M. ed., 2006)

Orientácia na inováciu ako kľúčové definičné kritérium sociálneho podnikania profiluje prístup a poňatie sociálneho podnikania Centra pre sociálne podnikanie Said Business School pri Oxforskej univerzite a rozvíja tak predovšetkým americké business a podnikateľské prístupy k tejto téme. Podľa predstaviteľa tejto školy sociálneho podnikania A.Nichollsa, je zadefinovanie sociálneho podnikania problematické a nejasné, predovšetkým pre dynamickú flexibilitu jeho foriem, ktorá je príznačnou charakteristikou týchto iniciatív. Využívajú širokú škálu organizačných foriem, od charitatívnych, neziskových organizácií a organizácií tretieho sektora až po obchodné spoločnosti pri maximalizácii pridanej sociálnej hodnoty. Tento veľmi široký akčný priestor a využívanie rôznorodých foriem spôsobuje ťažkosti pri klasifikácii sociálnych podnikov. Podľa uvedeného autora nie je kľúčová forma, a preto uprednostňuje označenie sociálne podnikanie pred termínom sociálny podnik. Sociálne podnikanie definuje prostredníctvom dvoch konštitutívnych elementov: prvým je strategické zameranie na sociálny prínos podnikania a druhým je inovatívny prístup k dosahovaniu svojej misie. Práve kombinácia sociálnej misie a podnikateľskej kreativity vytvára hlavný rozdiel (špecifiku) sociálneho podnikania oproti ostatným formám privátneho, verejného a občianskeho sektora. Sociálni podnikatelia sú predovšetkým agentmi sociálnej zmeny, ktorí svojimi aktivitami prekračujú zabehnuté inštitucionalizované a organizačné formy a prekračujú hranice sektorov (edge-cutting strategies). Ako definičné kritériá pre sociálne podnikanie vidí tri dimenzie: socialita (sociálna misia), trhová orientácia a inovácia. (Nicholls, A., in: Social Entrerpreneurship. New Models of Sustainable Social Change. 2008).

Ak by sme chceli zhrnúť základné prístupy a aplikácie, môžeme konštatovať, že sociálna ekonomika ako sociálna inovácia sa pokúša riešiť dva kľúčové problémy súčasného trhu práce – tvorbu pracovných príležitostí a zapojenosť znevýhodnených kategórií. Inovatívna je v tom, kde hľadá zdroje pre pracovné príležitosti. Zameriava sa na neuspokojené sociálne

potreby ľudí (predovšetkým na lokálnej úrovni), ktoré transformuje do zamestnaneckých príležitostí. Sociálne potreby ľudí sa týkajú kvality ich životných podmienok, životného a obytného prostredia, rozvoja infraštruktúry, kvality života, dostatku sociálnych a verejných služieb, uspokojovania potrieb každodenného života rodín a jednotlivcov. Ide teda o pracovné príležitosti, ktoré si nevyžadujú náročné investičné zdroje a vysoko kvalifikovanú pracovnú silu, vďaka čomu umožňujú pracovné zapojenie znevýhodnených a marginalizovaných na trhu práce. Sú tak potenciálnym zdrojom pracovného začlenenia v lokalitách s obmedzenými možnosťami pracovného uplatnenia a posilňujú sociálne začlenenie týchto lokalít a ich obyvateľov.

Orientácia na pracovné začlenenie znevýhodnených nie je sama o sebe novátorskou a mohli by sme ju nájsť v mnohých nástrojoch politiky trhu práce. Inovatívnosť sociálnej ekonomiky ale tvie v prepájaní sociálnych cieľov s ekonomickými, podnikateľskými prístupmi. Sociálne podnikanie je podnikaním v pravom zmysle slova, teda ide o produkciu tovarov a služieb určených na predaj, o ekonomickú činnosť sústavnú a kontinuálnu, založenú na premyslenom podnikateľskom pláne, analýze trhu a potrieb zákazníka, manažérskych schopnostiach viesť a udržať podnik, primeranom marketingu a starostlivosti o odbyt produktov. Sociálny podnik je podnikateľským subjektom, ktorý sa usiluje o finančnú nezávislosť svojich ekonomických aktivít zapájaním podnikateľského ducha a konkurencieschopnosti. Konkurencieschopnosť je založená na podnikateľskom využití jedinečných lokálnych špecifík, pokrývaní potrieb, ktoré absentujú na trhu alebo sú pre tradičné podnikateľské subjekty nerentabilné, na schopnosti produkovať malé série, adresne prispôsobené požiadavkám odberateľov a neposlednom rade aj na špecifickom sociálnom étose, ktorý produkt nadobúda zapojenosťou znevýhodnených skupín. Produkt teda musí prinášať osobitú pridanú hodnotu, pre ktorú je schopný obstáť na trhu a rešpektovať marketingové zásady predaja produktu. Práve táto schopnosť odkrytia podnikateľského rozmeru v tradične neziskových oblastiach činnosti je zdrojom inovácie a dodáva sociálnym cieľom nový impulz ekonomickej udržateľnosti.

Zároveň je ale sociálne podnikanie spravidla spojené aj s istou formou podpory z verejných zdrojov. Súvisí to s jeho napĺňaním sociálnych cieľov (zamestnávanie znevýhodnených, poskytovanie verejných a sociálnych služieb) ako verejnoprospešných aktivít. Do úvahy treba zobrať aj fakt nižšej produktivity práce dominantne zapojených pracovníkov, ktorí spravidla vyžadujú pracovnú prípravu (zaškolenie, rekvalifikácia, tréning), pracovnú asistenciu (napr. zdravotne hendikepovaní) či supervíziu (napr. v oblasti sociálnych služieb). Objektívnym limitom úplnej ekonomickej samostatnosti sociálnych podnikov môže byť aj nízka solventnosť odberateľov služieb (najmä v prípade sociálnych služieb), ako aj požiadavka reinvestovať určitú časť zisku do rozvíjania sociálnej misie podniku, ktorá je jedným z definičných kritérií sociálnych podnikov.

Sociálna ekonomika tak predstavuje novo sa formujúcu, hybridnú formu ekonomiky, ktorá prepája sektorovo oddelenú trhovú a verejnú ekonomiku. Z trhovej preberá samostatný ekonomický status a podnikateľskú dimenziu, z verejnej orientáciu na verejný záujem (sociálny cieľ) a systém podpory z verejných zdrojov (za uplatňovanie viaczdrojovosti financovania ekonomických aktivít).

Prestupnosť a medzisektorovosť sa týka navyše aj prepájania trhového a štátneho sektoru s občianskou spoločnosťou. Iniciatívy sociálnej ekonomiky sú totiž (najmä v európskom priestore) významne spojené s organizáciami tretieho sektora ako formalizovaným produktom aktivít občianskej spoločnosti, ktoré sa orientujú na podporu občianskej spoločnosti a poskytovanie verejnoprospešných a sociálnych služieb. Prínosom týchto organizácií do konceptu sociálneho podnikania boli jednak nové organizačné formy a špecifický typ

manažmentu, ako aj hodnoty sociálnej misie a dobrovoľníckej práce. V niektorých európskych krajinách bol nositeľom nových iniciatív aj rozvoj družstevníckeho hnutia. Družstvá ako podielnické, vzájomno-prospešné organizácie sa stali novým nositeľom zamestnávania v širokej škále služieb od obchodných až po sociálne a kultúrne služby.

Étos tretieho sektora významne vstúpil do vnímania sociálnych cieľov týchto hybridných foriem. Sociálny podnik slúži nielen špecifickej skupine občanov, ale hlavným záujmom je rozvíjať a podporovať zmysel pre sociálnu zodpovednosť na lokálnej úrovni. Jeho sociálna misia sa vzťahuje k podpore a pomoci komunity, jej schopnosti artikulovať svoje potreby, mobilizovať lokálne zdroje a aktivizovať zapojených. Predpokladom plnohodnotného sociálneho podnikania je preto budovanie lokálnych partnerstiev, sociálnych sietí medzi inštitucionálnymi a neformálnymi nositeľmi aktivít a zdrojov.

Inšpiráciou pre sociálne podnikanie je aj viaczdrojovosť financovania organizácií tretieho sektora, skúsenosti s identifikáciou zdrojov a finančným manažmentom, kombinujúcim zdroje z vlastnej činnosti, grantových schém, verejnej podpory a sponzoringu.

Vplyv organizácií tretieho sektora ako iniciátorov sociálneho podnikania sa pre prejavil v neobyčajnej škále jeho organizačných foriem v európskom priestore, od nadácií, občianskych združení, verejno-prospešných a vzájomne prospešných spoločností, cez družstevné formy až po akciové spoločnosti. Jeho podoby sú zakotvené v sociálnej, politickej a ekonomickej histórii a tradícii jednotlivých krajín a odrážajú národné a regionálne špecifiká.

Za hlavné oblasti pôsobenia sociálnej ekonomiky v súčasnosti možno pokladať:

- boj s nezamestnanosťou (sociálne podniky pracovnej integrácie, on- the- job training, chránené dielne, pracovné družstvá, obecné podniky)
- udržateľný rozvoj (sociálne podniky odpadového hospodárstva a recyklácie, združenia na ochranu prírodných pamätihodností, poľnohospodárske družstvá bioprodukcie)
- integrácia imigrantov a boj proti mestskej chudobe (vzdelávacie združenia, mládežnícke kluby, športové a kultúrne združenia, združenia sociálnej pomoci)
- regenerácia miest a lokalít (sociálne podniky miestneho hospodárstva, komunálnych služieb, združenia na skvalitňovanie životného prostredia)
- sociálne nerovnosti (humanitárne, rozvojové, regionálne)
- starnutie populácie (sociálne služby pre seniorov, domáca starostlivosť, opatrovateľské a ošetrovateľské služby)
- osobné sociálne služby (asistenčné služby pomoci a podpory zdravotne handicapovaným, rodinám so sociálnymi problémami a závislými členmi, chudobným, sociálne ohrozeným a pod.).

(Defourny, J., Nyssens, M., 2008)

6 PRIESTOR PRE ETABLOVANIE SOCIÁLNEHO PODNIKANIA VO VEREJNÝCH POLITIKÁCH NA SLOVENSKU

Orientáciu na rozvoj tejto hybridnej formy ekonomiky pokladáme v našich podmienkach za podnetný stimul. Za **potenciálne efekty sociálnej ekonomiky v našich podmienkach** možno pokladať:

- rozvoj zamestnanosti
  Umožňuje stimuláciu ponuky pracovných príležitostí na lokálnej úrovni, podľa lokálnych potrieb a na úrovni lokálnych zdrojov. Aj keď tu nejde o klasické zamestnanecké pomery, dlhodobé a stabilné, umožňujú pracovný príjem. Najmä v podmienkach výraznej

regionálnej diferencovanosti nezamestnanosti u nás vytvárajú platformu pre lokálne programy zamestnanosti v miestach s dlhodobo nízkou ponukou pracovných príležitostí.

- rozvoj sektora služieb
  Sektor služieb nie je na Slovensku primerane rozvinutý, ani čo do rozsahu, ani čo do štruktúry. Reprezentuje tak v mnohých lokalitách zníženú úroveň infraštruktúry priestoru a civilizačné zaostávanie, ktoré je limitné pre ďalšie rozvojové aktivity a príležitosti (napr. rozvoj cestovného ruchu)

- rozvoj sociálnych služieb
  Ich rozsah a štruktúra sú dlhodobo nedostatočné a neumožňujú plnohodnotný výkon sociálnej pomoci, ktorá by sa mala (podľa koncepčných zámerov) viacej orientovať na výkon individualizovanej sociálnej práce s klientmi v sociálnom ohrození. V súčasnosti pod vplyvom decentralizácie skôr dochádza k znižovaniu počtu sociálnych služieb, ich kapacita je nedostatočná na efektívny výkon sociálnej pomoci. Sociálna ekonomika by mohla pomôcť zabezpečiť menej profesionálne náročné sociálne potreby svojpomocnými aktivitami a laickou pomocou pod supervíznym vedením.

- posilňovanie sociálnej inklúzie a nová stratégia sociálnej pomoci odkázaným
  Sociálna ekonomika môže ponúkať pracovné príležitosti pre dlhodobo nezamestnaných, ľudí ťažko zamestnateľných a nízko kvalifikovaných. Umožňuje teda začlenenie prácou a zmysluplnosťou tejto práce pre konkrétnych iných ľudí, pre obec, pre komunitu. Spravidla si takouto prácou nemožno úplne zabezpečiť pracovný príjem postačujúci na živobytie, ale je možné ponúknuť ľuďom zapojeným do programov sociálnej ekonomiky kombináciu pracovného príjmu a sociálnej dávky. Sociálna dávka by tak mohla plnila motivačnú a recipročnú funkciu a minimalizovať počet ľudí v hmotnej núdzi, ktorí budú iba poberateľmi dávok (medzitrh práce).

- rozvoj sociálneho potenciálu lokalít
  Sociálne podniky budované na princípoch svojpomoci, sociálneho dialógu, sociálnej súdržnosti a verejného prospešných cieľov na úrovni lokality, pomáhajú obnoviť sociálne vzťahy a sociálne putá v lokalite. Napomáhajú revitalizácii lokality ako živého sociálneho organizmu, ktorý je schopný artikulovať svoje potreby a mobilizovať lokálne zdroje na ich uspokojenie.

- akcelerácii osvojenia decentralizovaných kompetencií orgánov na regionálnej a lokálnej samosprávnej úrovni
  Decentralizáciou verejnej správy získali samosprávne orgány kompetencie a úlohy spracúvať a realizovať koncepcie sociálneho a ekonomického rozvoja lokalít a regiónov. Miera kompetencie, ochoty a schopností týchto inštitúcií k sociálne zodpovednému rozhodovaniu má však zatiaľ limity a sociálna ekonomika môže pôsobiť ako platforma pre rozvoj týchto schopností, ako aj stimul pre prepájanie koncepcií a programov na konkrétne potreby ľudí v lokalite.

Použitá literatúra

1. BAUMAN, Z., 1995: Úvahy o postmoderní době. Praha, Slon
2. BAUMAN, Z., 2002: Tekutá modernita. Praha, Mladá fronta
3. BECK, U., 2004: Riziková společnost. Praha, Slon

4. BROOKS, A.C., 2009. Social Entrepreneurship. A Modern a Approach to Social Value Creation. Prentice Hall, Pearson Education
5. DEFOURNY, J., NYSSENS, M., 2008: Social Enterprise in Europe: Recent Trends and Developments. WP no.08/01, EMES
6. DOHNALOVÁ, M., 2006: Sociální ekonomika v evropeizaci českého hospodářství. Praha, Studie NÚ JH
7. GIDDENS, A., 1998: Dúsledky modernity. Praha, Slon
8. GOLDSMITH, S. a kol., 2010: The power of Social Innovation. How Civic Entrepreneurs Ignite Community netwoks for Good. Jossey-Bass Books
9. GOVINDARAJAN, V., TRIMBLE, CH., 2005. Ten Rules for Strategic Innovators – from Idea to Execution. Boston, Harvard Business School Publishing
10. HAMALAINEN, T.J., HEISKALA, R., 2007: Social Innovations, Institutional Change and Economic Performance. Helsinki, SITRA
11. HAUTAMAKI, A., 2010: Sustainable Innovation. A Nex Age of Innovation and Finland´s Innovation Policy. Helsinki, SITRA
12. CHRISTENSEN, C.M., 2000: The Innovator´s Dillemma. New York, Harper Business
13. KELLER, J., 2004: Dějiny klasické sociologie. Praha, Slon
14. KELLER, J., 2007: Teorie modernizace. Praha, Slon
15. KOTTER, J.P., 2000: Vedení procesu změny. Praha, Management Press
16. KORIMOVÁ, G. 2007. Predpoklady rozvoja sociálnej ekonomiky. Banská Bystrica: UMB 2007
17. KORIMOVÁ, G. a kol. 2007. Sociálne podnikanie. Banská Bystrica: OZ Kopernikus. 2007
18. LAVILLE, J-L., 2007: L´économie solidaire. Une perspective Internationale. Paris. Hachette Littératures
19. LESSEM, R., SCHIEFFER, A., 2008: Integral Research. A Global Approach towards Social Science Research leading to Social innovation. Geneva, TRANS4M
20. LIN, N., ERICSON, B.H. ed., 2008: Social Capital. An International Research program. Oxford: UP
21. MULGAN, G. a kol., 2007 Social Innovation: what i tis, why it matters and how it can be accelerated. Oxford, Said Business School
22. MULLER, K., 2008: Inovační aktéři a inovační prostředí v modernizační perspektivě. In: Sociologický časopis, vol.44, No. 4, s. 627-651
23. PHILLS, J.A., DEIGLMEIER, K., MILLER, D.T., 2008: Rediscovering Social Innovation. In: Stanford Social Innovation Review, fall 2008 (www.ssireview.org/articles/entry/)
24. SENGE, P.M., 1995: Piata disciplína manažmentu. Bratislava, Open Windows
25. SPEAR, R., DEFOURNY, J., FAVREAU, L., LAVILLE, J.-L. 2002. Tackling Social Exclusion in Europe: The Contribution of The Social Economy. Aldershot: Ashgate 2002
26. Social Entrerpreneurship. New Models of Sustainable Social Change. (NICHOLLS, A. ed.) Oxford: Oxford University Press 2008
27. Social Enterprise. At the Crossroads of Market, Public Policies and Civil Society. (NYSSENS, M. ed.) London and New York: Routledge 2006
28. WOLK, A., KREITZ, K., 2008: Business Planning for Enduring Social Impact. A Social-Entrepreneurial Approach to Solving Social problems. Cambridge, Root Cause

2. KAPITOLA

KONCEPTY MASKULINITY A ICH INOVAČNÝ POTENCIÁL PRE KRITICKÚ SOCIÁLNU ANALÝZU

BÉREŠ Martin

Abstrakt

Jedným z predpokladov dosiahnutia rodovej rovnosti sa javí byť kritické skúmanie mužov a maskulinít, ktoré v česko-slovenskom kontexte zatiaľ nemá dlhšiu tradíciu. Medzi rozšírené prístupy v danej oblasti patrí najmä teória rolí v modifikácii pohlavných/rolových rol a koncept hegemonickej maskulinity. Tieto prístupy v texte rámcujeme z pohľadu esencializmu a konštruktivizmu. Hlavným cieľom kapitoly je preskúmať a naznačiť predpokladaný inovačný potenciál oboch konceptov. Pri hľadaní odpovedí na uvedenú otázku vychádzame z analýzy relevantných, najmä anglosaských zdrojov. Inovačný potenciál pripisujeme najmä konceptu hegemonickej maskulinity, ktorý vo viacerých ohľadoch prekonáva možnosti konceptu pohlavných/rodových rol pri kritickom štúdiu mužov a maskulinít. Ako hybridná syntéza rôznych zdrojov predstavuje teoretickú i praktickú sociálnu inováciu, ktorá otvára priestor pre dosahovanie rodovej rovnosti.

Kľúčové slová:

teória rol, pohlavná rola, rola muža, pohlavie, rod, hegemónia, maskulinita, femininita, maskulinizmus, esencializmus, konštruktivizmus, kritika, inovácia.

1 ÚVOD[9]

Zvýšený záujem o kritické skúmanie problematiky mužov a maskulinít v rôznych oblastiach sociálnych vied sa stáva celosvetovým trendom. Ukazuje sa, že priblíženie sa k rodovej rovnosti a rodovo spravodlivej spoločnosti nie je možné dosiahnuť bez aktívneho zapojenia samotných mužov, prípadne bez dekonštruovania rodovo-esencialistických mýtov a stereotypov, ktoré determinujú nielen kvalitu života žien a mužov, ale aj produkciu vedeckého poznania. Dochádza k postupnému odstraňovaniu „neviditeľnosti mužov“ – ako zamlčaného štandardu, privilegovaného, utláčajúceho a zároveň utláčaného rodu, ako držiteľov moci a nositeľov zmeny (Kimmel, M., 1997; pozri tiež Böhnish, L., 2007).

Sociologické skúmanie mužov a maskulinít sa vyvíjalo a menilo. Od androcentrického zamerania sociológie dochádza prostredníctvom vzniku a vplyvov feministickej sociológie[10] a neskôr aj rodových štúdií (angl. gender studies) k problematizácii mužov a maskulinít. Následne ku konštituovaniu tzv. mužských štúdií (angl. men`s studies) v 70. rokoch 20. st. a odčleneniu kritickej sociológie maskulinít, ktorá má profeministický charakter. Jej korene

[9] Na tomto mieste sa chceme poďakovať Doc. PhDr. Mariane Szapuovej, PhD. a Doc. PhDr. Gabriele Lubelcovej, CSc., Prof. PhDr. Darine Malovej, CSc. a Prof. PhDr. Jánovi Sopócimu, CSc. za podnetné pripomienky k skorším verziám textu.

[10] K androcentrickému zameraniu klasickej sociológie pozri napr. Petrusek (1996a), Kimmel (2001). K feministickej sociológii a sociálnej teórii pozri Petrusek (1996b), Adkinsonová (2006).

siahajú zhruba do 80. r. 20 st. Rapídny nárast počtu publikácií o mužoch a mužských hnutiach už charakterizuje 80. a 90. r. 20. st. (Miller, T., 2009)[11].

V bývalom Československu sa začiatkom 90. r. 20. st. Ivo Možný (1990, s. 99) pri úvahách nad postavením muža v rodine, patriarchátom a rodom, pozastavuje sa nad faktom, že „sociológii muža sa u nás nikto nevenuje“ a vymedzuje možný program danej disciplíny. Začiatkom 21. st. zaznamenávame významný nárast dostupných zahraničných publikácií, výskumov a konferencií v oblasti sociológie maskulinít, ale aj postupné udomácňovanie sa problematiky v českom a slovenskom kontexte[12].

Cieľom príspevku je preskúmať a naznačiť inovačný potenciách dvoch vybraných prístupov ku kritickému štúdiu mužov a maskulinít. Predstavujeme dva široko používané koncepty maskulinity – teóriu pohlavných/rodových rolí a koncept hegemonickej maskulinity. Dôvodmi pre výber boli: snaha o kontrastovanie esencialistického a konštruktivistického prístupu; pretrvávajúce nereflektované používanie konceptu pohlavných/rolových rolí; rozšírenosť a vplyv konceptu hegemonickej maskulinity a jeho relatívna novosť v česko-slovenskom kontexte.

V nasledujúcom texte sa zameriavame na esencializmus a sociálny konštruktivizmus v prístupoch ku skúmaniu mužov a maskulinít. Následne v skratke zhŕňame históriu, aplikáciu a kritiku teórie rolí pri skúmaní v danej oblasti, čo opakujeme aj pri popise konceptu hegemonickej maskulinity. V závere sa pokúšame naznačiť inovačný potenciál oboch prístupov s dôrazom na koncept hegemonickej maskulinity a kontext rodovej rovnosti. Vychádzame najmä z dostupnej zahraničnej spisby, ktorá pojednáva o a sumarizuje doterajší vývoj a použitie daných konceptov. Náš záber je obmedzený na anglicky písanú literatúru, čo však neobmedzilo možnosť pracovať s autorskými textami vymedzujúcimi koncept hegemonickej maskulinity.

2 ESENCIALIZMUS A SOCIÁLNY KONŠTRUKTIVIZMUS V PRÍSTUPOCH PRI SKÚMANÍ RODU A MASKULINÍT

Ako sme naznačili vyššie, sociológia maskulinít má pestrú históriu a hlboké korene, v rámci ktorých je možné ako odlíšenie jednotlivých prístupov použiť esencialistické a konštruktivistické hľadisko. *Esencialistické prístupy* vychádzajú z predstavy o existencii akejsi univerzálnej esencie, inherentnej podstaty, ktorá charakterizuje mužov a maskulinitu (mužskosť), a ktorá býva chápaná ako vrodená, biologicky podmienená, nemenná, „prirodzená“, či podmienená diferenciáciou sociálnej štruktúry. V rámci esencialistických prístupov je centrálnym „objektívne” hľadanie a popis „pravej a jedinej maskulinity“, čo často vedie ku kultúrnemu zveličovaniu biologických rozdielov medzi ženami a mužmi a následnej biologizujúcej legitimizácii existujúcich spoločenských rozdielov a nerovností s prehliadaním aspektu moci. Preto sa stotožňujeme s dôrazom na potrebu starostlivého rozlišovania medzi esencializmom ako explicitným alebo implicitným teoretickým presvedčením vedca, či vedkyne a esencializmom ako „intuitívnym a implicitným presvedčením skúmaných ľudí” (Kanovský, M., 2009, s. 349)[13].

---

[11] Napr. *The Men's Bibliography: A comprehensive bibliography of ...* (*Súhrnný zoznam bibliografie o mužoch, maskulinitách rode a sexualitách*), obsahuje vyše 22400 záznamov zotriedených do 30 kategórií.

[12] S istým oneskorením sa tu kritická sociológia maskulinít začína konštituovať na pozadí dynamického rozvoja rodových štúdií asi od konca 90. r. Pozri napr. Gjuričová (1999), Šmídová (1999), Holubová (2005); Bočák (2009); Fafejta (2004), Filadelfiová et al. (2006); Filadelfiová – Bútorová (2007); Vodochodský (2007).

[13] Uvedený autor hovorí o *psychologickom esencializme* (univerzálny psychický proces, schématický rámec pre myslenie v podobe organizovaného súboru intuitívnych predstáv skúmaných ľudí), v rámci ktorého ešte

Naproti tomu *sociálno-konštruktivistický pohľad* spochybňuje samozrejmosť sociálnej reality, zdôrazňuje jej sociálnu podmienenosť, rôznorodosť a historickú premenlivosť. Peter L. Berger a Thomas Luckmann (1999) vymedzili procesy a mechanizmy inštitucionalizácie a legitimizácie[14] ktoré „... vytvárajú nástroj na skúmanie pojmov maskulinity a femininity ako inštitucionalizovaných pojmov, ktoré majú legitimitu v oblasti poznania. Zároveň je treba mať vždy na mysli, že tieto mechanizmy nie sú mocensky neutrálne“ (Gjuričová, Š., 1999, s. 79). Sociálna realita je v Bergerovom a Luckmannovom (1999) vymedzení konštruovaná z dvoch konštruktov – zo subjektívnej a objektívnej reality, pričom kľúčovú úlohu v dialektike medzi jednotlivcom a spoločnosťou tu podľa S. Hubíka (2009) zohráva komunikácia a jazyk. Z tohto pohľadu maskulinita nie je univerzálnou a nemennou entitou, nie je „prirodzeným“ opozitom „prirodzenej“ femininity. Je potvrdzovaná, znovu vytváraná, udržiavaná, re-konštruovaná a vyjednávaná v každodenných interakciách, tvorená sociálnymi aktérmi a aktérkami. Jej obsahy a vyjadrenia sú síce rozmanité a premenlivé, no do istej miery ohraničené a ukotvené v inštitucionálnej rovine, ktorá sa javí ako objektívna a prirodzená. Sociálnymi konštruktmi sú nielen inštitúcie, ale aj teórie a výskumné zistenia. Výskumníčka či výskumník nestoja mimo konštruovanú realitu, vplývajú na ňu a sú ňou ovplyvňovaní. Demarkačná čiara medzi esencializmom a konštruktivizmom sa tak prelína s dichotómiou pozitivizmu a konštruktivizmu (pozri Hendl, J., 2005, s. 91 – 96).

Janis Bohan (in: Gjuričová, Š., 1999) navrhla rozlišovať aj (feministické) teórie z hľadiska „lokalizácie rodu“ ako esencialistické a konštruktivistické, ktoré rod vymedzujú do sociálne konštruovaných interakcií. „Esencialistické modely teda predstavujú rod ako fundamentálne vlastnosti, ktoré sú trvalé a v zásade odlúčiteľné od sociopolitického kontextu života. [Konštruktivistický] argument znie, že rod nie je vôbec rysom jednotlivca, ale konštruktom, ktorý vymedzuje určité transakcie ako primerané len pre jedno pohlavie“ (Gjuričová, Š., 1999, s. 78; zátvorka M. B.)[15].

Esencialistické diskurzy artikulujúce vedecký systém poznania rodu pri skúmaní maskulinít teda odkazujú na jednotlivé formy správania mužov ako „... biologické alebo obvyklé praktiky, ktoré sú vnútornou podstatou mužnosti (angl. maleness) tak v evolučnom ako aj behaviorálnom popise“ (Miller, T., 2009, s. 115)[16]. Z pohľadu našej témy nás zaujímajú *normatívne definície* vykresľované médiami a vyjadrené v teórii pohlavných rolí, ktoré ponúkajú štandard toho, čo by muži mali byť. Napr. striktná teória pohlavných rolí zaobchádza s maskulinitou presne ako so sociálnou normou správania mužov. Problémom sa tu javí byť „normatívnosť“ normy, ktorú takmer nikto nedosahuje. „Znamená to, že je väčšina mužov nemaskulínna?“ (Connell, R., 2001, s. 25). Ďalším problémom je fakt, že čisto normatívna definícia nepodchycuje maskulinitu na úrovni osobnosti a vytvára esencialistický predpoklad, že rola a identita korešpondujú, čo v teórii pohlavných rolí často spôsobuje príklon k esencializmu (Connell, R., 2001; Whitehead, S., 2002; bližšie pozri Carrigan et al., 1985).

Kritika esencialistických prístupov pri skúmaní mužov a maskulinít spočíva najmä v ich neschopnosti zohľadniť rozmanitosť mužov a maskulinít, v prehliadaní nerovnosti príležitostí,

---

odlišuje *zaraďovací* esencializmus (triedenie, skôr použitie a dôsledok esencializmu) a *kauzálny* esencializmus (esencia tu spôsobuje podstatné vlastnosti) (Kanovský, M., 2009).

[14] Bližšie pozri tiež Hubík (1999); Kaiserová (2008); pre schému pozri Morawski (2005).

[15] Na tomto mieste treba zdôrazniť, že „konštruktivizmus je často zamieňaný za socializáciu rodu, podobne ako je esencializmus zamieňaný za biologický determinizmus“ (Gjuričová, Š., 1999, s. 78).

[16] Uvedený autor za „konvenčné“ prístupy k popisu maskulinity považuje: *pozitivistickú rodovú vedu* (angl. gender science); *kategorizačnú analýzu* (angl. categorization analysis); *pohlavné roly* (angl. sex roles) a *psychoanalýzu* (angl. psychoanalysis). U nás ako príklad esencialistického prístupu pozri napr. I. Možný (1983 in: Šmídová, I., 1999, 2002).

moci a politickej stránky rodových vzťahov, v preceňovaní možností individuálnej zmeny a v biologickom či inom redukcionizme (pozri napr. Gjuričová, Š., 1999).

Esencialistické prístupy sýtia maskulinizmus, maskulínnu ideológiu, ktorá „... ospravedlňuje a naturalizuje mužskú dominanciu. Ako taká je ideológiou patriarchátu. (...) považuje fundamentálne rozdiely medzi mužmi a ženami za dané, predpokladá, že heterosexualita je normálna, bez otázok akceptuje deľbu práce podľa pohlavia a posväcuje politickú a dominantnú rolu mužov vo verejnej a privátnej sfére“ (Brittan, A., 2001, s. 53).

Viaceré sporné body esencialistických formulácií rieši sociálny konštruktivizmus, ktorý podľa Š. Gjuričovej (1999) dovoľuje maskulinitu a femininitu kontextualizovať a prekonať tak „esencialistické uzamknutie“ teórie pohlavných rolí (Whitehead, S., 2002).

3 TEÓRIA ROLÍ PRI SKÚMANÍ MUŽOV A MASKULINÍT

Jednou z často používaných perspektív pri skúmaní mužov a maskulinít bola a miestami ostáva teória rolí v modifikácii pohlavných/rodových rolí[17]. Raewyn Connell (1979, s. 7) hovorí o rolách ako o jednom z „domestifikovaných konceptov“, ktoré len zriedka priťahujú pozornosť, sú v sociálnych vedách všadeprítomné, považované za prakticky nesporné. Roly ako bežná súčasť jazyka sociálnych vied môžu byť a sú často používané bez reflexie ich limitov a nezamýšľaných dôsledkov.

Teória rol (angl. role theory) poukazuje na „rozsiahly a pestrý súbor analýz skúmajúcich prepojenia medzi sociálnou organizáciou, kultúrou a výkonmi (hraním), ktoré ľudia predvádzajú keď sú zapojení do interakcie“ (Martin, D. – Wilson, J., 2005, s. 651). Pojem rolová paradigma má zastrešovať jednotlivé prístupy a čiastkové pojmy používané v oblasti teórie rolí, ktorá sa však „... v učebniciach a publikáciách nevyskytuje ako hlavný koncept, ukrýva sa v jednotlivých kapitolách tématizovaných ako „ja“, „skupiny“, „inštitúcie“, a „preberanie rolí““ (Biddle, B., 2000, s. 2418), čo predznamenáva jej nejednoznačnosť.

S nástupom postindustriálnej spoločnosti a postmoderných teórií dochádza k tzv. *postmodernému posunu* (angl. postmodern shift). Ivo Možný (2006) konštatuje, že vzhľadom k prekonaniu paradigmy sociálneho štrukturalizmu sa už nehovorí o rolách, ale skôr o *identitách*. Nehovorí sa o typifikácii, bez ktorej sa človek pri zvládaní sociálnej reality nezaobíde, ale skôr o *sociálnych stereotypoch*, ktoré nás zväzujú (Možný, I., 2006).

V nasledujúcom texte sa venujeme stručnej histórii a aplikácii použitia teórie rol pri štúdiu mužov a maskulinít. Pokračujeme implikáciami používania konceptu k následnej kritike. Vychádzame z rozlíšenia obdobia pred a po vplyve druhej vlny feminizmov podľa T. Carrigan, B. Connell a J. Lee (1985).

3.1 TEÓRIA POHLAVNÝCH/RODOVÝCH ROL V SOCIOLÓGII MASKULINÍT

Prvé pokusy o vytvorenie sociálnej vedy o maskulinite boli zamerané na ideu mužskej pohlavnej roly (Connell, R., 2005), ktorá sa stala prominentnou začiatkom 50. r. 20. st. Jej nástup bol popohnaný vplyvom sociálnych a ekonomických transformácií v západnom svete[18], ku ktorých objasneniu mala prispieť. Dovtedy sa o mužoch a ich rolách písalo málo a ešte menej v kritickom duchu (Whitehead, S., 2002; bližšie pozri Carrigan et al., 1985).

[17] U nás napr. Maříková (1999), Bunčák (2001), Karsten (2006), Bosý (2006), Paulík (2010), Stanková (2010).
[18] Meniace sa vzorce práce a rodinného života, rozvodovosť, nezamestnanosť.

Teória pohlavných rolí vznikla ako fúzia v tom čase dominantného funkcionalistického poňatia teórie rol s konceptom pohlavných rozdielov[19], ktoré začali byť „... jednoducho vysvetľované pohlavnými rolami, čo viedlo k tomu, že obe idey boli trvalo nejasné od 40. r. 20. st. Výskumné časopisy stále publikujú články, v ktorých sú nálezy pohlavných rozdielov (obvykle mierne) jednoducho nazývané „pohlavné roly". (...) Maskulinita a femininita sú celkom jednoducho interpretované ako internalizované pohlavné roly, produkt sociálneho učenia alebo „socializácie"" (Connell, R., 2005, s. 22). Nedostatky oboch konceptov sa tak znásobili.

Teória „pohlavných rol" bola pokusom o syntézu a systematický výklad biologického, antropologického a psychologického modelu skúmania mužov a maskulinít (Kimmel, M., 2004). Na rod bola obvykle aplikovaná dvoma spôsobmi: 1) v podobe detailných popisov dodržiavania scenárov jednotlivých rodov[20] a najčastejšie 2) v podobe zohrávania všeobecného súboru očakávaní pripojených k pohlaviu, na základe predstavy o existencii dvoch pohlavných rol – mužskej a ženskej, ktoré sú získavané v procese socializácie a údajne sa vyskytujú v akomkoľvek kultúrnom kontexte. Dôraz bol, v súlade s – v tom čase aktuálnymi formuláciami T. Parsonsa – kladený na biologickú determinovanosť, funkčnú podmienenosť a komplementaritu ženskej „expresívnej" a mužskej „inštrumentálnej" pohlavnej roly (Connell, R., 2005). Pri vysvetlení problému diferenciácie pohlavných rol však Parsons odmietol argument biologických rozdielov ako nepostačujúci pre vysvetlenie sociálneho vzorca pohlavných rol. Namiesto toho vychádzal z imperatívu štruktúrnej diferenciácie. Rozdelenie na „inštrumentálnu" a „expresívnu" rodičovskú rolu odvodil od štrukturálnych požiadaviek akéhokoľvek sociálneho systému, čo doplnil sofistikovaným poňatím získavania rolí „v zmysle ich *internalizácie*" (Carrigan et al., 1985, s. 555), z čoho sa zrodila širšia predstava o prirodzenosti „muža živiteľa" a „ženy udržiavateľky domácnosti" (Whitehead, S., 2002).

Skúmanie mužov a maskulinít v rámci rolovej perspektívy, bolo spočiatku založené najmä na báze „pohlavných rol". Jeho väčšina sa odohrávala v *Spojených štátoch amerických.* Od 50. r. do konca 60. r. 20. st. diskurzu dominovala funkcionalistická predstava o pohlavných rolách v meniacej sa spoločnosti, ktoré boli považované za „prirodzene" komplementárne, dobre definované, harmonicky socializované a funkčné pre sociálnu stabilitu i duševné zdravie (Connell, R., 2005). Za výnimočné štúdie tohto obdobia sú považované diela Hacker (1957), Hartley (1959), Komarovsky (1964), ktoré rozširovali poznanie, spochybňovali optimizmus dobových teoretických konštrukcií a boli citlivé aj na problematiku moci, ktorú však v rolovom rámci nemohli teoretizovať (Connell, R., 2005; Whitehead, S., 2002). Diskusia o maskulinite bola relatívne komplexná a miestami sofistikovaná, no intelektuálne dezorganizovaná až nestála. Okrem výskumu Komarovsky (1964) bola založená na latentnej inkoherencii rolových konceptov (Carrigan et al., 1985).

---

[19] Debaty neskorého 19. st. sa pri odpore voči emancipácii žien opierali o doktrínu v tom čase „vedecky" potvrdených pohlavných rozdielov. Po asi 100 rokoch výskumu „vrodených pohlavných rozdielov" vo všetkom, čo bolo možné v rámci psychológie merať sa ukázalo, aj po potvrdzovaní metaanalýzami, že zistené rozdiely sú len veľmi malé alebo žiadne. Napriek tomu „... sú zdrojom pre kultúrne zveličovanie odlišnosti žien a mužov" (Connell, 2005, s. 21; pozri Bourdieu, 1998, 2000; Oakleyová, 2000).

[20] Mirra Komarovsky (1964), v jej výnimočnej štúdii *Blue Collar Mariage* ponúkla „... detailné popisy dodržiavania scenárov pri dvorení a v rámci manželstva" (Connell, R., 2005, s. 22). Jej obraz maskulinity bol detailnejší a drsnejší ako všetko dovtedy napísané. „*Aj keď nepoužila terminológiu konštruktivizmu, vykreslila obraz maskulinity ako niečoho konštruovaného vo veľmi komplexnom a často napätom procese negociácie*" (Carrigan et al., 1985, s. 563; Connell, R., 2005). O 10 rokov predstihla centrálne témy „mužského hnutia (Carrigan, et al., 1985).

Vplyvom feministických kritík sa od konca 60. r. 20. st. sa pohlavno-rolový výskum žien v rodine dostáva do popredia a dochádza aj k dramatickému nárastu štúdií o rolách mužov. Je kritizované opresívne pôsobenie ženskej pohlavnej roly a následne aj získavanie dominantných modelov maskulinity v podobe pohlavných rol mužov, ktoré už sú považované za „disfunkčné". V 70. r. 20. st. sa s proklamáciami o novej oblasti štúdia objavuje žáner *Kníh o mužoch*, z ktorých mnoho povzbudzovalo mužov k modernej verzii pohlavnej roly. Daný vývoj sa odrážal i v žurnáloch sociálnych vied a v štúdiách o poradenstve. Spisba vykresľovala konvečný obraz mužskej pohlavnej roly, akúsi koláž dostupných poznatkov a bežných prístupov (Connell, R., 2005)[21].

Intelektuálny a výskumný obsah daného žánru bol nepatrný. Obvykle operoval v rozmedzí zjednodušenej verzie rolovej teórie, s problematickým udržaním rozlíšenia medzi očakávaniami a skutočným správaním. Charakteristické bolo vyhýbanie sa otázkam moci, dištancovanie sa od maskulinít gejov a ambivalencia voči feministickému odkazu. Šlo teda o heterosexuálnu reakciu na feminizmus, ktorá mala len *modernizovať* hegemonickú maskulinitu – v podobe zachovania dominancie bielych, vzdelaných heterosexuálnych a zabezpečených mužov, adaptácie na zmeny a zisku z postupu feminizmov, tak aby ostala dostatočne podobná staršej hegemonickej maskulinite a zachovala heterosexualitu, rodinu či sociálne štruktúry moci mužov (Carrigan et al., 1985).

Rolový výskum definuje problém, navrhuje reformné stratégie, a stáva sa tak politickým nástrojom (Connell, R., 2005) i nástrojom kontrolnej funkcie sociológie (pozri Keller, J., 1997a, 1997b).

Aj keď funkcionalizmus od 60. r. 20. st. zažil signifikantný pokles, teória rol ostala inštitucionálne silná a pokračovala v silnom vplyve naprieč sociológiou i psychológiou (Whitehead, S., 2002). Spočiatku boli i feministické otázky kladené v rámci daného prístupu. Jeden tábor feministických sociológov a sociologičiek tvrdil, že teóriu rol stačí len správne použiť a vylepšiť, aby dosiahla svoj úplný potenciál a dokázala zahrnúť feministické podnety. Aj tie týkajúce sa opresie. Opačný tábor, ku ktorému sa prikláňame, koncom 70. r. 20. st. argumentoval, že rámec pohlavných rol by mal byť opustený z dôvodu absencie stabilného teoretického objektu, čo viedlo k maskovaniu otázok moci a materiálnej nerovnosti a malo „... devastujúci vplyv aj na sociologickú literatúru o mužoch" (Carrigan et al., 1985, s. 559)[22].

Začiatkom 80. r. 20. st. sa objavujú hlbšie kritiky teórie pohlavných rol v oblasti štúdia mužov a maskulinít (pozri napr. Connell, B., 1979). J. H. Pleck (1981) prichádza s kritickou teóriou rol v tzv. *paradigme mužského rodového rolového preťaženia* (angl. male gender role strain), pomocou ktorej sa snaží o prekonanie nedostatkov a nepodložených východísk funkcionalistického poňatia pohlavných rol (pozri nižšie). Formuluje východiská pre množstvo kritík modelu pohlavných rol a pre odklon od konceptu pohlavných rol[23].

---

[21] V tom čase sa objavuje aj idea „mužských štúdií" (angl. men`s studies), ktoré mali ísť ruka v ruke s feministickým projektom ženských štúdií (angl. women`s studies), no nevyhli sa „pasci rovnakej opresie", teda názoru, že muži sú utláčaní rovnako ako ženy, čo viedlo k vzniku antifeministického hnutia práv otcov (angl. father`s rights) a tzv. mýtopoetických hnutí (Carrigan et al., 1985; Whitehead, 2002; Connell, 2000). V *Spojených štátoch* sa objavuje hnutie za *Oslobodenie mužov* (angl. *Men`s liberation movement*). Carrigan et al. (1985) považujú pojem „mužské hnutie", v porovnaní s mohutnosťou a aktívnosťou ženského hnutia a gejského hnutia, za nadnesený.

[22] Napr. Komarovsky (1964) nemohla pokračovať v analýze mocenských vzťahov, pretože nebol rozpracovaný koncept rodu, a tak teoretizovala „zamotaný" proces konštruovania manželstva ako „učenie sa manželským rolám" (Carrigan et al., 1985, s. 580).

[23] Zásadným argumentom bola „... cena, ktorú mužov stála ideológia dominantnej, ale disfunkčnej maskulinity, najmä v termínoch poškodených vzťahov, poškodeného zdravia a nepružnosti" (Whitehead, S., 2002, s. 21).

Teória pohlavných rol bola používaná na: 1) analýzu rozdielov medzi sociálnymi pozíciami mužov a žien; 2) vysvetlenie spôsobu formovania pre tieto pozície; 3) popis zmien a konfliktov vnútri a vôkol daných pozícií; „... rámec pohlavných rol pritom akceptoval, že pohlavné rozdiely sú sociálnym fenoménom: pohlavné roly sú naučené, získavané alebo „internalizované““ (Carrigan et al., 1985, s. 578). Implikácie teórie pohlavných rol pri štúdiu maskulinít boli nasledovné: 1) produkovala normatívny obraz pohlavných rozdielov v podobe mužskej (a ženskej) roly, často bez možnosti odlíšiť očakávania od reálneho správania; 2) odchýlky od tejto normy označovala ako „deviáciu“ alebo „zlyhanie“ v socializácii; 3) bola statická[24] a nedokázala koherentne popísať zmeny a konflikty týkajúce sa rol (absencia stabilného teoretického objektu). Čo je viditeľné v dobových, protichodných esencialistických vysvetleniach konfliktu v mužskej role (prelínanie rol „proti prírode“ / utlačivosť mužskej roly nezohľadňuje skutočnú maskulinitu) (bližšie Carrigan et al., 1985).

Najväčším prínosom prvej vlny profeministických štúdií o mužoch a maskulinitách bolo spochybnenie nevysloveného androcentrizmu za starými modelmi pohlavných rol, a presmerovanie pozornosti z diferenciácie dvoch pohlaví na „rodové vzťahy“, keďže femininita a maskulinita sú založené na a reprodukované v mocenských vzťahoch (Kimmel, M., 2004).

3.1.1 Náčrt sociálno konštruktivistického uchopenia (pohlavných) rol

Zakladatelia sociálneho konštruktivizmu, Berger a Luckmann (1999), okrem iného rozvinuli myšlienky Georga H. Meada a Alfreda Schütza poukázaním na typifikačný základ preberania rol. Sociálne roly vznikajú ako recipročné typifikácie aktérov konania v určitých opakovaných kontextoch. Roly sú definíciami jednotlivcov o „type“, charaktere alebo vrodených vlastnostiach danej osoby. Sú sociálne re-konštruované v línii externalizácie, habitualizácie, objektivizácie, sedimentácie a internalizácie, tak ako inštitúcie. Predstavujú spojivko medzi objektívnou realitou inštitúcií a subjektívne konštruovanou realitou jednotlivcov a jednotlivkýň. Ústredným prvkom sociálnej reality je identita, ktorá sa formuje vzájomným pôsobením biologického organizmu, individuálneho vedomia a sociálnej štruktúry. Spoločnosť a identita sa vzájomne vytvárajú v dialektickom vzťahu (Berger, P. – Luckmann, T., 1999; Hubík, S., 1999)[25].

Sociálny konštruktivizmus upriamil pozornosť na fakt, že tak poznanie, ako aj sociálne i pohlavné roly sú sociálne konštruované v procesoch inštitucionalizácie a legitimizácie a tak nie sú nemenné, mocensky neutrálne ani univerzálne. Z pohľadu sociológie maskulinít a teórie rol je podstatné, že celosvetovo významné využitie sociálneho konštruktivizmu podľa I. Kaiserovej (2008) nastalo prostredníctvom konceptu rodu ako sociálne konštruovaného pohlavia, ktorý bol hlavným objavom feministickej epistemológie a navždy premenil feministicky orientovanú sociálnovednú analýzu. Umožnil analyticky oddeliť pohlavie a rod (Šmausová, G., 2002, 2004; bližšie Szapuová, M., 2002).

S feministickými kritikami sa síce od konca 60. r. 20. st. začína presúvať argumentácia o pôvode maskulinity v prospech jej sociálnej podmienenosti, no na druhej strane Šmausová (2002) hovorí o naivite predstavy, že muži hrajú vždy len „mužskú rolu“ a ženy len „ženskú rolu“ a považuje za paradoxné, že sociologické poznatky o sociálnej podmienenosti rodu i pohlavia neviedli k bezprostrednej dekonštrukcii pojmu „pohlavie“. Naopak, došlo k sociologickej reifikácii rodu, keď sa časom ustálila rovnako bytostná predstava rodu ako

[24] Neschopná popísať zmenu ako históriu, ako vzájomné pôsobenie činnosti a štruktúry (Carrigan et al., 1985).

[25] Nejednoznačnosť termínu rola dokazuje aj použitie daného pojmu v diele Bergera a Luckmanna (1999; pozri aj Hubík, S., 1999).

bola predchádzajúca biologická definícia pohlavia. Spojenie teórie rol s koncepciou rodu sa tak javí ako problematické[26].

3.2 KRITIKY TEÓRIE POHLAVNÝCH/RODOVÝCH ROL V SOCIOLÓGII MASKULINÍT

Významným počinom pri kritike teórie rol bola vyčerpávajúca reexaminácia dovtedajšej literatúry z danej oblasti a na nej postavená efektívna kritika paradigmy „mužskej pohlavnej rolovej identity"[27] (angl. male sex role identity), ktorú podal J. H. Pleck (1981). Kritizoval ako samozrejmosť brané a empiricky nepodložené predpoklady o súlade medzi normou a osobnosťou – „... ideu že konformita voči normám pohlavných rol je to, čo podporuje psychologickú adjustáciu". Ponúkol aj „... argument že vzostup normatívnej teórie pohlavných rol bol sám o sebe formou rodovej politiky. Historické zmeny v rodových vzťahoch vyžadovali posun vo forme sociálnej kontroly nad mužmi, z externej na internú kontrolu" (Connell, R., 2005, s. 25). Chcel vytvoriť ne-normatívnu teóriu pohlavných rol, ktorá by odpojila rolu od ja (angl. self) a umožnila by zbaviť sa zvyškov biologického determinizmu a teórie identity, čo by ju síce urobilo „... interne konzistentnejšou, no neprelomilo by to intelektuálne limity rolovej perspektívy" (Connell, R., 2005, s. 26)[28].

Prvé kritiky teórie pohlavných/rodových rol v rámci vznikajúcej kritickej sociológie maskulinít sa objavujú až koncom 80. r. 20. st. pri snahách o „... vytýčenie novej trajektórie v kritickom štúdiu mužov (...) s dôrazom na sociálno-konštruktivistickú dynamiku maskulinity" (Whitehead, S., 2002, s. 22). Boli namierené na absenciu akejkoľvek teórie mužskej moci v optike pohlavných/rodových rol a na biologický determinizmus konceptu vyskytujúci sa v podobe: „roly sú pridané k biológii aby nám dali rod" (Brittan, A., 1989, s. 21 in: Whitehead, 2002, s. 22).

Podľa R. Connell (2005) boli intelektuálne limity teórie rol opakovane ukazované v rôznych kritikách[29], ktoré sú „takmer jednomyseľne ignorované" a tak je termín „mužská rola" stále široko používaný. Preto uvedená autorka neúnavne vymenúva neprekonateľné limity teórie rol, naznačené vyššie (Connell, R., 2005, s. 26): 1) teória rol vo všeobecnosti je logicky vágna; ten istý pojem je používaný na popis zamestnania, politického statusu, peňažnej transakcie, hobby, fázy života a rodu; 2) vedie k zásadnej nesúdržnosti (inkoherencii) v analýze sociálneho života, čo je spôsobené meniacimi sa základmi, na ktorých sú „roly" definované; 3) zveličuje stupeň do ktorého je ľudské sociálne správanie predpísané; 4) zároveň predpokladá že predpisy sú recipročné a podceňuje tak sociálnu nerovnosť a moc.

Ďalšie výhrady voči teórii pohlavných/rodových rol znejú: rod je redukovaný na dve homogénne a dichotomické kategórie; neschopnosť rozlíšiť medzi očakávaniami a reálnym správaním; ignorovanie či neschopnosť teoretizovať gejov a lesby; vykresľovanie „normy", ktorú málokto zohráva; preskriptívnosť pohlavnej/rodovej roly; predpoklady o relatívnej stabilite či statickosti roly; predpoklady o dobrovoľnom prijímaní a slobodnom „hraní" rol a o možnosti vzdorovať im individuálnou zmenou (Carrigan et al., 1985; Whitehead, S., 2002; Filadelfiová – Kobová, [cit. 2009-09-27]).

---

[26] V teórii sa podľa Šmausovej (2002) stále viac presadzuje názor, že rodová rola sa neustále uskutočňuje ako „robenie rodu" (angl. „doing gender") ako to vymedzujú West a Zimmerman (1987), čo z nášho pohľadu spochybňuje kategóriu „rodovej roly" i rodovej socializácie, keďže očakávania a pozície nie sú stabilné.

[27] Autorovo označenie pre funkcionalistickú teóriu pohlavných rolí (Connell, R., 2005).

[28] V roku 1995 J. H. Pleck opäť prehliadol literatúru o rodovej teórii rolí za účelom „aktualizácie" a posilnenia ním presadzovanej „paradigmy mužského rolového preťaženia" (Whitehead, S., 2002, s. 21; Pleck, J., 1995).

[29] Pre kritiku rolového konceptu vo všeobecnosti pozri Urry (1970), Coulson (1972), a Connell (1979). Pre teóriu pohlavných rolí pozri Edwards (1983), Stacey a Thorne (1985). Pre kritiky jej použitia vo výskume maskulinít pozri Carrigan et al. (1985), Kimmel (1987) (Connell, R., 2005).

R. Connell (2005, s. 26) tvrdí, že „... zo všetkých uvedených dôvodov sa „rola“ ukázala ako nepoužiteľná ako všeobecný rámec pre sociálnu analýzu“[30]. Aj keď napriek svojmu „esencialistickému uzamknutiu“ začala teória rol vytvárať v použití konceptu „rodového rolového preťaženia“ priestor pre spochybňovanie jedinej, nemeniacej sa normatívnej maskulinity, „... vo finálnej analýze teória rol zlyháva v primeranom vybudovaní porozumenia femininite a maskulinite ako viacnásobným vo výraze, obklopenými mocou a (...) historicky premenlivým. (...) muži a ženy sa odhaľujú ako ambivalentné arény, dynamické, nepredvídateľné a v neustálom stave zmeny, zďaleka nie ako jednotné uzemnené kategórie“ (Whitehead, S., 2002, s. 22; pozri tiež Carrigan et al., 1985).

Aj keď uvedené kritiky sú vedené skôr voči prevládajúcemu funkcionalistickému uchopeniu, sú aplikovateľné aj na neproblematizované reifikované uchopenie rol v sociálnom konštruktivizme. P. L. Berger a T. Luckmann (1999) síce umožnili zamerať pozornosť na typifikácie (rozumej stereotypy) a otvorili tak potenciál identifikácie stereotypov a ich dekonštrukcie, no domnievame sa, že ten ostal z dôvodu horeuvedených intelektuálnych limitov rolovej „paradigmy“ nevyužitý.

Mimo kritík z oblasti kritickej sociológie maskulinít považujeme za významný aj príspevok J. Kellera (1997b), ktorý spochybňuje univerzalistické používanie teórie rolí pri „ahistorickom“ výklade sociálnej reality. Keller vychádza z protichodných premien sociálnej reality pri transformácii spoločnosti od tradičnej k modernej (oddelenie sfér produkcie a konzumu). S industrializáciou sa sprísňuje inštitucionalizácia práce, zvyšuje sa deľba práce i špecializácia. Inštitúcia rol vzniká z potreby permanentnej kontroly a dohľadu nad činnosťou jednotlivca v pracovnom procese. „Pravzorom rolových očakávaní“ sa stáva pracovná zmluva. Kontrola je posilňovaná aj oddelením domova od miesta práce. Privátna sféra bola pred transformáciou charakteristická silnými statusovými nerovnosťami v rámci domácností (hlava domácnosti a ostaní členovia a členky). Formalizovanejšie vzťahy, späté s nepísanými a rigídne rešpektovanými konvenciami, narušila industrializácia a sprievodné javy. Napr. nárast priestorovej mobility, kedy sa styk s cudzincom stáva z výnimky pravidlom, či rast miest, v ktorých sa budujú – a priamo konštruujú – nové vzťahy. „Analýza vykonávaná pomocou pojmu sociálna rola v malých, prehľadných, neformálnych skupinách, kde je správanie každého člena korigované bezprostredne reakciami prítomných, sa tak stáva vyslovene zavádzajúcou. Prenáša spôsob regulácie medziľudských vzťahov vynútených v oblasti veľkých formálnych organizácií napríklad do skupiny hrajúcich sa detí, medzi susedov či do vzťahov medzi manželmi,“ vedie k banálnym zisteniam (Keller, J., 1997b, s. 30 – 31).

4 TEÓRIA RODU (R. CONNELL) A KONCEPT HEGEMONICKEJ MASKULINITY

Koncepcia R. Connell je jedným z kľúčových prístupov v oblasti štúdia mužov a maskulinít a stala sa niečím ako „modernou klasikou“ (Giddens, A., 2009), pretože predstavuje jeden z najkomplexnejších teoretických pokusov o podchytenie rodu. Maskulinity sú podľa Connell kritickou časťou rodového usporiadania a nemôžeme im porozumieť oddelene alebo bez pomoci femininít, ktoré ich sprevádzajú. V západných spoločnostiach sú totiž rodové vzťahy stále definované patriarchálnou mocou, dominanciou mužov nad ženami.

[30] Dramaturgická metafora roly je vhodná a použiteľná v porozumení sociálnym situáciám, kde: 1) sú dobre definované scenáre pre výkon, 2) existujú jasné publiká pre ktoré sa má hrať, a 3) je prípustné, že istý druh hrania je hlavnou prebiehajúcou sociálnou aktivitou. Avšak „... žiadna z týchto podmienok spravidla neplatí pri rodových vzťahoch“ a teda „... metafora „pohlavnej roly“ je v podstate nevhodná pre rodové interakcie“ (Connell, R., 2005, s. 26).

R. Connell (1987) rod nedefinuje ako pasívne internalizovanú a zohrávanú normu, čo kritizovala práve na teórii pohlavných rol, ale skôr ako štandardné správanie. Rod je to, čo je neustále produkované a reprodukované v činnostiach sociálnej praxe. Connell tvrdí, že „pojem rod by mal byť používaný ako sloveso“[31]. V uznaní historicko-kultúrnej a rasovo-triednej premenlivosti rodu by sme mali hovoriť o femininitách a maskulinitách[32]. Ich rôzne formy Connell na rozdiel od teórie rol nepovažuje za deviantné, ale pridáva k nim hľadisko moci (hegemóniu), pomocou ktorého vytvára ich vzťahovú typológiu (pozri schému nižšie)[33].

R. Connell (1987) spočiatku rozlišuje v rodovom usporiadaní (angl. gender order) tri odlišné, ale prelínajúce sa a neoddeliteľné štruktúry rodových vzťahov 1) *práce*, 2) *moci* a 3) *cathexis* (emocionálnej väzby). Neskôr pridáva 4) *štruktúru symbolizmu* (Connell, 2000, 2005). *Pracovné vzťahy* odkazujú na rodovú deľbu práce v domácnostiach i na trhu práce. V patriarchálnych spoločnostiach prinášajú mužom materiálne výhody a jednoduchší prístup k vzdelaniu, čo Connell nazýva „patriarchálnou dividendou“. *Mocenské vzťahy* predstavujú kontrolu inštitucionalizovanej moci mužmi (štát a armáda). *Štruktúra cathexis* je oblasťou emocionálnych vzťahov a ako taká je charakterizovaná skôr mužskou nadradenosťou a násilím ako reciprocitou a intimitou. K štruktúram Connell (1987) priradzuje tri hlavné inštitúcie, ktoré nazýva „rodové režimy“[34] – *trh práce*, *štát a rodinu*. Pôsobenie rodových vzťahov na úrovni inštitúcií, akými sú napr. rodina, susedstvo, škola či štát sa teda prejavuje ich *rodovým režimom,* ktoré obvykle korešpondujú s celkovým rodovým usporiadaním v spoločnosti, no môžu sa od neho odchyľovať.

Aktuálne Connell (2009) rozlišuje štyri hlavné štruktúry rodových vzťahov v súčasnej industriálnej, postindustriálnej a globálnej spoločnosti: 1) *mocenské vzťahy* (priame, diskurzívne a kolonizujúce), 2) *produkcia, spotreba a rodovaná akumulácia*, 3) *citové vzťahy a väzba* (cathexis) a 4) *symbolizmus, kultúra a diskurz*.

Symbolizmus, kultúra a diskurz, odkazujú na fakt, že každá sociálna činnosť zahŕňa interpretovanie sveta a nič ľudské neexistuje „mimo“ diskurzu. Spoločnosť je svetom významov a zároveň významy nesú stopy sociálnych procesov. Ak hovoríme o „žene“ alebo o „mužovi“ v hre je „obrovský systém historicky a kultúrne akumulovaných významov, implikácií, kontextov a narážok“ (Connell, R., 2009, s. 83)[35]. Štúdie kultúrnych prezentácií rodu, diskurzívnych konštruktov rodu, rodových postojov a ďalších súvisiacich problémov sú pravdepodobne najaktívnejšou oblasťou rodových štúdií v prosperujúcich krajinách za ostatných 20 rokov[36].

Rod v podobe maskulinity je úzko spätý s násilím ako súčasťou systému dominancie a krízovými tendenciami takéhoto usporiadania. Maskulinity sú v krízových tendenciách rekonfigurované prostredníctvom konfliktu nad stratégiami legitimizácie a prostredníctvom rozličných reakcií mužov na feminizmus (Connell, R., 2005). R. Connell (1987, 2005)

---

[31] Približuje sa tak performatívnemu poňatiu rodu, ktoré formulovala J. Butler (Demetriou, D., 2001).

[32] K historickej dynamike Connell dodáva, že rod ako sociálny vzorec je produktom histórie, ale aj jej producentom.

[33] D. Z. Demetriou (2001, s. 339) konštatuje, že práve hľadisko moci umožnilo Connell vyhnúť sa „... vytvoreniu akejsi typológie alternatívnych životných štýlov a mohla vytvoriť teóriu rodu.“

[34] Bližšie pozri napr. R. Connell (2009, s. 72 – 74).

[35] Napríklad „... rodová subordinácia môže byť reprodukovaná prostredníctvom (...) lingvistických praktík, akými sú označovanie žien názvami, ktoré ich definujú cez ich manželský vzťah k mužom“ (Connell, R., 2000, s. 26).

[36] „Aj keď jazyk – hovorený a písaný – je najviac analyzovaným miestom symbolických rodových vzťahov, nie je jediným. Rodový symbolizmus tiež funguje v obliekaní, mejkape, gestikulácii, vo fotografii a filme i v menej osobných formách kultúry akou je napríklad zastavaný priestor“ (Connell, R., 2009, s. 84).

namiesto „rodovej krízy“ alebo „krízy maskulinity“ rozlišuje tri formy silných krízových tendencií v rodovom usporiadaní: 1) *mocenských vzťahov*, 2) *vzťahov produkcie* a 3) *vzťahov cathexis*. A. Giddens (2009) konceptualizuje dané krízové tendencie ako: 1) *krízu inštitucionalizácie*, keďže inštitúcie, ktoré tradične podporovali moc mužov – rodina a štát – sú čoraz viac oslabované napr. legislatívou o rozvode, domácom násilí či znásilnení, i zdaňovaním. 2) *krízu sexuality*, v ktorej je hegemonická heterosexualita menej dominantná ako bola pred časom. Rastúca sila sexualít žien a gejov vytvorili tlak na tradičnú hegemonickú maskulinitu. 3) *krízu formovania záujmov*. Nové základy sociálnych záujmov sú v rozpore s existujúcim rodovým usporiadaním. Práva vydatých žien, hnutia gejov a nárast „anti-sexistických“ postojov medzi mužmi predstavujú hrozby pre súčasné usporiadanie. Podľa Connell (2005, 2009) takéto pozitívne aktivity jednotlivcov, jednotlivkýň a skupín môžu priniesť zmenu v rodovom usporiadaní. Krízové tendencie badateľné v rámci existujúceho rodového usporiadania by tak mohli byť využité za účelom odstránenia rodovej nerovnosti.

Horeuvedené dimenzie rodu, vymedzené ako analytické nástroje, sú neoddeliteľné a vzájomne sa podmieňujúce. Sú pretkávané ostatnými sociálnymi štruktúrami, pod ktoré rod nemôžeme podsúvať, ani ho oddeľovať od ostatných dynamík sociálneho života (Connell, 2009). Najznámejšou a najpoužívanejšou časťou sociálnej teórie rodu R. Connell je koncept hegemonickej maskulinity, ktorý do nej integrovala v roku 1987. Je syntézou mnohých vplyvných zdrojov (Connell, R. – Messerschmidt, J., 2005; bližšie Carrigan et al., 1985).

4.1 FORMULÁCIA KONCEPTU HEGEMONICKEJ MASKULINITY

Koncept hegemonickej maskulinity, bol v rokoch 1985 a 1987 vymedzený skôr abstraktne ako popisne a definovaný bol „v termínoch logiky patriarchálneho systému“, ktorá predpokladala globálnu dominanciu mužov nad ženami.

Hegemonická maskulinita bola v prvom rade chápaná ako vzorec konania (angl. pattern of practice), teda konkrétnych činností (nie len setu rolových očakávaní alebo identity), ktoré dovoľujú pokračovať mužskej dominancii nad ženami (Connell, R. – Messerschmidt, J., 2005).

„Hegemonická maskulinita bola odlíšená od ostatných, najmä subordinovaných maskulinít, pričom ju mohla zohrávať len minorita mužov, teda nebola považovaná za normu v štatistickom význame aj keď bola určite normatívna. Stelesňovala (angl. embody) práve najoceňovanejší spôsob bytia mužom, ktorý vyžadoval od všetkých ostatných mužov aby vo vzťahu k nemu zaujali pozície (normatívne pôsobenie) a ideologicky legitimizovala globálnu subordináciu žien voči mužom“ (Connell, R.– Messerschmidt, J., 2005, s. 832).

Boli odlíšené súhlasné maskulinity (angl. complicit masculinity), ktoré sú „... organizované okolo akceptovania patriarchálnej dividendy, ale v obrane patriarchátu nie sú militantné“ (Connell, R., 2000, s. 31)[37]. Súhlasné maskulinity predstavujú muži, ktorí poberajú výhody patriarchátu bez zohrávania silnej verzie maskulínnej dominancie. „Vo vzťahu k tejto skupine a vo vzťahu k podvoleniu sa heterosexuálnych žien bol koncept hegemónie najsilnejší. Hegemónia neznamenala násilie (...) znamenala nadvládu (angl. ascendancy) získanú prostredníctvom kultúry, inštitúcií a persuázie“ (Connell, R. – Messerschmidt, J., 2005, s. 832).

[37] Pod patriarchálnou dividendou R. Connell rozumie materiálne a inštitucionálne výhody mužov v porovnaní so ženami, ktorých úroveň je odlišná u privilegovaných a menej privilegovaných či neprivilegovaných mužov.

Rodové vzťahy boli chápané ako historické, ako možný predmet zmeny. Hegemonické maskulinity tak mohli byť vystriedané novými, humánnejšími a menej opresívnymi, čo bolo zdrojom optimizmu v inak skôr temnej teórii (Connell, R. – Messerschmidt, J., 2005).

R. Connell spočiatku rozlišuje a ako ideálne typy vymedzuje hegemonickú, súhlasnú, subordinovanú a marginalizovanú maskulinitu. Neskôr uvádza aj tzv. „protestnú maskulinitu" (Connell, R., 2000)[38]. Maskulinity môžu stvárňovať aj ženy. Aby Connell predišla riziku ponímania rôznych maskulinít ako obyčajných alternatívnych štýlov v konzumnej kultúre, vymedzuje medzi uvedenými maskulinitami (a femininitami) doleuvedné vzťahy (Demetriou, D., 2001).

Hegemónia je definovaná ako nadvláda kultúrne uznávanej maskulinity, úspešná požiadavka autority, presvedčivý korporátny obraz a akceptovaná odpoveď na problém legitimizácie patriarchátu. Nadvláda tu neznamená hrubú silu ani násilie, ale kultúrnu dynamiku, ktorá môže byť podporovaná silou. Hegemónia môže byť etablovaná rôznymi kanálmi – akými sú médiá, vzdelávanie, ideológia, či dokonca šport a hudba.

Schéma č. 1: Rodová hierarchia (R. W. Connell)

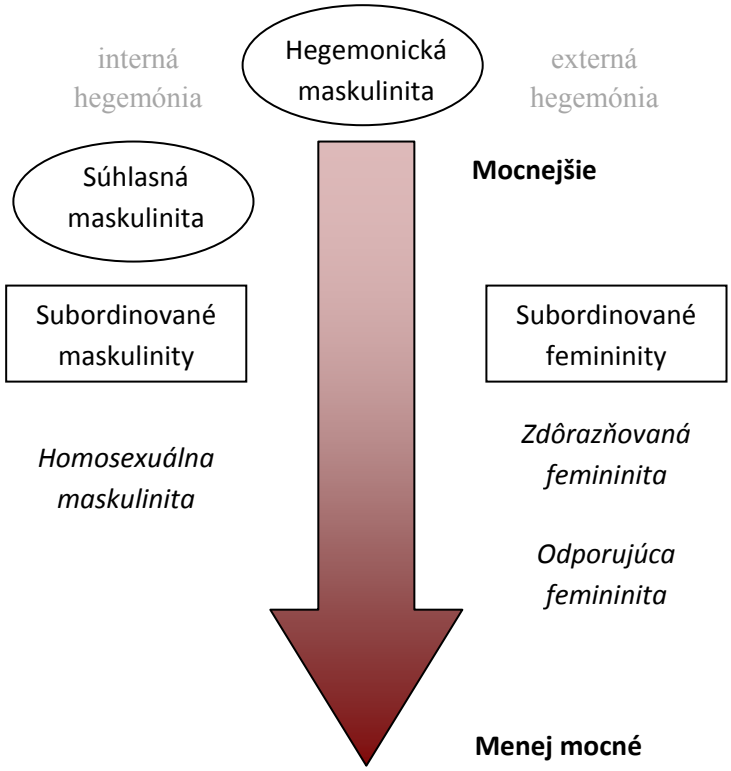

Zdroj: Giddens, 2009, s. 611; rozšírené: interná/externá hegemónia podľa Demetriou (2001).

[38] „Protestnú maskulinitu" chápeme ako „*vzor maskulinity konštruovanej v podmienkach miestnej pracujúcej triedy, niekedy medzi etnicky marginalizovanými mužmi, ktorá stelesňuje nárok na moc typická pre regionálne* (rozumej celospoločenské – pozn. prekl.) *hegemonické maskulinity v západných krajinách, ale ktorá postráda ekonomické zdroje a inštitucionálnu autoritu, ktorá podopiera regionálne a globálne vzorce*" (Poynting, Noble a Tabar, 2003 in: Connell, R. – Messerschmidt, J., 2005, s. 847 – 848; pozri tiež Connell, R., 2005). Pre rozlíšenie deštruktívnej, „anomickej protestnej maskulinity" a „disciplinovanej protestnej maskulinity" ako produktu intenzívnej sociálnej kontroly, ktorý zvyšuje solidaritu mužov pracujúcej triedy pozri G. W. Walker (2006).

Dominancia/subordinácia v súčasnej euroamerickej kultúre znamenajú najmä podriadenosť homosexuálnych mužov. Ich pozícia na najnižšej priečke hierarchie je spojená so symbolickým vylúčením z hegemonickej maskulinity, opresiou a stigmatizáciou. Významná je subordinácia „neostrých, rozmazaných" maskulinít prekrývajúcich sa s femininitou (Connell, R., 2000).

Súhlasnosť predstavuje špecifickú situáciu väčšiny mužov, ktorí síce nestelesňujú ideál hegemonickej maskulinity, ale súhlasia s hegemonickým projektom a poberajú výhody „patriarchálnej dividendy", aj keď skôr ako k otvorenej dominancii pristupujú k rozsiahlym kompromisom so ženami a rešpektujú ich (manželstvo, otcovstvo) (Connell, R., 2005, s. 76 – 80).

Dvojica marginalizácia/autorizácia odkazuje na vzťahy medzi maskulinitami v dominantných a subordinovaných triedach alebo etnických skupinách, s dôrazom na autorizáciu hegemonickej maskulinity dominantnej skupiny[39].

Femininity sú voči hegemonickej maskulinite všetky formované ako subordinované (Connell, R., 2005). Dôležitým doplnkom k hegemonickej maskulinite je *zdôrazňovaná femininita* (angl. emphasized femininity), ktorej obrazy prevažujú v médiách a marketingových kampaniach. Je orientovaná na uspokojovanie záujmov a túžob mužov prostredníctvom súhlasnosti, starostlivosti a empatie. Medzi mladými ženami je spájaná so „sexuálnou prístupnosťou (angl. receptivity), zatiaľ čo medzi staršími ženami implikuje materstvo" (Connell, R., 1987, s. 187 – 188). *Odporujúce femininity* odmietajú verziu zdôrazňovanej femininity a preto v spoločnosti „nemajú hlas". Sú to ženy s alternatívnymi životnými štýlmi a identitami (feministky, lesby, nevydaté ženy, pôrodné sestry, čarodejnice, prostitútky a robotníčky). Skúsenosti týchto odporujúcich femininít sú však v drvivej väčšine „v histórii neviditeľné" (Connell, R., 1987).

Je potrebné zdôrazniť, že „... termíny ako „hegemonická maskulinita" a „marginalizované maskulinity" nepomenúvajú fixované typy, ale konfigurácie činností generované v určitých situáciách v meniacej sa štruktúre vzťahov" (Connell, R., 2005, s. 81).

4.2 APLIKÁCIA A ROZŠÍRENIE KONCEPTU HEGEMONICKEJ MASKULINITY

Koncept hegemonickej maskulinity umožňuje skúmať rodové vzťahy a maskulinity na troch úrovniach: 1) *lokálnej* (priama interakcia v rodinách, organizáciách, bezprostredných komunitách), 2) *celospoločenskej* (kultúra, národný štát) a 3) *globálnej* (svetové politiky, transnárodný biznis, médiá) (Connell, R. – Messerschmidt, J., 2005).

Koncom 80. a začiatkom 90. r. 20. st. koncept zaznamenal rozsiahle uplatnenie počas rastúceho záujmu o výskum mužov a maskulinít, ktorý sa konsolidoval ako akademická oblasť. Koncept hegemonickej maskulinity našiel v prvej dekáde od svojho formulovania široké uplatnenie v štúdiách vzdelávania, ovplyvnil kriminológiu, bol použitý v štúdiu mediálnych reprezentácií mužov, v sociológii športu, vo výskume zdravia mužov, štúdiách organizácie i v diskusiách o praxi profesionálov a profesionálok atď. Nahradil teóriu pohlavných rolí a kategorické modely patriarchátu a stal sa široko používaným rámcom pre výskum a diskusiu (Connell, R. – Messerschmidt, J., 2005). Výskumy prispeli k prehĺbeniu konceptu: „dokumentovaním konzekvencií a nákladov hegemónie, odhalením mechanizmov

[39] „... v Spojených štátoch určití čierni atléti môžu byť exemplármi hegemonickej maskulinity. Ale sláva a bohatstvo týchto hviezd – jednotlivcov nemá kaskádový efekt, nepozdvihne sociálnu autoritu čiernych mužov vo všeobecnosti" (Connell, R., 2005, s. 80 – 81).

hegemónie, poukázaním na väčšiu diverzitu maskulinít a sledovaním zmien hegemonických maskulinít“ (Connell, R. – Messerschmidt, J., 2005, s. 834).

V súčasnosti R. Connell (2005) identifikuje päť oblastí aplikovaného výskumu: vzdelanie, zdravie, násilie, otcovstvo, poradenstvo. Rozmanité uchopenie a rozsiahle využitie konceptu bolo zdrojom jeho viacerých kritík.

4.3 KRITIKY KONCEPTU A JEHO REFORMULÁCIA

Connell a Messerschmidt (2005) po cca 20 r. od rozšírenia a výskumného uchopenia konceptu hegemonickej maskulinity hodnotia a reagujú na jeho 5 principiálnych kritík, ktoré sa rozvíjali v debatách od 90. r. 20. st.:

1) *kritiky základov konceptu maskulinity* boli namierené na údajnú konceptuálnu zmätenosť, inherentný esencializmus a naturalizmus konceptu, tendencie k tvorbe statickej typológie, heteronormativitu, marginalizáciu tela a tendenciu dichotomizovať skúsenosti mužov a žien vo výskume i v populárnej literatúre. Za opodstatnenú považujú Connell a Messerschmidt len ostatnú menovanú kritiku a navrhujú zachovávať konzistentne vzťahový prístup k rodu, aby neboli analyzované len maskulinity a vzťahy medzi nimi ale aj kontext femininít.

2) *kritiky nejednoznačnosti a prekrývania* – nie je jasné kto predstavuje hegemonickú maskulinitu. Ďalej sú tu kritizované inkonzistentné aplikácie konceptu v podobe odkazovania na fixovaný typ maskulinity. Connell a Messerschmidt pri nejednoznačnom použití považujú za žiadúce eliminovať akékoľvek užívanie hegemonickej maskulinity ako fixovaného, transhistorického typu, ktorý ignoruje historicitu a masívnu evidenciu zmien v sociálnych definíciách maskulinity. Na druhej strane poukazujú na fakt, že nejednoznačnosť rodových procesov môže byť jedným zo signifikantných mechanizmov hegemónie. Napokon v tejto súvislosti zdôrazňujú, že hegemonické maskulinity ako konštrukty vyjadrujúce rozšírené ideály, fantázie a túžby nemusia korešpondovať so životmi akýchkoľvek skutočných mužov. „Tieto obdivované modely cirkulujú na celospoločenskej úrovni, môžu byť povyšované cirvkou, rozprávané masmédiami alebo oslavované štátom. (...) odkazujú na každodenné reality sociálnej činnosti, no zároveň ich rôznymi spôsobmi skresľujú“ (Connell, R. – Messerschmidt, J., 2005, s. 838).

3) *kritiky reifikácie* konštatujú, že koncept je v praxi redukovaný na zvecnenie moci alebo toxických praktík na strane mužov, čo vedie k exklúzii pozitívneho správania mužov. Connell a Messerschmidt (2005) dávajú za pravdu Holterovej sofistikovanej kritike, že koncept chybne konštruuje maskulínnu moc skôr z priamych skúseností žien ako zo štrukturálnej základne subordinácie žien. Preto by sme mali rozlišovať medzi „patriarchátom“ ako dlhodobou štruktúrou subordinácie žien a „rodom“ ako špecifickým systémom výmeny, ktorý vznikol v kontexte moderného kapitalizmu (pozri napr. Holter, 2003). Je potrebné „... brať do úvahy minimálne inštitucionalizáciu rodových nerovností, rolu kultúrnych konštrukcií a vzájomné pôsobenie rodovej dynamiky s rasou, triedou a náboženstvom“ (Connell, R. – Messerschmidt, J., 2005, s. 839).

Autorka a autor konceptu sa stotožňujú s výhradami voči tomu, že hegemonická maskulinita sa začala spájať výhradne s negatívnymi charakteristikami mužov, čo reifikuje správanie mužov ako východisko pre psychologizujúce vysvetľovanie a ospravedlňovanie ich správania v podobe rigídnej psychológie čŕt. Hegemonická maskulinita síce v niektorých kontextoch skutočne odkazuje na toxické činnosti mužov vrátane fyzického násilia a iných škodlivých praktík, no nie je to vždy jej definujúcou charakteristikou, keďže „hegemónia má mnohé

konfigurácie“ (Connell, R. – Messerschmidt, J., 2005, s. 840). Samotný koncept by stratil svoju relevanciu ak by odkazoval na charakteristiky dominancie namiesto hegemónie;

4) *kritika maskulínneho subjektu* je vedená z pozície diskurzívnych perspektív a poukazuje na zlyhanie konceptu, pretože nie je založený na uspokojivej teórii subjektu, ktorého maskulinita spočíva na spôsobe, akým preberá pozíciu seba prostredníctvom diskurzívnych praktík. Inými slovami koncepcia hegemonickej maskulinity „vidí“ len štruktúru a subjekt je „neviditeľný“, preto podľa Whiteheada zlyháva v určení spôsobov a príčin dominancie niektorých heterosexuálnych mužov. Príbuzná kritika vychádza aj z psychoanalýzy. Hovorí o predpoklade jednotného subjektu, zatiaľ čo výskumy hlbinnej psychológie odhaľujú viacúrovňové alebo rozdelené subjekty a ich výber diskurzívnych pozícií, ktoré im pomáhajú odvracať úzkosť a pocity bezmocnosti (Connell, R. – Messerschmidt, J., 2005). Pri hodnotení daného druhu výhrad Connell a Messerschmidt poukazujú na obmedzenia diskurzívnej flexibility v kontraste s nereflexívnymi a nediskurzívnymi dimenziami rodu. „Aj keď akákoľvek špecifikácia hegemonickej maskulinity obvykle zahŕňa formuláciu kultúrnych ideí, nemala by byť ponímaná len ako kultúrna norma“, práve redukovanie subjektu na jednu (v tomto prípade symbolickú) dimenziu rodových vzťahov ho totiž homogenizuje (Connell, R. – Messerschmidt, J., 2005, s. 842).

5) *kritika vzorca rodových vzťahov* je zameraná na zjednodušujúce poňatie internej hegemónie, a na problém viacnásobných hegemonických maskulinít. Prvá menovaná výhrada pochádza zo starostlivej kritiky D. Demetriou (2001), ktorý konštatuje, že vo formulácii konceptu došlo k zjednodušeniu. Rozlišuje internú (nadvláda skupiny mužov nad ostatnými mužmi) a externú hegemóniu (nadvláda mužov nad ženami) a ukazuje, že vzťah medzi týmito dvomi formami hegemónie je nejasný. Interná hegemónia je obvykle chápaná „elitárskym“ spôsobom, kedy subordinované a marginalizované maskulinity nemajú vplyv na konštrukciu hegemonickej maskulinity. V tejto dualistickej reprezentácii maskulinít chýba „dialektický pragmatizmus“ internej hegemónie. Hegemonická maskulinita si podľa Demetriou (2001) pragmaticky privlastňuje prvky ostatných maskulinít užitočné pre zachovanie jej dominancie. Výsledkom nie je jednotný vzorec hegemonickej maskulinity, ale „historický blok“ viacerých vzorcov, ktorého hybridita je najlepšou stratégiou externej hegemónie. Dochádza k nepretržitému procesu vyjednávania, prekladu a rekonfigurácie, čo Demetriou (2001) ilustruje na príklade zvyšovania kultúrnej viditeľnosti gejskej maskulinity v západných spoločnostiach. Heterosexuálni muži si môžu privlastňovať kúsky gejských štýlov a konštruovať nové hybridné konfigurácie rodových činností, čo síce zmazáva rodové rozdiely ale nepodrýva pariarchát. Connell a Messerschmidt (2005) považujú túto konceptualizáciu „dialektického pragmatizmu internej hegemónie“ za užitočnú a presvedčivú v tom, že „špecifické maskulínne praktiky môžu byť privlastňované inými maskulinitami a vytvárajú tak hybrid“, no nie sú presvedčení o tom, že takáto hybridizácia je hegemonická viac ako v lokálnom význame.

Námietka voči singuláru v používaní termínu hegemonická maskulinita v sebe skrýva paradox. Viacnásobnosť hegemonických maskulinít je síce v empiricky dokázanej pluralite maskulinít logicky možná, no paradoxne „nech je empirická diverzita maskulinít akákoľvek, spochybňovanie hegemónie implikuje, že rodová hierarchia na vrchole nemá viaceré niky“ (Connell, R. – Messerschmidt, J., 2005, s. 845).

M. Moller (2007) tiež upozorňuje na *riziko popierania vplyvu výskumíka či výskumníčky* – v podobe postulovania objektívnej pozície, zlyhania v uznaní privilégia označovať ostatných

ako nositeľov hegemonickej maskulinity a tiež toho, že samotná výskumníčka/výskumník môže byť nositeľom privilégií hegemonickej maskulinity.

Po zhodnotení kritík Connell a Messerschmidt za hodné zachovania a výskumne potvrdené považujú 1) myšlienky viacnásobných maskulinít, 2) koncept hegemónie a subordinácie nehegemonických maskulinít[40] a 3) dôraz na možnosti zmeny, vyplývajúcej tak z odporu žien voči patriarchátu a ako aj z existencie mužov, nositeľov alternatívnych maskulinít, i z historicky sa meniacich podmienok, v ktorých sú maskulinity konštruované.

Za kritikou prekonané považujú dve zo skorých formulácií. Po prvé, je potrebné inovovať pôvodné jednorozmerné ošetrenie hierarchie v termínoch jediného vzorca moci, „globálnej dominancie" mužov nad ženami, ktoré je v súčasnosti „neadekvátne pre naše porozumenie vzťahom medzi skupinami mužov a formami maskulinity a ženskými vzťahmi k dominantným maskulinitám" (Connell, R. – Messerschmidt, J., 2005, s. 847). Druhou prekonanou formuláciou je prístup k rodu prostredníctvom čŕt (angl. trait approach). Tento prístup založený „na poňatí maskulinity ako zostavy čŕt", napriek pôvodnej kritike psychológie čŕt a dôrazu na psychoanalytické myšlienky o nevedomej motivácii, ktoré boli prítomné už v skorých formuláciách konceptu hegemonickej maskulinity, „... otvoril cestu k zachádzaniu s hegemonickou maskulinitou ako s fixovaným typom, spôsobil mnohé problémy a je v súčasných psychologických dielach právom kritizovaný " (Connell, R. – Messerschmidt, J., 2005, s. 847).

Koncept hegemonickej maskulinity je potrebné reformulovať v štyroch oblastiach: 1) *komplexnejší model rodovej hierarchie s dôrazom na pôsobenie žien* – dôraz na zložitosť vzťahov, pôsobenie „protestnej maskulinity", marginalizovaných a subordinovaných maskulinít na hegemonickú maskulinititu, holistickejšie poznanie podmieňovania rodových a iných sociálnych dynamík; 2) *uznanie geografie maskulinít s dôrazom na vzájomné pôsobenie na miestnej, regionálnej*[41] *a globálnej úrovni* – narastajúci význam procesov globálnej rodovej dynamiky a vzájomné reakcie na regionálnej a lokálnej úrovni; 3) *konkrétnejšie ošetrenie stelesnenia* (angl. embodiment) *v kontexte privilégií a moci* – telá sú aj objektmi sociálnych praktík aj činiteľmi sociálnych aktivít, sú okruhy sociálnych praktík, ktoré spájajú telesné procesy a sociálne štruktúry[42]; a 4) *väčší dôraz na dynamiku hegemonickej maskulinity, rozpoznávanie vnútorných rozporov a možností pohybu smerom k rodovej demokracii* – nutnosť „explicitného poznania vrstvenia a potenciálu vnútorného rozporu praktík, ktoré konštruujú maskulinity", (ne)zámerná modernizácia maskulinít, „pozitívna" hegemonická maskulinita (Connell, R. – Messerschmidt, J., 2005, s. 841; 847 – 853).

5 ZÁVER

Ak za inovačný potenciál konceptu považujeme jeho „novátorstvo", či schopnosť eliminácie existujúcich nedostatkov v danej oblasti a uchopenie nových šancí, potom môžeme koncept hegemonickej maskulinity v porovnaní s konceptom pohlavných/rodových rolí považovať za inovatívny. Jeho inovačný potenciál spočíva nielen v tom, že od svojho vzniku transcenduje teóriu (pohlavných/rodových) rol – je vybudovaný na jej kritike a zameraný na prekonanie „intelektuálnych limitov". Navyše ako jeden z kritických postmoderných prístupov má potenciál pri dekonštrukcii maskulinít a rodových politík smerom k rodovej rovnosti.

---

[40] Výskum doteraz dokumentoval tieto *kľúčové rysy dominantných maskulinít*: kultúrny konsenzus, diskurzívna centralita, inštitucionalizácia, marginalizácia alebo delegitimizácia alternatív (Connell, R. – Messerschmidt, J., 2005).

[41] Regionálnu úroveň Connell a Messerschmidt (2005) vo svojom texte chápu ako celospoločenskú.

[42] Napr. „medzi dominantnými skupinami mužov okruhy sociálneho stelesnenia neustále zahŕňajú inštitúcie na ktorých spočívajú ich privilégiá (Connell, R. – Messerschmidt, J., 2005).

Koncept hegemonickej maskulinity je ukotvený v koherentnej teórii rodu a je antiesencialistický, čím prekonáva jednostrannosti a obmedzenia esencialistických i biologizujúcich prístupov ku skúmaniu mužov a maskulinít.

Je výskumne overovaný a otvorený kritickej reflexii. Pritom na rozdiel od diferenciačne zameraných pohlavných rol, je explicitne vzťahový a zameraný na rodovú dynamiku. Rámcuje vzťahy medzi maskulinitami i vzťahy medzi maskulinitami a femininitami. Zdôrazňuje performatívny a premenlivý charakter rodu (rod ako sloveso), ukazuje historickú premenlivosť a otvorenosť kategórie rodu, jej sociálny a fluidný charakter i mocenské vzťahy. Poukazuje na náklady, konzekvencie i vnútorné rozpory spojené s maskulinitami a udržiavaním rodovej hierarchie. Otvára tak nové pohľady na mužov a maskulinity, vytvára väčší priestor na dosahovanie rodovej rovnosti, ako umožňuje definovanie unitárnej roly muža a ženy prostredníctvom romantizovaného obrazu nukleárnej rodiny.

Umožňuje skúmať rodové vzťahy, mužov a maskulinity na lokálnej, celospoločenskej a globálnej úrovni v rôznych oblastiach (vzdelanie, zdravie, násilie, otcovstvo, poradenstvo).

Netreba zabúdať ani na horeuvedenú potrebu revidovania a ďalšie možné obmedzenia konceptu. Žiadúce je nielen jeho dôsledné antiesencialistické uchopenie v danom sociokultúrnom kontexte[43] a citlivé a reflektované používanie, ale aj prípadné rozšírenie jeho deskriptívneho i explanačného potenciálu za pomoci iných, komplementárno-kompatibilných prístupov (v našom kontexte napr. v prepojení s konceptom rodových stereotypov[44] alebo s koncepciou kapitálov z pera Pierra Bourdieu).

Inovačný potenciál konceptu hegemonickej maskulinity sa skrýva aj v možnosti prekonávania problému rodovej slepoty a „reifikácie rodu“ v sociálnych vedách. Daný koncept umožňuje prekonať „bytostné“ poňatie kategórie rodu prítomné v teórii pohlavných i rodových rol, ktoré vedie k prehliadaniu faktu, že rod a „roly“ s ním spojené „... sú hlavným zdrojom sociálnej nerovnosti“ (Vander Zanden, J., 1990, s. 216). Koncept hegemonickej maskulinity tak môže posilniť heuristickú funkciu sociológie na úkor funkcie kontrolnej.

Naproti tomu, inovačný potenciál teórie rolí v modifikácii pohlavných/rodových rolí sa nám pre potreby kritického skúmania mužov a maskulinít v kontexte rodovej rovnosti javí vyčerpaný. Samozrejme, nie je možné odmietnuť teóriu rolí ako rozsiahly a pestrý celok, aplikovaný vo sfére produkcie, resp. organizácií. Aj keď teória rolí ako taká je – v súvislosti s postmoderným posunom od rolí k identitám (Martin, D. – Wilson, J., 2005; Možný, I., 2006) – „... oslabená terminologickou a konceptuálnou zmätenosťou, rozptýleným úsilím a zúženým obzorom niektorých jej zástancov a kritikov“ (Biddle, B., 2000, s. 2419). Ukazuje sa, že pri aplikovaní na rodovú problematiku či oblasť konzumu vedie teória rolí k banálnym zisteniam a zavádzajúcemu výkladu v snahe prekonať „dvojkoľajnosť“ sociálnej reality použitím jednej teórie (Keller, J., 1997b). Problematickým sa ukázalo esencialistické uchopenie teórie rol vo funkcionalizme i v sociálnom konštruktivizme (tu pozri Šmausová, 2002). Na počiatku boli pohlavné roly chápané ako žiadúca kultúrna elaborácia biologických rozdielov osvojovaná socializáciou. Neskôr dochádza k poukazovaniu na útlak a stereotypy v ženských a mužských rolách. Útlak je však vysvetľovaný ambivalentne a esencialisticky: mužská rola utláča mužov, lebo ich preťažuje pridávaním expresivity a to je proti ich „prirodzenosti”. Prípadne v druhom vysvetlení mužská rola nezohľadňuje vnútorné, „prirodzené” ja mužov. Termíny rola muža a rola ženy implikujú komplementaritu a

[43] Pozri Šmídová (1999, 2005). Vodochodský (2007).

[44] Pozri napr. Kiczková (2002), Cviková – Juráňová (2003), Bosá – Minarovičová (2006), Bosá (2007), Szapuová – Kiczková – Zezulová (2009).

univerzálnosť[45], pričom majú tendenciu legitimizovať rodovú nerovnosť, keďže teória rol neumožňuje analyzovať moc. Dané problémy je možné v skratke pomenovať ako „esencialistické uzamknutie" (Whitehead, S., 2002) a pascu „veľkej teórie" (Featherstone, B., 2009). Ich výsledkom, ktorý dokladujú dekády rolového výskumu v oblasti mužov a maskulinít, je neschopnosť generovať strategické politiky maskulinít zamerané na zmenu (Connell, R., 2005)[46] a drastická redukcia rozmanitosti maskulinít a femininít. Nezamýšľaným dôsledkom je potom exklúzia inakosti maskulinít a femininít (či iných výrazov rodu) a reštriktívne chápanie deficitu rodovej rovnosti v sociálnych politikách postavené na údajnej komplementarite rol mužov a žien. Limity teórie pohlavných/rodových rol pri skúmaní mužov a maskulinít sa zdajú byť neprekonateľnými (Connell, R., 2005; Carrigan et al., 1985).

Pokiaľ sa na oba koncepty[47] pozrieme optikou sociálnych inovácií v kontexte emancipačných teórií modernizácie, používanie teórie rol pri skúmaní mužov a maskulinít viedlo k tzv. modernizácii maskulinity bez zmeny jej hegemonického a utlačivého pôsobenia. Používanie konceptu hegemonickej maskulinity by mohlo pomocou spochybňovania hegemonickej maskulinity a súhlasných maskulinít viesť k inovácii maskulinít. Hegemonickou by sa mohla stať maskulinita, ktorá je na rozdiel od súčasného stavu definovaná v termínoch rovnosti, spravodlivosti, spolupráce a vzájomnosti, tolerancie a inklúzie inakosti, citlivosti a otvorenosti. Čo si bude vyžadovať prekonanie mnohých bariér.

Použitá literatúra

1. ADKINSONOVÁ, L., 2006: Feministická sociální teorie. In: HARRINGTON, A. a kol. 2006: Moderní sociální teorie. Základní témata a myšlenkové proudy. Praha, Portál. 495 s. ISBN 80-7367-093-3. s. 313 – 335.
2. BADINTER, E., 1999: XY. Identita muža. Bratislava, Aspekt, 211 s. ISBN 80-85549-10-7.
3. BEM, S. L., 1993: The Lenses of Gender. Transforming the Debate on Sexual Inequality. New Haven and London, Yale University Press, 244 s. ISBN 0-300-06163-3.
4. BERGER, P. L. – LUCKMANN, T. 1999: Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění. 214 s. ISBN 80-85959-46-1.
5. BIDDLE, B. J., 2000: Role Theory. In: BORGHATTA, E. F. – MONTGOMERRY, R. J. V. (eds.). 2000. Encyclopedia of Sociology. Second Edition. Vol. 1 – 5. New York : Macmillan Reference USA, s. 2415 – 2420. ISBN 0-02-864853-6.

[45] Problematickým sa stal aj kultúrne neprenosný idealizovaný obraz nukleárnej rodiny 50. r. 20. st. v Spojených štátoch (na jeho kritiku tu nebol priestor).

[46] Predstavy o jednoduchej socializácii mužov do nových rol sa skončili len modernizáciou stereotypnej maskulinity (pozri napr. Carrigan et al., 1985; Featherstone, B., 2009) a extenzívne používanie funkcionalistickej verzie v Spojených štátoch amerických viedlo popularizácii jednoduchých právd o inštrumentálnej a expresívnej role v podobe akéhosi pop-funkcionalizmu (pozri Stacey, J., 1998; tiež Featherstone, B., 2009).

[47] Naša štúdia je limitovaná rozsahom a hĺbkou záberu, kedy nebolo možné priamo kriticky analyzovať spisbu primárne produkujúcu poznanie v rámci načrtnutých konceptov maskulinít. Bolo by zaujímavé a prínosné obohatiť argumentačnú líniu textu priamymi ukážkami použitia oboch konceptov z pohľadu metód produkcie poznania, obrazov mužov a maskulinít alebo diskurzov, ktoré dané koncepty produkujú. Nateraz sme sa museli uspokojiť so zdrojmi, ktorých autorky a autori dlhodobo kriticky analyzovali a rozvíjali dané koncepty pred nami a dovolili nám tak „stáť na ich pleciach".

6. BOČÁK, M., 2009: Porno, metro, sporno: súčasná gay/queer kultúra a heterosexuálne maskulinity. In: TOPINKA, D. – ZAHRÁDKA, P. – FORET, M. – FAFEJTA, M. – HRABAL, J. (eds.): Kultura – Média – Komunikace Speciál 2/2009. (Vyprávění – identita – diference. Vybraná témata kulturálních studií.) Olomouc, Univerzita Palackého, 2009, s. 121 – 142.
7. BOSÁ, M., 2007: Analýza médií: rodové stereotypy v pozadí argumentácie rovnosti. In: MACHOVCOVÁ, K., (ed.). 2007: Ženy na trhu práce: realita a perspektivy. Sborník textů mezinárodního kolektivu autorek k problematice rovného zacházení na trhu práce. Praha, Gender studies, o. p. s., 59 s., s. 37 – 44. ISBN 978-80-86520-23-0.
8. BOSÁ, M. – MINAROVIČOVÁ, K., 2006: Rodovo citlivá výchova. 2. doplnené vydanie. Bratislava, EsFem. 84 s.
9. BOSÝ, D., 2006: Odraz rodových stereotypov v predstavách o role otca u stredoškolákov [online]. [Diplomová práca] / Dávid Bosý. – Univerzita Komenského v Bratislave. Filozofická fakulta; Katedra sociológie. – Školiteľ: Mgr. Roman Džambazovič. Stupeň odbornej kvalifikácie: Magister. – Bratislava, FFUK, 2006. 88 s. Dostupné na: <http://vili.uniba.sk:8880/ddp/dostupne/2006_FI_bosy_david.pdf>.
10. BOURDIEU, P., 1998. Mužská dominácia. In Patriarchát. Bratislava, Aspekt, 2/2000 1/2001, s. 77-83.
11. BOURDIEU, P., 2000. Nadvláda mužů. Praha, Karolinum. ISBN 80-7184-775-5.
12. BÖHNISH, L., 2007. The Current Discussion on Men and Masculinities [online]. In Social Work & Society, FestSchrift Walter Lorenz 2007 [online], ISSN 1613-8953, s. 23 - 34. Dostupné na: <http://www.socwork.net/2007/festschrift/esw/boehnisch/Boehnisch.pdf>.
13. BRITTAN, A., 2001: Masculinities and Masculinism. In: WHITEHEAD, S. M. – BARRETT, F. J. (eds.). 2008: The Masculinities Reader. Cambridge, Polity Press, s. 51 – 55, 388 s. ISBN 978-07456-2689-5 (vydanie z r. 2008).
14. BUNČÁK, M., 2001: Jednokariérové alebo dvojkariérové manželstvo? Postoje k deľbe rol v rodine. In: Mozaika rodiny. Bratislava: BICFS, 2001. s. 25 – 27. ISBN 80-89048-01-3.
15. CARRIGAN, T. – CONNELL, B. – LEE, J., 1985: Toward a New Sociology of Masculinity. In: Theory and Society 14 (1985), s. 551 – 604.
16. CONNELL, R. W., 1987: Gender and Power: society, the person and sexual politics. Stanford, California, Stanford University Press, 334 s. ISBN 0-8047-1429-0.
17. CONNELL, R. W., 2000: The Men and the Boys. Cambridge, Polity Press. ISBN 0-7456-2633-5.
18. CONNELL, R. W., 2001: The Social Organization of Masculinity. In: WHITEHEAD, S. M. – BARRETT, F. J. (eds.). 2008: The Masculinities Reader. Cambridge, Polity Press, s. 30 – 50, 388 s. ISBN 978-07456-2689-5 (vydanie z r. 2008).
19. CONNELL, R. W., 2005: Masculinities. Second Edition. Cambridge, Polity Press, 324 s. ISBN 978-0-7456-3427-2 (vydanie z r. 2009).
20. CONNELL, R. 2009: Gender in World Perspective. Second Edition. Cambridge, Polity Press, 180 s. ISBN 978-0-7456-4568-1.
21. CONNELL, R. W. – MESSERSCHMIDT, J. W., 2005: Hegemonic masculinity: Rethinking the Concept. In: Gender & Society, Vol. 19, No. 6, December 2005, s. 829 – 859.
22. COULSON, M. A., 1972: Role: a redunant concept in sociology? Sonic educational considerations, pp. 107 – 128. In: JACKSON, J. A. (ed.). Role. Cambridge University Press.

23. DEMETRIOU Z. D., 2001: Connell's concept of hegemonic masculinity: A critique. In: Theory and Society, Vol. 30, No. 3. (MarchMarchJuly-MarchJuneJanuary 2001), pp. 337-361.
24. EDWARDS, A. R., 1983: Sex roles: a problem for sociology and for women. In: Australian and New Zealand Journal of Sociology, 19, pp. 385 – 412.
25. FAFEJTA, M., 2004: Úvod do sociologie pohlaví a sexuality. Nakladatelství Jan Piszkiewicz, 159 s. ISBN 80-86768-06-6.
26. FEATHERSTONE, B., 2009: Contemporary fathering: Theory, policy and practice. Great Britain : The Policy Press, 224 s. ISBN 978 1 86134 987 3.
27. FILADELFIOVÁ, J. – KOBOVÁ, Ľ., [s. a.]: Rodové roly (Gender roles) [online]. In Glosár rodovej terminológie [online]. [cit. 2009-09-09]. Dostupné na: <http://glosar.aspekt.sk/default.aspx?smi=1&ami=1&ltr=r&vid=118>.
28. FILADELFIOVÁ, J. – KICZKOVÁ, Z. – SZAPUOVÁ, M. 2006: Úloha mužov pri podpore rodovej rovnosti: Participácia otcov na domácej starostlivosti (názory a skúsenosti populácie SR) [online]. Priebežná správa z empirického výskumu realizovaného v rámci projektu „Úloha mužov pri presadzovaní rodovej rovnosti“. [cit. 2008-04-04]. Bratislava, Slovenské národné stredisko pre ľudské práva, 32 s. (skrátená verzia). Dostupné na: <http://www.snslp.sk/rs/snslp_rs.nsf/0/1BF2229F7C4E9001C125722700633CF5/$FILE/05_empriricky%20vyskum_skratena%20vezia.doc?OpenElement>.
29. GIDDENS, A., 2009: Sociology. 6th edition. (Revised and updated with Philip W. Sutton). Cambridge; Malden, Polity Press, 1194 s. ISBN978-07456-4358-8.
30. GJURIČOVÁ, Š., 1999: Konstrukce gender: maskulinita a feminita z odlišných perspektiv. In: VĚŠÍNOVÁ-KALIVODOVÁ, E. – MAŘÍKOVÁ, H. (eds.). 1999. Společnost žen a mužů z aspektu gender. Praha, Open Society fund. 171. s., s. 69 – 81.
31. HACKER, H. M., 1957: The new burdens of masculinity In: Marriage and Family Living, 3, pp. 227-33.
32. HARTLEY, R. E., 1959: Sex-role pressures and the socialisation of the male child In: Psychological Reports, 5, pp. 457-68.
33. HENDL, J., 2005: Kvalitativní výzkum. Praha, Portál, 407 s. ISBN 80-7367-040-2.
34. HOLTER, Ø. G., 2003: Can Men Do It? Men and Gender Equality. Copenhagen, Nordic Council of Ministers, 217 s. ISBN 92-893-0845-1.
35. HOLUBOVÁ, B., 2005: Nová maskulinita po slovensky. In: Rodina na prelome tisícročia, Zborník referátov z medzinárodnej vedeckej konferencie, Stredisko pre štúdium práce a rodiny, Bratislava 2005.
36. HUBÍK, S., 1999: Sociologie vědění. Základní koncepce a paradigmata. Praha, Sociologické nakladatelství, 224 s. ISBN 80-85850-58-3.
37. KAISEROVÁ, I., 2008: Sociální konstruktivismus v zrcadle Petera Bergera a Thomase Luckmanna (v zrcadle české sociologie). In ŠUBRT, J. et al. 2008: Soudobá sociologie II. (Teorie sociálního jednání a sociální struktury). Praha : Karolinum, 392 s., s. 102 – 119. ISBN 978-80-246-1413-7.
38. KANOVSKÝ, M., 2009: Esencializmus a etnicita: sociálno-kognitívne vysvetlenie reprezentovania sociálnych skupín [online]. In Sociologický časopis / Czech sociological review, ISSN 0038-0288, roč. 45, č. 2, s. 345 – 367. Dostupné na: <http://dlib.lib.cas.cz/4498/1/Kanovsky2009-2.pdf>.
39. KARSTEN, H., 2006: Ženy – muži. Genderové role, jejich původ a vývoj. Praha : Portál, 183 s. ISBN 80-7367-145-X.
40. KICZKOVÁ, Z., 2002: O štruktúre a funkcii rodových stereotypov. In KREDÁTUS, Jozef – TOKÁROVÁ, A. (eds.). 2002. Kvalita života a ľudské práva v kontextoch

sociálnej práce a vzdelávania dospelých. Zborník príspevkov z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou. Prešov, Pavol Šidelský – Akcent Print, s. 312 – 323. ISBN 80-8068-088-4. Dostupné aj na: <http://www.blueboard.cz/dcounter.php?hid=n77v78txeuh4cekf5j3kahs61ci0h9&down=true&url=http://www.ff.unipo.sk/kvdsp/download/Zbrnk/ZbrnkKZaLP2002Prsv.pdf>.

41. KIMMEL, M. S., 2004: Introduction In: KIMMEL, M. S., ARONSON, A. (eds.), 2004: Men and masculinities. A Social, Cultural and Historical Encyclopedia. Santa Bartara, California, ABC-CLIO. 892 s. ISBN 1-57607-774-8.
42. KIMMEL, M. S., 2001 (2008): Masculinity as Homophobia: Fear Shame, And Silence in the Construction of Gender Identity. In: WHITEHEAD, S. M. – BARRETT, F. J. (eds.). 2001 (2008): The Masculinities Reader. Cambridge, Polity Press, 388 s. ISBN 978-07456-2689-5, s. 266 – 288.
43. KIMMEL, M., 1997: Integrating Men into the Curriculum. In: Duke Journal of Gender Law & Policy, Volume 4, Spring 1997, Number 1, pp. 181 – 195.
44. KIMMEL, M. S., 1987: Rethinking „masculinity“: new directions in research, pp. 9 – 24 In KIMMEL, Michael S. (ed.). Changing Men: New Directions in Research on Men and Masculinity. Newbury Park, CA, Sage.
45. KELLER, J., 1997a: Úvod do sociologie. 4., rozšírené vydanie. Praha, SLON. 181 s. ISBN 80-85850-25-7.
46. KELLER, J., 1997b: Dvanáct omylů sociologie. Praha, SLON. 167 s. ISBN 80-85850-09-5.
47. KOMAROVSKY, M.,1964: Blue Collar Marriage. New York, Random House.
48. MARTIN, D. D. - WILSON, J. L., 2005: Role Theory. In: RITZER, g. (ed.)., 2005: Encyclopedia of Social Theory. Volume II. Thousand Oaks - London - New Delhi : Sage Publications, s. 651 - 655. ISBN 0-7619-2611-9.
49. MAŘÍKOVÁ, H., 1999: Proměna rolí muže a ženy v rodině. In: VĚŠÍNOVÁ-KALIVODOVÁ, E. – MAŘÍKOVÁ, H. (eds.). 1999: Společnost žen a mužů z aspektu gender. Praha, Open Society fund. 171. s. ISBN neuvedené. s. 59 – 67.
50. The Men's Bibliography: A comprehensive bibliography of writing on men, masculinities, gender, and sexualities [online], compiled by Michael Flood. 19th edition, 2008. Aktualizované 24. 01. 2008. [cit. 2010-01-01]. ISBN 0-646-18088-6. Dostupné na: <http://mensbiblio.xyonline.net/>.
51. MILLER, T., 2009: Masculinities. In: ESSED, P. – GOLDBERG, D. T. – KOBAYASHI, A. (eds.). 2009. A Companion to Gender Studies. Chichester, Wiley-Blackwell, s. 114-131. ISBN 978-1-4051-8808-1.
52. MOLLER, M., 2007: Exploiting Patterns: A Critique of Hegemonic Masculinity In: Journal of Gender Studies, Vol. 16, No. 3 November 2007, pp. 263 – 276, ISSN 0958-9236 Print/ISSN 1465-3869.
53. MORAWSKI, W., 2005: Ekonomická sociologie. Problémy. Teorie. Empirie. Praha, Sociologické nakladatelství, 338 s. ISBN 80-86429-43-1.
54. MOŽNÝ, I., 1990. Moderní rodina (mýty a skutečnosti). Brno, Blok, 184 s.
55. MOŽNÝ, I., 2006. Rodina a společnost. Praha : SLON, 309 s. ISBN 80-86429-58-X.
56. OAKLEYOVÁ, A., 2000: Pohlaví, gender a společnost. Praha : Portál. 176 s. ISBN 80-7178-403-6.
57. PAULÍK, K., 2010: Zvládaní zátěže v mezipohlavním kontextu – konceptuální rámec [online] [cit. 2010-12-24] In: POPELKOVÁ, M. – JUHÁSOVÁ, A. – POHÁNKA, M., (eds.) 2010: 5. medzinárodná konferencia doktorandov odborov Psychológia a Sociálna práca. Nitra : FSVaZ, UKF v Nitre. ISBN 978-80-8094-699-9. Dostupné na: <http://www.kpsv.fsvaz.ukf.sk/PhD%20konf%202010/SUBORY/PDF/01_Paulik.pdf>.

58. PETRUSEK, M., 1996a: Ženy v sociologii. In: PETRUSEK, Miroslav et al. 1996. Sociologické školy, směry a paradigmata. 4. vyd. Praha, Slon. 249 s. ISBN 80-85850-04-4.
59. PETRUSEK, M., 1996b: Sociologie feministická In: PETRUSEK, M. et al. 1996. Sociologické školy, směry a paradigmata. 4. vyd. Praha, Slon. 249 s. ISBN 80-85850-04-4, s. 218 – 220.
60. PLECK, J. H., 1983: The theory of male sex role identity: Its rise and fall, 1936 to the present. In: LEWIN, M. (ed.), In the shadow of the past: Psychology views the sexes (pp. 205-225). New York, Columbia University Press. Reprinted in H. BROD (Ed.), The making of masculinities: The new men's studies (pp. 21-38). Boston, Allen and Unwin Hyman, 1987.
61. PLECK, J. H., 1995: The gender role strain paradigm: An update. In: LEVANT, R. F. – POLLACK, W. S. (eds.): 1995. A new psychology of men, (pp. 11-32). New York, NY, US: Basic Books, xiv, 402 pp.
62. RENZETTI, C. M. – CURRAN, D. J. 2005: Ženy, muži a společnost. Praha, Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 642 s. ISBN 0-246-0525-2.
63. STACEY, J. – THORNE, B., 1985: The missing feminist revolution in sociology. In: Social Problems, 32, pp. 301 – 316.
64. STACEY, J. 1998: Dada-ism in the 1990s: getting past baby talk about fatherlesness. In: Daniels, C. R. (ed.) Lost Fathers: The Politics of Fatherlesness in America. Basingstoke, London : Macmillan, s. 51 – 85.
65. STANKOVÁ, Ľ., 2010: Rodinné modely a rola otca v súčasnej rodine [online] [cit. 2010-12-24]. In: POPELKOVÁ, M. – JUHÁSOVÁ, A. – POHÁNKA, M., (eds.) 2010: 5. medzinárodná konferencia doktorandov odborov Psychológia a Sociálna práca. Nitra : FSVaZ, UKF v Nitre. ISBN 978-80-8094-699-9. Dostupné na: <http://www.kpsv.fsvaz.ukf.sk/PhD%20konf%202010/SUBORY/PDF/33_Stankova.pdf>.
66. SZAPUOVÁ, M., 2002: Epistemologická funkcia kategórie rodu a možnosti feministického výskumu. In: KREDÁTUS, J., TOKÁROVÁ, A. (eds.). 2002. Kvalita života a ľudské práva v kontextoch sociálnej práce a vzdelávania dospelých. Zborník príspevkov z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou. ACTA FACULTATIS PHILSOPHICAE UNIVESTITATIS PREŠOVIENSIS. Prešov : Pavol Šidelský – Akcent Print. s. 300 – 305. ISBN 80-8068-088-4.
67. SZAPUOVÁ, M. – KICZKOVÁ, Z. – ZEZULOVÁ, J. (eds.). 2009: Na ceste k rodovej rovnosti: ženy a muži v akademickom prostredí. Druhé vydanie. Bratislava, PhDr. Milan Štefanko – IRIS, 419 s. ISBN 978-80-89256-40-2.
68. ŠMAUSOVÁ, G., 2002: Proti tvrdošíjné představě o ontické povaze gender a pohlaví. In: BARŠA, P. (ed.). Politika rodu a sexuální identity. Sborník prací Fakulty sociálních studií Brňenské univerzity. Sociální studia 7. Brno, Masarykova univezita. 219 s. ISBN 80-210-2834-3. s. 15 – 27.
69. ŠMAUSOVÁ, G., 2004: Sociologická teorie genderu [online]. In: DARULOVÁ, J. – KOŠTIALOVÁ, K. (eds.). 2004: Sféry ženy. Sociológia. Etnológia. História [online]. Banská Bystrica, Fakulta humanitných vied UMB v Banskej Bystrici; Sociologický ústav AV ČR v Prahe, 441 s., s. 13 – 23. ISBN 80-8055-999-6. Dostupné na: <http://www.fhv.umb.sk/app/cmsFile.php?disposition=a&ID=438>.
70. ŠMAUSOVÁ, G., 2008: Kdopak by se genderu bál? [online]. [cit. 2008-12-06]. Dostupné na: <http://www.fhv.umb.sk/app/cmsFile.php?disposition=a&ID=438>.
71. ŠMÍDOVÁ, I., 1999: Men in the Czech Republic. A Few Questions and Thoughts on Studying (Some) Men [online]. In: Czech Sociological Review, 1999, Vol. 7 (No. 2: 215 - 222). [cit. 2010-02-22]. Dostupné na:

<http://sreview.soc.cas.cz/uploads/ef28b199ad76dbde41c27fe89a597d8a6edddd46_404_215SMIDO.pdf>.
72. ŠMÍDOVÁ, I., 2002: Muži v české republice podle Jiných mužů. In BARŠA, Pavel (ed.). Politika rodu a sexuální identity. Sborník prací Fakulty sociálních studií Brňenské univerzity. Sociální studia 7. Brno, Masarykova univezita. 219 s. ISBN 80-210-2834-3. s. 89 – 118.
73. ŠMÍDOVÁ, I., 2004: Partnerky pečujících otců a „jiných mužů" [online]. In: DARULOVÁ, J. – KOŠTIALOVÁ, K. (eds.). 2004. Sféry ženy. Sociológia. Etnológia. História [online]. Banská Bystrica, Fakulta humanitných vied UMB v Banskej Bystrici; Sociologický ústav AV ČR v Prahe, 441 s., s. 321 – 328. ISBN 80-8055-999-6. Dostupné na: <http://www.fhv.umb.sk/app/cmsFile.php?disposition=a&ID=438>.
74. ŠMÍDOVÁ, I., 2005: Czech Republic National Report on Research on Men`s Practices [online]. Brno, Masaryk University, 16 s. Aktualizované 12. 12. 2006. [Cit. 2010-02-22]. Dostupné na: <http://www.cromenet.org/crome/crome.nsf/resources/D18F95483B3EA0D3C2257242003D770F/$file/Czech+Republic+National+Report+on+Research+on+Men´s+Practices-1.doc>.
75. ŠMÍDOVÁ, I., 2005a: Czech Republic National Report on Statistical Information on Men`s Practices [online]. Brno, Masaryk University, 18 s. Aktualizované 12. 12. 2006. [Cit. 2010-02-22]. Dostupné na: <http://www.cromenet.org/crome/crome.nsf/resources/1F0CB335F5134187C2256FF6004AF3DD/$file/Czech+Republic+National+Report+on+Statistical+Information+on+Men´s+Practices.doc>.
76. ŠMÍDOVÁ, I., 2008: Muži na okraji: systémové znevýhodnění mladých mužů bez maturity? [online] In: Gender / rovné příležitosti / výzkum. Marginalizované skupiny žen (a mužů), ročník 9, číslo 2/2008, ISSN 1213-0028, s. 22 - 27. Dostupné na: <http://www.genderonline.cz/view.php?cisloclanku=2009012406>.
77. URRY, J., 1970: Role analysis and the sociological enterprise In: Sociological review. 18, pp. 351 – 364.
78. VALDROVÁ, J., 2006: Jak jazyk zabíjí image odbornice [online]. Aktualizované: 2006-01-31. [citované 19. 11. 2007]. Dostupné na: <http://www.genderonline.cz/view.php?cisloclanku=2006013101>.
79. VANDER ZANDEN, J., W., 1990: Sociology: The Core. Second Edition. USA, McGraw-Hill Publishing Company, 433 s. ISBN 0-07-066-951-1.
80. VODOCHODSKÝ, I., 2007. „Superženy" a „velké děti": konceptualizace postavení mužů v rámci genderového řádu státního socializmu [on-line]. Praha : Fakulta sociálních věd UK; Filozofická fakulta UK. Pražské sociálně vědní studie. Sociologická řada SOC – 012, ISSN 180-5999, 32 s. Dostupné na: <http://publication.fsv.cuni.cz/eng/attachments/324_241_012%20-%20Vodochodsky.pdf>.
81. WALKER, G. W., 2006: Disciplining Protest Masculinity. In: Men and Masculinities, 9 (1): 5 – 22.
82. WEST, C., ZIMMERMANN, D. H., 1987: Doing Gender. In: Gender and Society, 2:125–151.
83. WHITEHEAD, S. M., 2002 (2007): Men and Masculinities, Key Themes and New Directions. Cambridge, Polity Press, 278 s. ISBN 978-0-7456-2467-7.

84. WHITEHEAD, S. M. – BARRETT, F. J. (eds.). 2001 (2008): The Masculinities Reader. Cambridge, Polity Press, 388 s. ISBN 978-07456-2689-5.

3. KAPITOLA

AKTÍVNE OTCOVSTVO A INOVATÍVNE VEREJNO-POLITICKÉ OPATRENIA NA JEHO PODPORU

HOLUBOVÁ Barbora

Abstrakt

Koncept aktívneho otcovstva a opatrení na jeho podporu sú vnímané ako inovatívna reakcia a súčasť riešenia viacerých spoločenských problémov. Možné teoretické vysvetlenia nízkej participácie mužov na starostlivosti o deti dopĺňa evidencia o pozitívnych efektoch a možných rizikách aktívneho praktikovania otcovstva. Doterajšie skúsenosti s opatreniami na podporu aktívneho otcovstva v oblasti schém rodičovského voľna, zosúlaďovania práce a rodiny a porozvodovej starostlivosti o deti indikujú viaceré otázky vyplývajúce z roztrieštenosti jednotlivých agend, ako aj nedostatočnej komplexnej evaluácie prijímaných opatrení.

Kľúčové slová:

otcovstvo, rodová rovnosť, sociálna inovácia, schémy rodičovského voľna, opatrenia zosúlaďovania práce a rodiny

1 ÚVOD

Aktuálne sme svedkami viacerých, vzájomne poprepájaných a interragujúcich závažných spoločenských problémov, ktoré si vyžadujú dostatočne pružné, inovatívne a komplexné riešenia. Nepriaznivý demografický vývoj vytvára riziko neúnosných verejných výdavkov ohrozujúcich stabilitu penzijných systémov a sociálnej ochrany. Projekcia Európskej komisie do roku 2060 odhaduje pre Slovensko výdavky na dôchodky na úrovni 10,2% HDP, najmä v dôsledku starnutia populácie (MPSVR SR, 2011a). Riešením okrem úpravy parametrov dôchodkového systému je aj zvyšovanie fertility, resp. hľadanie takého nastavenia rodinnej politiky, ktoré by umožňovalo mať ženám a mužom toľko detí, koľko si želajú.[48] Paralelne však treba zvyšovať aj zamestnanosť a produktivitu, adaptáciu žien a mužov na permanentne sa meniace podmienky trhu práce. Veľké rezervy spočívajú najmä v zamestnanosti žien, ktorých miera zamestnanosti bola aj v čase ekonomickej konjunktúry o 14 – 15 p. b. nižšia ako zamestnanosť mužov. Aktuálne dosahuje rodový rozdiel mier zamestnanosti 12,9 p. b. v neprospech žien.[49] Navyše niekoľkoročný trend viac ako 60% podielu žien – absolventiek vysokých škôl sa zatiaľ nedostatočne transponoval do korešpondujúceho zlepšenia ich vzostupnej zamestnaneckej mobility. Podiel žien na vedúcich pozíciách už dlhodobo dosahuje úroveň iba 30%. Pretrvávajúce rodové príjmové rozdiely na úrovni 20 – 25 percent, segregovanie žien do menej ekonomicky podporovaných a celkovo nižšie finančne ohodnotených odvetví sú dôkazom sexistického a rodovo rigidného nastavenia trhu práce (MPSVR SR, 2011b).

[48] Na Slovensku, ale aj v celej Európe je už dlhodobo zaznamenávaný rozpor medzi ideálnym a realizovaných počtom detí (Testa, M. R., 2006)

[49] Štatistický úrad Slovenskej republiky, metodika VZPS, miera zamestnanosti podľa pohlavia 2005 - 2010

K rodovým nerovnostiam na trhu práce prispievajú aj rodové nerovnosti v rodinách, odzrkadľujúce sa vo výrazne nerovnej distribúcii neplatenej práce, vrátane starostlivosti o deti. Súčasné nastavenie rodinnej politiky mužov – otcov v zamestnanosti skôr udržuje, matky zo zamestnania vyraďuje. Zamestnanosť mužov s deťmi do 5 rokov sa takmer vôbec nemení, zatiaľ čo u žien klesá na 40% (MPSVR SR, 2011b). Pritom problém zosúlaďovania práce a rodiny je stále inherentne vnímaný, a de facto aj primárne riešený, ako problém žien a ich materstva. Aktuálne opatrenia starostlivosti o deti a na podporu rodiny ženy exkludujú z trhu práce a zakladajú ich ďalšie sociálne a ekonomické znevýhodnenia, mužov zase exkludujú zo starostlivosti o deti a udržiavajú ich lepšie pracovné a ekonomické pozície.

Rodová rovnosť ako ľudskoprávny a sociálno-politický koncept sa tak dostáva do centra pozornosti práve v súvislosti s načrtnutými problémami. V súvislosti s rodovou rovnosťou v rodičovstve sa diskusia a navrhované riešenia začínajú zameriavať na oboch rodičov, teda matky a otcov. Dochádza k odklonu od vnímania problému nízkej fertility a zosúlaďovania práce a rodiny ako problému žien – matiek. Rodina už nie je vnímaná ako prostredie, kde sa rozhodnutia o časových a finančných zdrojoch, využívania príležitostí a osobnej autonómnosti robia rodovo neutrálne, resp. nezávisle od rodovo nerovných externalít. Problematizuje sa praktikovanie otcovstva[50] a otcovstvo ako také. Na jednej strane sa kritizuje absentujúci časový a ideový priestor pre mužov-otcov pre vykonávanie otcovskej roly, na druhej strane sa muži kritizujú pre nízku angažovanosť v starostlivosti o vlastné deti a prenechávanie starostlivosti na partnerku či štát.

V tejto situácii je prijímanie opatrení na podporu otcovstva vnímané ako súčasť komplexnejšieho balíka opatrení na podporu rodovej rovnosti, riešiacej viaceré problémy. Na celkovej úrovni Európskej únie je však problematika otcov v navrhovaných v schémach rodičovského voľna a príspevkov riešená zatiaľ nedostatočne.[51] Niektoré štáty Európy však majú s podporou otcovstva už bohaté skúsenosti a overené boli pozitívne efekty takéhoto nastavenia. Slovensko má možnosť z týchto skúseností čerpať a inovatívne reagovať na pretrvávajúce a nadchádzajúce problémy.

Tvrdím, že koncept aktívneho otcovstva a jeho podporu prostredníctvom sociálno-politických opatrení je možné vnímať ako adaptačnú sociálnu inováciu reagujúcu na potreby spoločnosti ako celku, ale aj na potreby žien a mužov vyplývajúcich z disfunkčnenia rodovo nerovných normatívnych očakávaní. Najprv popíšem súčasnú participáciu otcov na starostlivosti o deti a postoje indikujúce želané zmeny v tejto oblasti na Slovensku. Zmapujem hlavné teoretické vysvetlenia, ktoré súčasnú mieru participácie otcov na starostlivosti vysvetľujú a ich poznanie môže prispieť k efektívnejšiemu nastaveniu opatrení. Predstavím bližšie koncept aktívneho otcovstva a evidenciu o jeho prínosoch. Naznačím však aj niektoré riziká, ktoré by univerzálne presadzovanie „akéhokoľvek“ otcovstva, aj samotného aktívneho otcovstva mohlo priniesť. Zameriam sa na niektoré sociálno-politické opatrenia v oblasti rodinnej politiky, ale aj aktivity v oblasti zosúlaďovania práce a rodiny zacielených na podporu aktívneho otcovstva implementované v niektorých európskych krajinách. Záverom naznačím ďalšie súvislosti aktívneho otcovstva v kontexte presadzovania rodovej rovnosti a jeho zamýšľané a nezamýšľané dôsledky.

[50]Pod praktikovaním sa rozumie vykonávanie, reálne uskutočňovanie otcovstva v zmysle každodenného vykonávania činností súvisiacich s vytváraním trvalého pozitívneho vzťahu otca a dieťaťa/detí a napĺňanie každodenných potrieb detí.

[51] Dôraz sa kladie na štandardizáciu podpory matiek v ich právach na pracovisku. Návrh na minimálnu 20 mesačnú materskú dovolenku a jej 100% kompenzácia však naráža na odpor niektorých štátov a ich obavy zo zvyšovania nákladov verejných financií (Európsky parlament, 2010: Plné platená 20-mesačná materská dovolenka, tlačová správa z 20.10.2010)

2 MIERA PARTICIPÁCIE OTCOV NA STAROSTLIVOSTI O DETI

Otcovstvo na Slovensku je významne menej v porovnaní s materstvom vnímané a praktikované ako starostlivosť o potomkov v zmysle každodennej pozornosti a vytvárania vzťahu s dieťaťom, napĺňania jeho každodenných potrieb. Otcovstvo je ideovo sýtené a aj praktikované skôr ako zabezpečovanie financií na „kupovanie si" starostlivosti zo strany partnerky, štátu a iných osôb.

Evidenciu o predchádzajúcom potvrdzuje nízky počet otcov čerpajúcich rodičovskú dovolenku, ktorý už dlhodobo tvorí menej ako 2% (graf č. 1), či dvojnásobne nižší počet hodín venovaný mužmi v porovnaní so ženami starostlivosti o deti (EQLS, 2009, Filadelfiová, J., 2008).

Graf č. 1: Muži a ženy na rodičovskej dovolenke (v tis.)

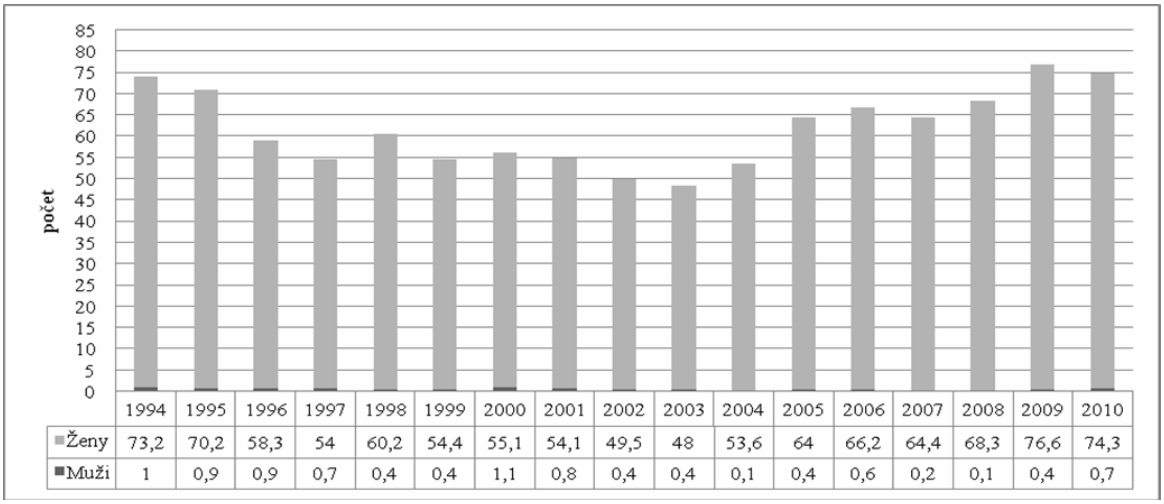

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Ženy	73,2	70,2	58,3	54	60,2	54,4	55,1	54,1	49,5	48	53,6	64	66,2	64,4	68,3	76,6	74,3
Muži	1	0,9	0,9	0,7	0,4	0,4	1,1	0,8	0,4	0,4	0,1	0,4	0,6	0,2	0,1	0,4	0,7

Zdroj: Štatistický úrad SR, VZPS

Výskum z roku 2006 priniesol zistenie, že otcovia sa na každodenných činnostiach starostlivosti podieľajú významne menej ako matky. Participatívny model, t. j. sledované činnosti boli vykonávané oboma rodičmi, sa vzťahoval iba na voľnočasové aktivity (prechádzky a hry s deťmi, rozhovory s deťmi o ich radostiach, problémoch.) Na ostatných sledovaných činnostiach sa participatívny model presadil iba na úrovni 30% (vodenie do škôlky/školy, učenie sa s deťmi, starostlivosť o deti v čase choroby), v prípade každodennej starostlivosti o domácnosť a deti iba na úrovni 20% (Filadelfiová, J., Kiczková, Z., Szapuová , M., 2006).

Tab. č. 1: Deľba starostlivosti o deti a domácnosť medzi otca a matku vo vlastnej rodine (v %)

Druh starostlivosti	Otec	Výlučne matka	Prevažne matka	Obaja rodičia	Spolu
Bežná každodenná opatera detí (kŕmenie, kúpanie,...)	-	18,2	59,4	22,4	**100,0**
Písanie úloh, učenie sa s deťmi	3,7	17,4	45,1	33,8	**100,0**
Hry s deťmi	7,6	4,8	21,8	65,8	**100,0**
Vodenie detí do jaslí, škôlky, školy, na krúžky,...	9,6	15,8	40,2	30,4	**100,0**
Rozhovory s deťmi o ich radostiach,	0,8	7,7	26,1	65,5	**100,0**

problémoch,...					
Starostlivosť o deti v čase ich choroby	1,6	19,2	52,1	27,1	**100,0**
Prechádzky s deťmi	6,4	5,0	21,2	67,5	**100,0**
Bežná každodenná starostlivosť o domácnosť	0,8	24,8	50,9	23,5	**100,0**

Znenie otázky: *Kto vo Vašej domácnosti vykonáva nasledovné aktivity*? Varianty odpovedí: výlučne otec, prevažne otec, prevažne matka, výlučne matka, obaja rovnako.
Poznámka: Na otázku odpovedali len tí respondenti a respondentky, ktorí/é mali aspoň jedno dieťa do 15 rokov a žili v partnerskom vzťahu. Prevažujúca či výlučná starostlivosť otcov je uvádzaná súhrnne (spolu „výlučne otec" a „prevažne otec") pre nízke početnosti.
Zdroj: Slovenské národné stredisko pre ľudské práva (Filadelfiová, J., Kiczková, Z., Szapuová, M., 2006)

Skôr nestarostlivosť ako starostlivosť otcov o ich vlastné deti je podporovaná v populácii silne podporovanými predstavami „o poslaní muža zarábať peniaze" (ISSP 2002, Bahna, M., 2006)[52] a najdôležitejšou vlastnosťou muža „finančne zabezpečiť rodinu" (Bútorová, Z., 2008). Pritom nízka participácia otcov na starostlivosti je v rozpore so zmenami v očakávaniach na správanie otcov. Zmenu úlohy muža v rodine oproti minulosti reflektuje takmer polovica Slovákov a Sloveniek (20% výraznú a 29% čiastočnú zmenu), pričom polovica nevidí žiadnu zmenu. Pritom pociťovaná zmena je zo 75% pozitívna najmä v zmysle vyššej participácie otcov na starostlivosti o deti a ich výchove oproti minulosti, negatívna zmena sa vzťahuje na problémy otcov s ekonomickým zabezpečením rodiny. Predstavy o „dobrom otcovi" sa vzťahujú na priateľskosť, komunikatívnosť, starostlivosť o manželku a deti (Filadelfiová, J. Kiczková, Z., Szapuová, M., 2006). V schopnosť mužov postarať sa o deti vyjadruje dôveru viac ako 60% žien a mužov a o rovnakej zodpovednosti mužov za deti a domácnosť pochybuje iba málokto (EVS 1999, 2008, SAV Bratislava).

Nastavenia rodinnej politiky síce formálne umožňujú otcom čerpať rodičovskú dovolenku[53] a poberať rodičovský príspevok. Podľa administratívnych údajov však podiel otcov - poberateľov rodičovského príspevku dlhodobo neprekračuje 3%.[54] Otcovia majú nárok aj na materské – dávku nemocenského postenia „po dohode s matkou, najskôr po uplynutí šiestich týždňov odo dňa pôrodu a matka nepoberá materské alebo rodičovský príspevok"[55] V situácii rozporuplného mentálneho spoločenského nastavenia, v ktorom sa mužská identita konštruuje do primárneho živiteľa rodiny a zároveň sa zvyšujú očakávania na jeho vyššiu participáciu v starostlivosti o deti, pričom doterajšie praktikovanie otcovstva je v porovnaní s matkami výrazne deficitné, sú rodovo neutrálne nastavenia verejno-politických opatrení nedostačujúce a nevytvárajú osobitný priestor pre aktívne otcovstvo.

[52] Predstavy o rodových rolách sa v medzinárodných výskumoch zisťuje výrokom: „*Poslaním muža je zarábať peniaze, poslaním ženy je starať sa o domov a rodinu*". V roku 2002 s týmto výrokom úplne alebo skôr súhlasilo 49,2 % slovenskej populácie (ISSP, 2002), v roku 2006 to už bolo 44,7 % (Bahna, M., 2006). Aj keď došlo v priebehu ostatných rokov k miernemu posunu, možno konštatovať, že v európskom kontexte Slovensko s približne polovinou populácie súhlasiacou s tradičným poslaním muža a žena sa radí medzi konzervatívne krajiny. Na porovnanie uvádzame, že napr. vo Švédsku s týmto výrokom súhlasilo v roku 2002 iba 7, 6 % populácie, v Nórsku 9,5 % a vo Fínsku 11,8 % populácie. (ISSP, 2002).

[53] Ods. 1, § 166, Zákonník práce 311/2001 Z. z. v znení neskorších predpisov: „V súvislosti so starostlivosťou o narodené dieťa patrí aj mužovi od narodenia dieťaťa rodičovská dovolenka v rovnakom rozsahu, ak sa stará o narodené dieťa."

[54] Správa o stave sociálnej situácie obyvateľov Slovenska, 2006, 2007, 2008, 2009, MPSVR SR

[55] Otec môže byť poberateľom dávky aj v prípade úmrtia matky alebo jej nepriaznivého zdravotného stavu. (Zákon č. 461/2003 Z. z. o sociálnom poistení v znení neskorších predpisov)

3 PRÍČINNÉ SÚVISLOSTI NÍZKEJ PARTICIPÁCIE OTCOV NA STAROSTLIVOSTI O DETI

Spôsoby praktikovania otcovstva sú výsledkom vzájomne interragujúcich, s rôznou a meniacou sa intenzitou pôsobiacich faktorov na individuálnej, skupinovej a celospoločenskej úrovni. Selekcia a sila pôsobenia jednotlivých faktorov nebola doteraz komplexne zisťovaná a možno hovoriť iba o teoretických konceptoch, ktoré načrtávajú možné vysvetlenia jednotlivých spôsobov praktikovania otcovstva.

a) Teória obetovaných príjmov (opportunity costs)

Často používaný argument „výhody straty nižšieho príjmu“ pri odchode žien a nie mužov na rodičovskú dovolenku má svoje racionálne opodstatnenie. V prípade nižšieho príjmu ženy je finančná strata menšia a nepredstavuje také zníženie príjmu rodiny, ako v prípade „obetovania“ vyššieho príjmu muža. Z tohto dôvodu rodové mzdové rozdiely možno považovať za jednu z hlavných príčin udržiavania tradičného rozdelenia rodičovských rol a nízkej účasti mužov na rodičovskej starostlivosti. V rodinách, kde má žena približne rovnaký alebo vyšší príjem ako partner, dochádza k oslabeniu štandardného rozdelenia rodičovských rol. Príjem ženy a rozsah jej ekonomickej aktivity má výrazný vplyv na rozdelenie rodičovských úloh najmä vo fáze prechodu k rodičovstvu (Obendorfer, R., Rost, H., 2002). Úlohu tu potom bude zohrávať aj výška, resp. miera náhrady príjmu počas celodennej starostlivosti o malé deti a celková filozofia jej konštrukcie.

b) Tradičné rodové identity a predstavy o obsahu materskej a otcovskej roly

Ako už bolo spomínané, vnímanie otcovstva ukotveného primárne ako zabezpečovateľa finančnej stability rodiny (breadwinner model) je na Slovensku pretrvávajúcou predstavou o úlohe mužov v rodinách. Od roku 1996 sa táto predstava mierne oslabila, avšak v kombinácií s najsilnejšie vnímaným atribútom správnej ženy „postarať sa o domácnosť“ vytvárajú v kontexte ostatných „prirodzených“ rodových diferencií veľmi silný tandem v súbore očakávaní (graf č. 2).

Graf č. 2: Veľmi dôležité vlastnosti pre správnu ženu a správneho muža očami celej populácie (v %)

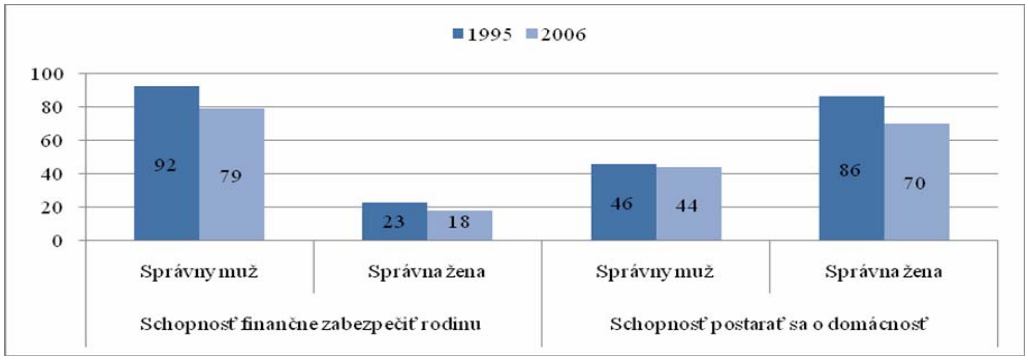

Zdroj: Bútorová, Z., 2008

Pretrvávajúcim paradoxom zostáva, že napriek tomu, že model dvoj- príjmovej rodiny je na Slovensku prevažujúcim modelom už takmer 70 rokov, tento fakt sa nepremietol do výraznejších zmien vo vnímaní primárnych rodičovských rol mužov a žien. Angažovanosť mužov ako otcov teda bude závisieť od ich miery otcovskej identity ako osoby schopnej vytvárať a udržiavať blízky vzťah s dieťaťom. Na udržiavaní tradičných predstáv a praktikovaní otcovstva “nestarostlivosti“ má svoj diel aj rodová rigidita pracovného trhu

a prístup zamestnávateľov, ktorí nepredpokladajú a nevytvárajú podmienky pre aktívny výkon otcovskej roly. Nároky zamestnávateľov na prácu muža vníma ako najväčšiu prekážku v realizácii úlohy otca 64% populácie (Filadelfiová, J. ,Kiczková, Z., Szapuová, M., 2006)

c) Teória materskej stráže (maternal gatekeeping)

Kvalita partnerského vzťahu a postoje matky majú výrazný vplyv na reálne praktikovanie otcovstva (Fthenakis, W. ed., 2006, Chorvát, I., 1999). Spadá sem aj schopnosť žien vzdať sa niektorých základných atribútov svojej ženskej roly (Možný, I., 1983 v Chorvát, I., 1999). Postoje matiek môžu byť ambivalentné, ľahostajné až nepriateľské k nároku mužov na podieľaní sa na starostlivosti o deti. Podľa výskumov v Čechách a na Slovensku ženy vyjadrujú podporu tradičnej predstave výchovy detí a pomernú spokojnosť s rozdelením domácich prác aj tam, kde je výrazne väčší diel na pleciach ženy (Chorvát, I., 1999, 2002, 2006). Teória materskej stráže sa vzťahuje na neochotu uvoľniť miesto v priestore, ktoré sa tradične pokladá za mocenský priestor žien a udržiavanie sociálnej kontroly nad výchovou a riadením domácnosti – fenomén feminizácie domesticity. Prejavuje sa to nielen vyjadrovaním nedôvery a pochybností v schopnosti mužov postarať sa o deti (emocionálna a vzťahová deficitnosť mužov), ale aj zavádzaním a vymáhaním dodržiavania „ženských" štandardov výchovy, čistoty a starostlivosti zo strany žien - matiek. Socializovaním žien do úlohy matiek ako primárnych opatrovateliek a napokon aj reálnym preberaním starostlivosti sa žena stáva „expertom" na záležitosti vzťahujúce sa na deti a muž je delegovaný do funkcie živiteľa a ochrancu (Dudová, R., 2007). Predpoklad pôsobenia teórie materskej stráže podporuje aj fakt, že ženy – matky vnímajú rodovú rovnosť v rodine a rodičovskej starostlivosti nie ako rovnomernejšie rozdelenie starostlivosti medzi otcami (partnermi) a nimi. Rodová rovnosť pre nich znamená skôr delegovanie časti starostlivosti o deti na štát, inštitúcie, niekoho iného, nie však na svojho partnera (Svobodová, K., Šťastná, A., 2010).

d) Teória patriarchálnej dividendy

Podľa tejto teórie má nízka miera účasti mužov – otcov na starostlivosti o deti svoje príčiny v jednoduchom dôvode: muži vo všeobecnosti využívajú väčšiu moc v porovnaní so svojimi partnerkami pri rozhodovaní o tom, v akom rozsahu budú participovať na starostlivosti o deti (Bekkengen podľa Hearn, J., Pringl, K., 2006). Otcovia tak využívajú patriarchálnu dividendu – výhodu, ktorú muži získavajú zo všeobecnej podriadenosti žien v spoločnosti. Koncept patriarchálnej dividendy je súčasťou teórie hegemonických maskulinít - praktík mužov na udržiavanie dominantných maskulínnych inštitúcií, ktorou je aj rodina. Aj keď nie všetci muži reálne praktikujú hegemonické vzorce správania, všetci ťažia a stávajú sa jej komplicmi práve využívaním patriarchálnej dividendy (Connell, R., W., 1995 v Featherstone, B., 2009). Aj v prípade dočasného obráteného modelu otcovských a materských rol muži získavajú vyššie sociálne ohodnotenie a ocenenie zo strany blízkeho okolia, ako dôsledku ich väčšej slobodnej vôle a privilégií, ktoré za iných okolnosti neplatia (Mařiková, M., ed, Vohlídalová, M., 2007).

Viaceré koncepty vysvetľujúce príčiny nízkej participácie otcov na starostlivosti o deti naznačujú prepojenie na štrukturálne charakteristiky. Spôsoby praktikovania otcovstva na individuálnej úrovni tak úzko súvisia s inštitucionálnym nastavením na úrovni celospoločenskej. Dôležitú úlohu tu teda bude zohrávať nastavenie sociálnej politiky v oblasti podpory otcovstva ako snahy o vyrovnanie systémových rodových nerovností a pre rodinu disfunkčného praktikovania otcovstva. Dôsledkom identifikácie týchto nedostatkov sa objavil koncept aktívneho otcovstva, ktorého empirické skúmanie indikuje viaceré prínosy, ale aj riziká.

4 KONCEPT AKTÍVNEHO OTCOVSTVA, JEHO PRÍNOSY A RIZIKÁ

Koncept aktívneho otcovstva nie je ustálený a ide skôr o ideálny, normatívny spôsob praktikovania otcovstva ako masovo rozšírené správanie mužov - otcov. Na jednej strane je žiaducim praktikovaním otcovstva presadzovaným samotnými mužmi ako opätovné získanie ich vyvlastnených otcovských práv štátom a ženami. Na druhej strane ide o prostriedok presadzovania rodovej demokracie v súkromnej sfére ako nevyhnutnej podmienky stierania rodových nerovností a ich negatívnych dopadov v ekonomickej a sociálnej sfére. Aktívne otcovstvo vo všeobecnosti znamená zapojenie otcov do každodennej starostlivosti o vlastné deti už od ich raného detstva, ale aj spravodlivejšie rozdelenie domácich prác, časovú disponibilitu pre potreby dieťaťa a rodiny, permanentné vytváranie úzkeho vzťahu medzi otcom a dieťaťom. Aj keď sa predpokladá tvorivý a dynamický prístup samotných otcov v praktikovaní aktívneho otcovstva, vo všeobecnosti ho možno operacionalizovať na nasledovné praktiky:

- angažovanie sa otca už pred narodením a počas narodenia dieťaťa (napr. sprevádzanie partnerky do prenatálnej poradne, pri cvičeniach, účasť pri samotnom pôrode a tesne po pôrode),
- využívanie svojich zákonných práv a čerpanie osobitného voľna po narodení dieťaťa ako priestoru pre vytvorenie väzby a spoznania svojho dieťaťa (vykonávanie dennej, pravidelnej starostlivosti o novorodenca a s tým nevyhnutných domácich prác bez selekcie a delegovania „nepríjemných“ prác na partnerku či inú osobu),
- aktívne participovanie na napĺňaní potrieb dieťaťa vrátane domácich prác, časová disponibilita a rovnocenné plánovanie aktivít a výchovy dieťaťa spolu s partnerkou (rovnomerné a rodovo spravodlivé rozdelenie aktivít a kompetencií starostlivosti, nediferencovanie otcovských a materských rolí, univerzálna rodová zameniteľnosť matky a otca),
- prispôsobovanie pracovného času a pracovných povinností potrebám dieťaťa počas celého jeho predškolského a školského obdobia (sprevádzanie dieťaťa do školy/škôlky a učenie sa sním, starostlivosť počas školských prázdnin či choroby dieťaťa),
- po prípadnom rozchode s matkou svojich detí neprerušovať vzťah a kontakty s deťmi (v ideálnom prípade využívanie striedavej starostlivosti po rozvode, alebo aranžmány styku s deťmi umožňujúce udržiavanie blízkeho vzťahu).

Viaceré štúdie a výskumy potvrdzujú pozitívne efekty aktívneho otcovstva na vývin dieťaťa aj samotného muža. Objavuje sa však aj ambícia o evidenciu pozitívneho vplyvu aktívneho otcovstva na štrukturálne javy ako je rodová rovnosť, fertilita či stabilita rodiny. Viacerí bádatelia však varujú pred univerzálnymi, jednoznačnými a zjednodušenými predpokladmi o pozitívnom dopade aktívneho otcovstva a následnom nekorektnom využití výsledkov nejednoznačného výskumu pre verejno-politické implikácie (Featherstone, B., 2009). Nasledovný výber pozitívnych efektov a možných rizík je indikatívny a naznačuje skôr smerovanie ďalšieho bádania ako empiricky jednoznačné korelácie.

Aktívne otcovstvo zvyšuje mieru rodovej rovnosti v rodinách, ktorá sekundárne vplýva na zvyšovanie zamestnanosti žien. Keďže znevýhodnenie žien na trhu práce a rodové príjmové rozdiely sú spôsobené hlavne výraznou nerovnováhou v miere participácie mužov a žien na starostlivosti (Olsen, Walby, 2004 v Burgess, A., 2007), očakáva sa, že práve zvýšením participácie mužov na starostlivosti sa tieto negatívne dôsledky znížia. Sekundárne totižto nízka zamestnanosť žien a rodové príjmové rozdiely korelujú s mierou detskej chudoby a v dlhodobej perspektíve vplývajú na pauperizáciu žien v dôchodkovom veku.

Dlhodobé čerpanie otcovskej dovolenky vplýva na rozhodnutie partnerov mať druhé a ďalšie dieťa, resp. rovnomernejšie rozdelenie rodičovských povinností medzi partnerov má vplyv na počet detí v rodine. Tým sa predpokladá pozitívny vplyv aktívneho otcovstva na zvyšovanie fertility (Burgess, A., 2007). Tu treba zdôrazniť, že na fertilitu vplývajú viaceré, často protichodné faktory. Celkovo sa však odporúča skúmať vzťahy medzi rodinnou politikou a plodnosťou spolu s rodovými vzťahmi, resp. v kontexte rodovo (ne)citlivého sociálneho štátu (Neyer, G., 2009).

Výskumami sa potvrdzuje aj korelácia vysokej miery participácie otcov na starostlivosti o deti s vyššou stabilitou rodiny. Vo švédskych rodinách, kde otcovia čerpajú vysokú mieru pre nich určeného otcovského voľna, dochádza k rozvodu/rozchodu partnerov v nižšej miere v porovnaní s rodinami, kde čerpanie voľna otcami je nižšie, resp. žiadne (Olah, 2001, Hohnamm-Marriott, 2006, v Burgess, A., 2007). Ekonomizujúcim vysvetlením je, že otcovia investujúci okrem finančných zdrojov aj zdroje emotívne a sociálne, budú vyvíjať väčšiu snahu na udržanie rodiny.

Na druhej strane však aktívne dožadovanie sa otcov rovnocenného dielu v starostlivosti a teda aj v rozhodovaní o výchove detí môže spôsobovať manželské konflikty vyplývajúce z rôznych predstav o „najlepšom záujme dieťaťa“ a z pretrvávajúcej predstavy o matkách, ako jediných kompetentných osobách vo výchove.

Výskumy efektov diverzity na pracovisku potvrdili, že čerpanie rodičovského voľna otcami a podpora otcovstva vo všeobecnosti majú vplyv na pracovnú kultúru v smere lepšieho zosúlaďovania práce a rodiny. Zatiaľ čo ženy skôr pristupujú na kompromisy vo svojej kariére s cieľom zvládnuť prácu aj starostlivosť o deti, muži vyvíjajú intenzívnejší tlak na zmenu pracovných podmienok, aby dosiahli svoje potreby v starostlivosti o deti. Väčšina mužov kombinuje svoje otcovstvo s flexibilnou prácou. Pritom flexibilnosť práce je vnímaná niektorými zamestnávateľmi ako faktor zvyšovania produktivity a udržiavania si kvalitných pracovníkov (Európska komisia, 2009). Prínosy podpory otcovstva na podnikovej úrovni však zároveň potvrdzujú, že aktívne otcovstvo bude s vyššou pravdepodobnosťou realizované otcami s osobitnou, pre zamestnávateľa ekonomicky kľúčovou špecializáciou. Pre mužov „bežného“, ľahko nahraditeľného profesijného zamerania a v situácii celkového nedostatku pracovných miest bude aktívne otcovstvo čeliť rovnakým ťažkostiam ako materstvo žien.

Výskumy v oblasti vývinovej psychológie a sociálnej psychológie však potvrdzujú pozitívny vplyv prítomnosti a disponibility muža - otca v raných fázach života dieťaťa na jeho emocionálny vývin, jeho výsledky v škole, ale aj na samotného muža a partnerský pár. Pre dieťa otec predstavuje iný a ďalší zdroj citovej väzby a citového priľnutia, čím sa znižuje riziko uzatvárania sa do jedného vzťahu s matkou. Najmä pre synov je pozitívny vzor starajúceho sa, prítomného otca veľmi prínosný (Badinter, E., 1999). Zdôrazňovaný je tu pritom vzor starostlivého, empatického otca, schopného vytvorenia vrúcneho, láskyplného vzťahu s dieťaťom a napĺňajúceho jeho emočné a iné potreby, nie akýkoľvek mužský vzor. Neúčasť a nevyužívanie možnosti otcovského voľna, prenechanie všetkej starostlivosti o deti na svoju partnerku sú asociované s vyšším rizikom vývinových problémov detí.

Po prípadnom rozchode rodičov majú aktívni otcovia väčší sklon neprerušovať stýkanie sa s deťmi a naďalej udržiavať s nimi blízky vzťah, čo uľahčuje dieťaťu lepšie sa vyrovnať so stresujúcou rodinnou situáciou (podľa Dex-Ward, 2007, v OECD, 2007). Na druhej strane však práve starostliví otcovia po rozvode vykazujú vyššiu mieru emocionálneho stresu z odlúčenia detí v prípade nerovnomerného porozvodového aranžmánu rodičovskej starostlivosti (Dudová, R., 2008). Navyše mimovládne organizácie v oblasti násilia páchaného

na ženách intímnym partnerom upozorňujú, že násilníci kontakty či striedavú výchovu detí po rozvode zneužívajú na udržiavanie moci nad deťmi aj bývalými partnerkami. Pritom veľa prípadov partnerského násilia sa nikdy na súd nedostane, ale môže skončiť v priestupkovom konaní, alebo žiadosťou ženy o rozvod bez dokazovania partnerského násilia.

Zapojenosť mužov do starostlivosti o deti jednoznačne koreluje s ich manželskou a celkovou životnou spokojnosťou. Longitudiálny výskum zapájania otcov do rutinnej každodennej starostlivosti o deti a do ich voľnočasových činností až do adolescencie detí ukázal, že vysvetľuje až 21 % variancie manželskej spokojnosti mužov (Burgess, A, 2007).

Takisto sa potvrdila zmena sebavnímania mužov v dôsledku starostlivosti o deti smerom k ich väčšej osobnostnej komplexite, sociálnej generativite , t. j. empatii a vnímania potrieb iných ľudí. Takýto muži dosahovali aj vyššie skóre v sociálno-morálnom vývoji (Snarey, 1993, v Chorvát, I., 1999).

Z predchádzajúceho vyplýva, že aj keď praktikovanie aktívneho otcovstva indikuje viaceré riziká, prevažujú prínosy a pozitívne efekty v mnohých rovinách. Niektoré štáty Európy preto zavádzajú opatrenia na podporu aktívneho otcovstva v rámci viacerých oblastí verejných politík.

5 SÚČASNÉ INOVATÍVNE VEREJNO-POLITICKÉ OPATRENIA NA PODPORU OTCOVSTVA

Podpora aktívneho otcovstva môže byť rámcovo riešená cez viacero sociálno-politických agend: rodinnú politiku najmä cez schémy rodičovského voľna a mieru refundácie/príspevkov, politiky zosúlaďovania práce a rodiny, politiky rodovej rovnosti, ale aj agendu ochrany práv a záujmov dieťaťa a pod. V nasledujúcom sa zameriame iba na niektoré z nich a v prípade dostupnosti, poukážeme na ich efektívnosť v podpore aktívneho otcovstva.

Osobitné, individuálne a neprenositeľné otcovské voľno v prípade narodenia dieťaťa a ďalšej starostlivosti malo v roku 2007 zavedených 20 zo všetkých sledovaných 30 štátov OECD, pričom jeho dĺžka sa pohybovala od 2 dní do 14 týždňov, v priemere 2, 8 týždňa. Najdlhšie osobitné otcovské voľno má Island – 13 týždňov. V rámci krajín EÚ je dĺžka otcovského voľna 1,9 týždňa (Lohmann, H. et al., 2009). Vo viacerých štátoch po zavedení takéhoto voľna na báze „užiť, alebo stratiť“ výrazne stúpla miera čerpania voľna otcami. Druhým a relevantným faktorom vplývajúcim na čerpanie voľna je miera jeho refundácie, resp. výška príspevku na starostlivosť, ktorá sa pohybovala od 100% príjmu (so stanoveným horným stropom) až po úplne neplatené voľno.

Graf č. 3: Nárok na otcovské voľno v týždňoch a ekvivalentné voľno ako percento z príjmu plného pracovného úväzku (FTE[56], 2007)

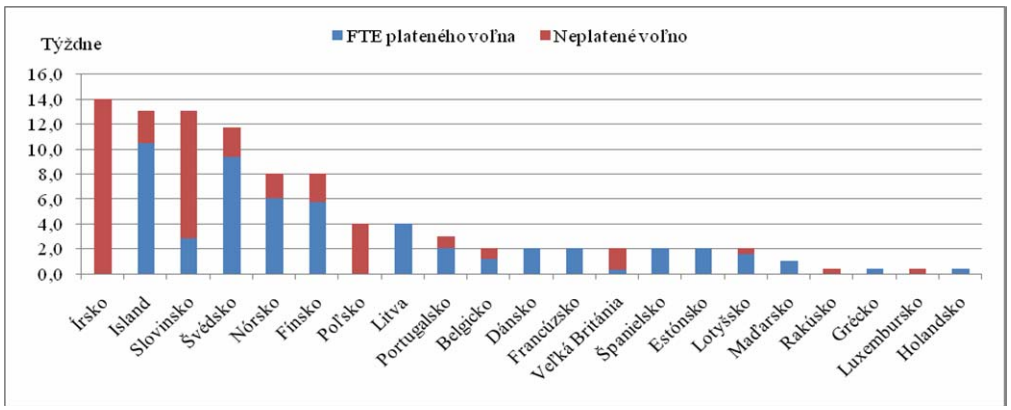

Zdroj: OECD Family Database

Táto oblasť je pomerne dynamická a jednotlivé členské štáty EÚ buď zavádzajú osobitnú otcovskú dovolenku, predlžujú ju, alebo zvyšujú jej preplácanie. Situácia sa v tomto smere pomerne rýchlo dynamizuje aj pod tlakom Rady Európskej únie, ktorá po dohode s relevantnými ministrami a ministerkami členských štátov sa snaží stanoviť minimálnu dĺžku rodičovského voľna, ktorú by mali členské štáty povinne transponovať do dvoch rokov po prijatí. Direktíva hovorí o práve na 4 mesiace voľna pre každého pracujúceho rodiča, pričom z toho jeden mesiac je neprenositeľný na druhého rodiča - teda prakticky vytvára priestor pre otcov.[57] Očakáva sa však, že osobitné voľno pre otcov bez stanovenia výšky refundácie bude čerpané iba poskromne. Najefektívnejšie schémy otcovského voľna poukazujú aj na dôležitosť flexibility čerpania voľna, t. z. otcovia (aj matky) sa môžu rozhodnúť kedy a ako voľno budú čerpať (naraz, v blokoch, striedavo a pod). „Otcovské kvóty“ sú presadzované ako „maskulínne rodové právo“ a prispievajú k rodovej rovnosti aj v súkromnej sfére. Zavedenie voľna pre otcov je dôležité aj pre akceptovanie takých pracovných kultúr, kde otcovia môžu využívať opatrenia politík zosúlaďovania. Očakáva sa, že otcovia budú viac využívať svoje právo na otcovské voľno, ak budú mať podporu zo strany zamestnávateľa a zamestnávateliek. V prípade poklesu miezd, neistoty zamestnania a nezamestnanosti, muži budú od čerpania voľna odrádzaní (Fagan, C., 2010).

Evaluácia schém rodičovského voľna ukazuje, že otcovia čerpajú voľno pre nich určené, ale nie viac. Pritom čerpanie otcovského voľna má vplyv aj na rozdelenie starostlivosti o deti a domácnosť po rodičovskej dovolenke. Miera vplyvu však záleží od dĺžky otcovského voľna, nie od voľna samotného. Rodovo špecifické a štedré nastavenie rodičovského voľna teda indikuje znižovanie rodového rozdielu v domácej neplatenej práci (Fagan, C., 2010). Viaceré štáty sa snažia stimulovať otcov v čerpaní voľna aj inými inovatívnymi nástrojmi[58]:

- Švédsko zaviedlo tzv. „equality bonus“, daňové úľavy vo výške 3 tis. SEK mesačne pre tých, ktorí čerpajú rodičovské voľno,
- Dánsko zaviedlo „ 6 + 6 + 6 model“ pre rodičov pracujúcich vo verejnej sfére s 18 mesačnou platenou neprenositeľnou dovolenkou, pričom 6 mesiacov je určených pre matky, 6 pre otcov a 6 podľa dohody medzi nimi,

[56] Ekvivalent plného plateného príjmu = dĺžka voľna v týždňoch * príjem (ako % z priemernej mzdy) získané oprávnenou osobou.
[57] Council Directive 2010/18/EU , prijaté EPSCO Council 8. marca 2010
[58] tamtiež

- Česká republika zaviedla vo svojom „prorodinnom balíčku“ 1 týždňovú otcovskú platenú dovolenku (70% predchádzajúceho príjmu), ktorú si otec môže vyčerpať do prvých šiestich týždňov dieťaťa,

- Dánsko pristúpilo k problému podpory otcovstva aj s cieľom stimulovať rovnomernejšie rodové rozdelenie neplatenej práce komplexnejšie a prijalo „Plán pre mužov“ s 10 oblasťami podpory od predlžovania platenej otcovskej dovolenky, cez úlohy zamestnávateľov/liek a pracovnej kultúry, až po úlohu mužských vzorov.

Týmto sa dostávame k druhej oblasti verejnej politiky, ktorá môže napomôcť vyššej a aktívnejšie participácii otcov na starostlivosti. Politiky zosúlaďovania sú zväčša zamerané na flexibilné formy práce cez zákonníky práce, možnosti kolektívneho vyjednávania a presadzovania prostredníctvom pozitívnych príkladov formou ocenení a súťaži. Osvedčené postupy na úrovni zamestnávateľov podporované cez národné a nadnárodné „audity“ poskytujú viaceré inovatívne, neformálne presadzované praktiky.

Na úrovni podnikov sa podpora aktívneho otcovstva odohráva v kontexte presadzovania rozmanitosti na pracovisku, vnímanej aj ako prevencia diskriminácie na trhu práce či v kontexte spoločenskej zodpovednosti firiem, t. j. zvyšovanie dobrého imidžu firmy, podnikových inovácií či produktivity (Heckle, E., 2010, Burgess, A., 2007). Aktivity a opatrenia pôvodne určené pre matku sa najnovšie rozširujú aj o opatrenia osobitne zamerané na otcov. Aj tu sa ukazuje, že z univerzálne rodovo nastaveného programu muži benefitujú iba málo a väčší efekt majú špeciálne, pre otcov nastavené aktivity (Heckle, E., 2010):

- Viaceré podniky majú zavedený program „kompas rodičovskej dovolenky“ zacielený na oba rody. Vychádzajú spravidla z filozofie, že rodičovstvo sa týka mužov aj žien. Základom je efektívna komunikácia o možnostiach čerpania otcovského či materského voľna v prípade, že zamestnanec alebo zamestnankyňa čaká dieťa a návrh možností, ako udržiavať kontakt s pracoviskom. Takýto prístup zamestnávateľa/ľky je vnímaný ako motivácia pre mužov-otcov o starostlivosť o ich narodené deti.[59]

- Iným podporným opatrením je poskytovanie informácií a poznatkov súvisiacich s nadchádzajúcim otcovstvom pre mužov – zamestnancov, napr. o základoch starostlivosti o malé dieťa, fyziologických zmenách u tehotných partneriek, priebehu pôrodu a pod. Formou workshopov môžu tak budúci otcovia získať informácie priamo od pôrodných asistentiek, alebo zdieľaním skúseností medzi sebou.[60]

- Dôležité je aj zavedenie kritérií hodnotenia vzťahujúcich sa na otcov v súťažiach zamestnávateľov ústretových rodine či auditoch. Stanovenie určitého percentuálneho podielu mužov-otcov, ktorí benefitujú z ponúkaných programov, vzdelávania či iných opatrení, pôvodne určených iba pre matky, je podmienkou získania ocenenia a prestíže. Kritéria hodnotenia tak nepriamo nastavujú úmysel zadávateľa, spravidla verejno-politickú inštitúciu, podporiť aj otcov v ich aktívnej participácii na starostlivosti.[61]

Koľko mužov – otcov reálne využilo tieto programy/opatrenia zosúlaďovania práce a rodiny nie je známe. Uvedené aktivity sú prezentované ako osvedčené postupy (good practices), ktorých vymedzenie je aj v rámci Európske únie veľmi rozporuplné. Často ide o pilotné

[59] Kompas rodičovskej dovolenky majú zavedený napríklad v podnikoch IKEA, Assecurazioni Generali s.p.a. , Stomberg AS.
[60] Napríklad vo firme Accenture (UK) Ltd
[61] Kritériá zamerané na mužov má napríklad iniciatíva „Audit Beruf und Familie“ v Rakúsku

projekty, alebo zavedené programy bez bližšej evaluácie ich dopadu (výsledkových ukazovateľov).

K opatreniam na udržanie aktívneho vzťahu otcov a ich detí patria aj aranžmány výchovy a kontaktu otcov s deťmi po rozchode partnerov. Sem jednoznačne patrí striedavá výchova po rozpade manželstva, ktorá umožňuje na základe rozhodnutia súdu a dohody bývalých manželov rovnomerné rozdelenie rodičovských práv a povinností. V tejto súvislosti je zaujímavé zistenie, že vyššiu tendenciu k striedavej výchove majú tí rodičia, ktorí sa ešte počas doby súžitia starali o deti približne rovnako. Spravodlivé delenie starostlivosti o deti po rozvode je teda len pokračovaním zavedeného rozdelenie počas manželstva rodičov. V prípade nerovnomernej rodičovskej starostlivosti pred rozvodom sa striedavou starostlivosťou po rozvode môže rodičovská zodpovednosť a povinnosti rovnomernejšie rozdeliť a rodičovstvo predtým menej účastného rodiča zaktivizovať. Na druhej strane rodič preťažený výchovou, vo väčšine prípadov matka, sa môže viac aktivizovať v zamestnaní a vo svojej profesii. Ustanovenie o striedavej starostlivosti na Slovensku je v účinnosti iba niekoľko mesiacov a prináša viaceré úskalia.[62] Aj z tohto dôvodu by hodnotenie striedavej výchovy z hľadiska vplyvu na aktívne otcovstvo bolo zatiaľ otázne.

6 ZÁVER

Opatrenia verejných politík sú teda vo viacerých smeroch, najmä vzhľadom na efektivitu podpory aktívneho otcovstva, zatiaľ len čiastočne zhodnotené a vyžadujú si ďalšiu analýzu. Navyše viaceré výskumy v oblasti problematiky maskulinít a mužov upozorňujú na roztrieštenosť a protichodnosť zámerov v tejto oblasti. Dôležitým príspevkom je aj volanie po vzájomnom spojení expertov/tiek, ktorí a ktoré nie vždy majú možnosť vzájomne komunikovať. Napríklad tých čo pracujú v oblasti domáceho násilia a tých čo argumentujú v prospech špecifického otcovského voľna (Featherstone, B., 2009). Vynárajú sa aj otázky, či aj to zatiaľ nepatrné zvýšenie otcovskej aktivity u niektorých mužov v domácnosti je v skutočnosti „pokrokom“ a nie je iba novým vytváraním či obnovou patriarchálnej dominancie v sofistikovaných formách (Hearn,J., Pringle, K, 2006). Hľadanie rovnovážneho stavu medzi feminizáciou domesticity a patriarchálnou dominanciou v rodičovstve môže byť náročnejšie ako sa na prvý pohľad zdá.

Treba si totižto uvedomiť, že rodové vzťahy sú mocenskými, hierarchicky usporiadanými vzťahmi. Rodový poriadok je udržiavaný aj mechanizmami reprodukcie a naturalizovaním „prirodzenosti“ rozdielov medzi mužmi a ženami, vrátane diferencií otcovskej a materskej roly. Udržiavaním status quo muži udržiavajú svoje privilégiá, napríklad v podobe väčšej slobody pri rozhodovaní v súkromí, ale aj vo verejnej sfére. Prijímanie opatrení ohrozujúcich patriarchálne privilégiá, napríklad zavedenie neprenositeľnej otcovskej dovolenky, môže byť znemožnené aj dlhodobou marginalizáciou účasti žien na politickom rozhodovaní.

Presadzovanie aktívneho otcovstva a implementácia opatrení na jeho podporu, ale aj zavádzanie akejkoľvek inej sociálnej inovácie, môže narážať na mocenské záujmy skupín, ktorých postavanie sa danou inováciou a jej dôsledkami ohrozuje. V tejto súvislosti je preto dôležité zdôrazňovanie širších, celospoločenských a dlhodobých benefitov sociálnych inovácií, prekračujúcich partikulárne záujmy. Dôležitosť potom nadobúda aj viacúrovňové presadzovanie sociálnej inovácie rozmanitými spôsobmi a na viacerých rovinách.

[62] V platnosti od 1.júla 2010, k 62.8. 2010 bolo podaných 120 návrhov, z toho 20 schválených, 1 zamietnutý, ostatné sú v konaní. Zatiaľ platí, že v prípade nesúhlasu jedného z rodičov so striedavou výchovou môže súd striedavú výchovu zvážiť, nie však nariadiť (www.striedavka.sk).

Vo vzťahu ku komplexite presadzovania aktívneho otcovstva je inšpiratívnym počinom britský think-tank - Fatherhood Institute, zaoberajúci sa otcovstvom a jeho dopadom na vývin dieťaťa, matky a otcov, ale aj celej spoločnosti. Medzi hlavné aktivity inštitútu patrí zber a publikovanie medzinárodných výskumov v tejto oblasti, podieľanie sa na prijímaní rodinných politík začleňujúcich otcov do starostlivosti o deti, lobing za zmenu legislatívy na odstraňovanie prekážok v starostlivosti otcov, poskytovanie poradenstva a vzdelávania v oblasti praktík aktívneho otcovstva. Zámerom inštitútu je zmena pracovnej kultúry, aby otcovia mali priestor na starostlivosti o deti; zmena vzdelávania, aby chlapci boli pripravení na rolu starostlivosti; zriadiť služby pre rodinu a deti, ktoré by boli pre otcov inkluzívne.[63]

Roztrieštenosť zámerov v podpore aktívneho otcovstva v rôznych agendách a presadzovanie cez rôzne verejno-politické agendy však úzko súvisí aj s celkovou úrovňou rozpracovanosti evaluácie verejných programov a jednotlivých politík. Napríklad v súčasnosti sa na európskej úrovni iba pripravuje rámec na komparatívne hodnotenie národných rodinných politík (Lohmann, H. et al., 2009). Ukazuje sa, že aj nastavené ciele - zámery rodinných politík sú v rámci členských štátov veľmi rôznorodé. Rodová rovnosť v rodine a rovnosť v právach a povinnostiach otcov a matiek ako cieľa rodinnej politiky by sa mala sledovať cez rodový index, ktorého súčasťou je aj dĺžka špecifického otcovského voľna, miera jeho finančnej kompenzácie a reálne čerpanie voľna otcami (Lohmann, H. et al., 2009). V súvislosti s hodnotením dopadov verejno-politických opatrení na presadzovanie aktívneho otcovstva, ale aj celkovej rodovej rovnosti je potom dôležitá dôkladná konceptualizácia rodovej neutrality, rodovej špecifickosti, rodovej citlivosti či rodovej kompetentnosti. Na tieto skutočnosti poukázali viacerí bádatelia a bádateľky v oblasti evaluácie rozličných politík (Marin, B., Zólyomi, E., 2010). Rodovo citlivé schémy sociálnej ochrany napríklad vyžadujú formulovanie rodovo neutrálnych hlavných cieľov a analýzu ich rodového dopadu za rodovo špecifických podmienok. Zároveň treba odhadnúť, či prispejú k zvyšovaniu, alebo k znižovaniu rodovej rovnosti či rovnosti príležitostí. Takáto evaluácia si vyžaduje aj poznanie konfliktov, s ktorými sú muži a ženy konfrontovaní pri svojich životných rozhodnutiach. Na aké kompromisy musia pristupovať, hoci aj pri rodovo citlivých inštitucionálnych nastaveniach. Rodovo citlivé nastavenia hoci aj v rodovo neutrálnom politickom rámci totižto môžu mať aj rodovo špecifické dopady (Marin, B., Zólyomi, E., 2010).

Záverom treba zdôrazniť ešte jeden dôležitý aspekt podpory aktívneho otcovstva ako súčasti presadzovania práv otcov alebo rodovej rovnosti v rodinách. Rovnomernejšie nastolenie starostlivosti o deti medzi otcov a matky kladie vyššie nároky aj na ženy v zmysle ich zamestnanosti, profesiového rasu a angažovanosti v práci, či výšky príjmu, ktorým prispievajú do spoločnej domácnosti. Aktívne otcovstva tak predstavuje aj istý obrat v myslení žien, ktoré sa už nebudú môcť spoliehať na svoje materstvo a starostlivosť o domácnosť ako „odôvodnenie“ ich nižšieho príjmu. V situácii rovnomernej distribúcie neplatenej práce v domácnosti či starostlivosti o deti sa tak bude vyvíjať aj tlak na ženy, aby sa viac nespoliehali na vyššie finančné zabezpečenie zo strany partnera, ale napríklad nepristúpili na nízke ohodnotenie svojej práce, resp. nesegregovali sa v tradične „ženských“ odvetviach. Na druhej strane verejno-politické, ráznejšie presadzovanie zvýšenej participácie otcov na starostlivosti môže prispieť k feminizácii životného cyklu mužov a prispieť tak k širšiemu, pluralitnejšiemu konceptu spravodlivosti (Gerbery, D., 2010).

V príspevku bol predstavený koncept aktívneho otcovstva ako sociálna inovácia, prispievajúca k riešeniu širších spoločenských problémov. Ide hlavne o zmenu praktikovania, doteraz prevažne len málo účastného otcovstva na každodennej starostlivosti o deti.

[63] http://www.fatherhoodinstitute.org/

Výskumami potvrdené prínosy aktívneho praktikovania otcovstva sa vzťahujú hlavne na zvýšenie rodovej rovnosti v súkromnej sfére, sekundárne prinášajúcej zvýšenie zamestnanosti žien, zvyšovanie fertility a stabilitu rodiny. V individuálnej rovine prispieva aktívne otcovstvo k zdravému psychickému vývinu detí a zvyšuje osobnostnú komplexitu mužov. Verejno-politické opatrenia na podporu aktívneho otcovstva sa vzťahujú najmä na zavádzanie osobitného otcovského voľna a zdôrazňovanie účasti otcov na opatreniach zosúlaďovania práce a rodiny. Napriek tomu, že zvýšená participácia otcov na starostlivosti indikuje aj riziká a implementované opatrenia podpory neboli ešte dostatočne zhodnotené, aktívne otcovstvo ako sociálna inovácia má potenciál naštartovania viacerých pozitívnych zmien.

Použitá literatúra

1. BADINTER, E., 1999 : Identita muža, Aspekt 1999, Bratislava, ISBN 80-85549-10-7
2. BAHNA, M., 2006: Rodová rovnosť a trh práce na Slovensku (správa z reprezentatívneho výskumu), v PISCOVÁ M. (ED.): Slovensko na ceste k rodovej rovnosti, Sociologický ústav SAV
3. BURGESS, A., 2007: The Costs and Benefits of Active Fatherhood, Father Direct, UK, http://www.fatherhoodinstitute.org/download.php?pID=4475.6
4. BÚTOROVÁ, Z., a kol., 2008: Ona a on na Slovensku. Zaostrené na rod a vek, IVO, 2008
5. DUDOVÁ, R., 2007: Rozporuplné diskurzy otcovství, *Gender, rovné příležitosti, výskum*, Sociologický ústav AV ČR
6. DUDOVÁ, R., 2008: Otcovství po rozchodu rodičovského páru, Sociologický ústav AV ČR
7. EQLS, 2009 (Second European Quality of Life Survey), Eurofound, Luxemburg, ISBN 978-92-897-0847-0,
8. EURÓPSKY PARLAMENT, 2010: Plné platená 20-mesačná materská dovolenka, 20.10.2010, http://www.europarl.europa.eu/sk/pressroom/content/20101020IPR88388
9. EUROPEAN COMMISSION, 2009: Continuing the Diversity Journey Business Practices, Perspectives and Benefits, http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=2512&langId=en
10. EVS (European Velues Study) 1999 a 2008, Sociologický ústav SAV, Bratislava
11. FAGAN, C., 2010: Men and Gender Equality tackling gender segregated family roles and social care jobs, EK/EGGE
12. FEATHERSTONE, B., 2009: Contemporary Fathering (Theory, policy and practice), The Policy Press, UK
13. FILADELFIOVÁ, J., 2008: Ženy, muži a súkromná sféra, v BÚTOROVÁ Z. a kolektív: Ona a on na Slovensku. Zaostrené na rod a vek, IVO, ISBN: 978-80-89345-10-6
14. FILADELFIOVÁ, J., KICZKOVÁ, Z., SZAPUOVÁ M., 2006: Úloha mužov pri podpore
    rodovej rovnosti: participácia otcov na domácej starostlivosti (názory skúsenosti popu lácie SR), SNSĽP, Bratislava 2006
15. FTHENAKIS, W. E., ed., 2006: Facetten der Vaterschaft. Perspektiven einer innovatieven Väterpolitik, Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend, Berlin
16. GERBERY, D., 2010: Starostlivosť o deti a trh práce (Súvislosti rodovo podmienenej komodifikácie pracovnej sily, v FILADELFIOVÁ, J., GERBERY, D.,

MICHALITSCH, G., PIETRUCHOVÁ, O., ZACHAROWSKA-MAZURKIEWICZ, A., CVIKOVÁ, J., (ed.): Rodová perspektíva v ekonómii, Bratislava, Aspekt
17. HEARN, J., PRINGLE, K., 2006: *Men, masculinities and Children: some European pespectives*, Critical Social Policy, Vol. 26 (2) 365 - 389
18. HECKL, E., (et al.), 2010: Study on Non-Legislative Initiatives for Companies to Promote Gender Equality at the Workplace, Austrian Institute for SME Research
19. CHORVÁT, I., 1999, Muž – otec v súčasnej rodine, 1999, Ekonomická fakulta UMB Banská Bystrica, ISBN 80-8055-271-1
20. CHORVÁT, I., 2006, K niektorým aspektom rodového prístupu k výchove detí a prácam v domácnosti, v Sociológia, 1/2006, ISSN 0049-1225
21. CHORVÁT. I.,2002, Premeny rodiny v urbánnom prostredí, Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií, UMB, Banská Bystrica, ISBN 80-8055-724-1
22. LOHMANN, H., et al., 2009 Towards a Framework for asseessing family policies in the EU, final Report, DIW Berlin/SFI Copenhagen
23. MARIN, B., ZÓLYOMI, E., (eds.) 2010: Women´s Work and Pensions: What is Good, What is Best? Designing Gender-Sensitive Arrangements, European Centre Vienna, Ashgate
24. MAŘÍKOVÁ, H. (ED), VOHLÍDALOVÁ, M. 2007: Trvalá nebo dočasná změna? Uspořádaní genderových rolí v rodinách s pečujícimi otci, Sociologické studie 07/11, SÚ Akademie věd ČR, Praha, ISBN 978-80-7330-135-4
25. MPSVR SR, 2011a: Analýza dlhodobej udržateľnosti dôchodkového systému
26. MPSVR SR, 2011b: Súhrnná správa o stave rodovej rovnosti na Slovensku za rok 2010 (návrh), http://www.rokovania.sk/Rokovanie.aspx/BodRokovaniaDetail?idMaterial=19478
27. MOŽNÝ, I., 2006, Rodina a spoločnosť, SLON, ISBN 80-864-29-59-X
28. NEYER, G., 2009: Rodinná politika a plodnost v Europě: pronatální politika v souvislosti s politikou genderovou, politikou zaměstnanosti a opatřeními týkajícime sa péče o děti, v Demografie 2009/4, roč. 51, Praha, Český statistický úřad
29. OBENDORFER, R., ROST, H., 2002, *Auf der Suche nach den neuen Vätern* , Staatsinstitut für Familienforschung an der Universität Bamberg (ifb)
30. OECD, 2007: Babies and Bosses. Reconciling Work and Family Life
31. SPRÁVA O STAVE SOCIÁLNEJ SITUÁCII OBYVATEĽOV SLOVENSKA, 2006, 2007,2008,2009, MPSVR SR
32. SVOBODOVÁ, K., ŠŤASTNÁ, A., 2010: Rozďelení genderových rolí medzi rodiči malých ďetí v České republice a na Slovensku, In: Fórum sociální politiky 4/2010, s. 2 -9
33. TESTA, M., R., 2006: Childrearing preferences and family issues in Europe, Special Eurobarometer 253, Luxemburg

4. KAPITOLA

ANALÝZA PRÁVNYCH NORIEM VO VZŤAHU K NOVÝM RODINNÝM FORMÁM

TYDLITÁTOVÁ Gabriela

Abstrakt

Predmetom príspevku je problematika nových rodinných foriem s prihliadnutím na ich pozíciu v právnom systéme Slovenskej republiky. Autorka analyzuje súčasnú vybranú slovenskú legislatívu a upozorňuje na momenty, kedy sa príslušné právne úpravy priamo alebo nepriamo, cielene alebo nezámerne, s pozitívnym alebo negatívnym efektom dotýkajú dvoch vybraných nových foriem rodiny, nezosobášených spolužití a jednorodičovských rodín. Právne normy rozčleňuje na tri základné podskupiny – rodinné, sociálne a všeobecné zákony a v rámci každej z nich identifikuje kľúčové aspekty vo vzťahu k uvedeným novým formám rodiny. Ich analýzou autorka prichádza k zisteniam, že sledované dve nové formy rodiny zaujímajú v právnom systéme vzájomne odlišnú pozíciu. Vo všeobecnosti pre obe skúmané formy rodiny platí, že právne normy sú často formulované bez cielenej orientácie na špecifickú rodinnú formu. Následkom sú mnohé nezamýšľané dôsledky s rôznym, častejšie však s negatívnym než pozitívnym efektom. Explicitné zmienky o forme rodiny v príslušných ustanoveniach sú však pozorované len v súvislosti s osamelými rodičmi, zatiaľ čo nezosobášené spolužitia sú v legislatíve takmer úplne opomínané. Autorka v kapitole upozorňuje na dôsledky, ktoré táto skutočnosť má a identifikuje tak oblasti, ktoré by potenciálne mohli predstavovať priestor pre aplikáciu inovatívnych riešení v podobe modifikácie existujúcich legislatívnych úprav v zmysle koncepcie spoločenských inovácií ako pozitívnej zmeny.

Kľúčové slová:

nová forma rodiny, nezosobášené spolužitie, jednorodičovská rodina, legislatíva, opatrenia rodinnej politiky

1 ÚVOD

Druhá demografická revolúcia znamenala v oblasti výskytu alternatívnych rodinných foriem výrazný prelom. Kým však západné a severské krajiny zasiahla táto vlna zmien v priebehu 60. rokov 20. storočia, v strednej aj východnej Európe sme si na podobný proces počkali ešte približne 25-30 rokov, kým sa začali jeho dôsledky prejavovať. Dnes možno tvrdiť, že aj u nás narastá podiel tzv. nových rodinných foriem, ktoré sú považované za sprievodný jav zásadných demografických premien, súhrnne nazývaných druhou demografickou revolúciou.

Javy spojené s príchodom druhej demografickej revolúcie majú podobu znižovania absolútnych aj relatívnych mier sobášnosti, zvyšovanie podielu opakovaných vstupov do manželstva, zvyšovania rozvodovosti, znižovania celkového počtu narodených detí, na druhej strane je však zaznamenávané zvyšovanie podielu detí narodených mimo manželstva. Následne sme v súvislosti s tým začali vo vyššej miere zaznamenávať existenciu rodín

s jedným rodičom, či rodín, ktorých základom nie je manželský, ale neformálny zväzok partnerov. Stretávame sa s tzv. agregovanými rodinami s komplikovanou vnútornou štruktúrou a vzájomnými vzťahmi, ktoré vznikli v dôsledku vytvorenia zväzku partnerov, majúcich deti už z predchádzajúceho manželstva či partnerstva. Výnimočné nie sú ani plánovane bezdetné manželstvá, naopak mnohodetné a rozšírené rodiny sa stávajú skôr raritou.

Často používané pomenovanie „nové rodinné formy“ označujúce alternatívne, neštandardné, v minulosti sa zriedkavo vyskytujúce rodinné alebo rodine podobné štruktúry, môže byť trochu mätúce. Uvedené rodinné formy totiž nie sú nové v pravom zmysle slova, sú len výrazne viac rozšírené v porovnaní s minulosťou, a tak sa javia ako nové. Zaujímavé alternatívne pomenovanie však ponúka Linda Hantrais, ktorá ich vo svojej publikácii označuje ako neinštitucionalizované (napr. nezosobášené spolužitia) a deinštitucionalizované (napr. jednorodičovské rodiny) rodinné formy (Hantrais, L., 2004, s. 68).

Sociologicky azda najzaujímavejšími a zároveň v literatúre najčastejšie spracovávanými sú témy osamelého rodičovstva a nezosobášeného spolužitia. Pre predmet tejto štúdie sú však tieto dve formy rodiny pozoruhodné najmä z toho pohľadu, koľko priestoru im venuje slovenská legislatíva a akým spôsobom sa ich snaží reflektovať a reagovať na ne. Práve z toho dôvodu som sa rozhodla vo svojom príspevku spracovať uvedené dve rodinné formy, ktoré sú odlišné a vzájomne nekonzistentné len zdanlivo. V skutočnosti, ako budeme mať možnosť sa práve vďaka legislatívnej analýze presvedčiť, v istých prípadoch sa obsahovo prelínajú, resp. legislatíva niektorými právnymi úpravami primárne orientovanými na jednu z týchto rodinných noriem nepriamo vplýva aj na charakter a fungovanie druhej z nich, či už s pozitívnym alebo negatívnym nezamýšľaným efektom. Analýza súčasnej legislatívy sa tak stáva o to zaujímavejšou, o čo viac vnútorných rozporov generuje.

V nasledujúcich riadkoch tejto kapitoly bude postupne predstavený teoretický background vzájomného vplyvu právnych noriem a rodinného či partnerského správania, resp. formovania rodinných a partnerských štruktúr. Nechýba taktiež stručný prehľad zahraničnej praxe ako ukážka toho, ako sa západné krajiny s početnejším výskytom nových foriem rodiny legislatívne vysporiadavajú s výzvami, ktoré tieto javy prinášajú. Centrálnu časť kapitoly tvorí analýza príslušných ustanovení z vybraných relevantných slovenských zákonov, ktoré sa vzťahujú k niektorej z dvoch skúmaných nových foriem rodiny – nezosobášenému spolužitiu alebo rodine s osamelým rodičom. Relevancia toho-ktorého ustanovenia vyplýva zo skutočnosti, že daná formulácia buď explicitne odkazuje k niektorej z uvedených foriem rodiny alebo svojím obsahom na ne nepriamo vplýva. Analyzované právne normy sú podľa svojho celkového zamerania rozdelené do troch skupín – rodinné, sociálne a všeobecné zákony. Ako sa v hlavnej časti kapitoly ukáže, súčasné slovenské právne normy nie sú naklonené novým formám rodiny a častokrát primerane nezohľadňujú ich existenciu. Obzvlášť markantné je či už vedomé alebo nezámerné obmedzovanie priestoru pre rovnocenné fungovanie kohabitácií. Práve cez analýzu relevantných právnych noriem sú identifikované isté bariéry ich existencie, rozvoja a fungovania. Nie je však potrebné nazerať na tieto momenty len ako na niečo obmedzujúce. Práve naopak, je užitočné, ak tie miesta v legislatíve, kde analýza poukazuje na obmedzenia, budeme vnímať aj ako potenciálny priestor pre aplikáciu inovatívnych riešení.

Práve inovácia v oblasti prístupu k novým formám rodiny je to, čo na Slovensku zatiaľ postrádame. Dôvodov môže byť hneď niekoľko, najpravdepodobnejšia je však pomerne vysoká miera konzervativizmu, a to ako na strane bežnej populácie, kde je dokázaná výskumami (napr. Výskum európskych hodnôt, Európska sociálna sonda, ISSP Rodina

a gender), tak aj na strane zákonodarnej moci, ktorá do veľkej miery presadzuje tradičné konzervatívne hodnoty. Nižšie citované paragrafy sú toho jasným dôkazom.

Záver kapitoly patrí sumarizácii príslušných legislatívnych úprav so zhodnotením dopadov na príslušnú formu rodiny. Kapitola je uzatváraná návrhmi riešenia súčasného stavu cez vhodné legislatívne zmeny. Na tomto mieste treba podotknúť, že nejde o navrhované formulácie jednotlivých paragrafov, nakoľko to v prvom rade nie je cieľom tejto štúdie a takisto by tieto formulácie postrádali právnickú exaktnosť. Čitateľ v závere kapitoly nájde skôr zhrnutie oblastí, v ktorých boli identifikované slabé miesta vo vzťahu k novým rodinným formám a následné predstavenie variantov ich riešenia.

2 REAKCIE A VPLYVY OPATRENÍ ŠTÁTU NA SPRÁVANIE RODÍN

Spôsoby, ako čeliť uvedeným výzvam, akými šírenie nových rodinných foriem celkom iste je, sú viaceré. Vlády v jednotlivých krajinách sa vysporiadavajú s týmito procesmi vlastným spôsobom, daným aj historicko-kultúrnym, náboženským a politickým kontextom. Linda Hantrais sa domnieva, že príslušné opatrenia môžu „zmene brániť, korešpondovať s ňou, podporovať ju alebo ignorovať“ (Hantrais, L., 2004, s. 68). Aj naša slovenská autorka Erika Kvapilová je presvedčená o tom, že reakcia zo strany štátu môže byť v zmysle ideálnych typov trojaká – odmietavá a brániaca šíreniu daného javu, neutrálna a nechávajúca udalostiam voľný priebeh alebo podporná v zmysle vytvárania optimálnych podmienok „pre rozvoj rodín v ich rastúcej rôznorodosti“ (Kvapilová, E., 2000, s. 446).

Takáto typologizácia je však pochopiteľne pomerne hrubá a nepresná. Napríklad Jo Campling vo svojej publikácii Family, State and Social Policy vymenúva dokonca až sedem základných typov vzťahu medzi štátom a rodinou, ktoré vymedzuje na základe miery štátnych regulácií a zásahov do existencie a fungovania inštitúcie rodiny. Autoritársko-liberálne kontínuum, ako ho autorka nazýva, reprezentuje pomerne širokú škálu vzájomných interakcií vo vzťahu rodina – štát. Na jeho krajoch stoja extrémne a vo svojej čistej forme nepravdepodobne sa vyskytujúce modely. Na jednej strane autoritársky, „presadzujúci želané vzorce správania a foriem rodiny a zakazujúci iné“ (Campling, J., 1996, s. 179), neraz za pomoci násilných opatrení a pod hrozbou prísnych sankcií, s cieľom „dosiahnuť uniformitu rodinných vzorcov v súlade s predpísanými cieľmi“ (Campling, J., 1996, s. 180). Na opačnom konci liberálny model „bez akéhokoľvek vplyvu na to, ako by sa rodiny mali správať alebo aké by mali byť“ (Campling, J., 1996, s. 183), bez potreby právnej regulácie či existencie sankčného aparátu, ktorý by pôsobil motivačne, resp. demotivačne na vznik a existenciu konkrétnych foriem rodiny alebo by cielene podporoval či potláčal akékoľvek vzorce rodinného správania. Medzi uvedenými dvoma krajnými modelmi vzťahu štát – rodina opisuje autorka ďalších päť zmiešaných modelov, ktoré vo väčšej alebo menšej miere vykazujú znaky kontroly rodinného života, resp. princípy nezasahovania a zachovania slobody v spôsobe vyjadrenia osobných preferencií v oblasti rodinného života a približujú sa tak viac k autoritárskemu alebo k liberálnemu modelu.

Napriek všetkému len ťažko možno celý súbor opatrení štátu vo vzťahu k rodinám a špecificky k rôznorodým novým formám rodiny charakterizovať jednoznačne niektorou z uvedených možností reakcie. Hovoríme totiž o ideálnych typoch, ktoré sa vo svojej čistej forme takmer nevyskytujú a spravidla ide o kombináciu viacerých z nich v závislosti od toho, aké opatrenie posudzujeme a vo vzťahu ku ktorej rodinnej forme ho hodnotíme. Tu je potrebné počítať aj s nezamýšľanými dôsledkami konkrétnych opatrení, tzn. to, čo vo vzťahu k jednej rodinnej forme pôsobí podporne, môže inú formu rodiny diskriminovať a vylučovať ju z využívania určitých benefitov. Viacero príznačných príkladov tohto paradoxu je uvedených aj v rámci legislatívnej analýzy v centrálnej časti môjho príspevku.

Pokiaľ ide o posúdenie interakcie v kontexte slovenskej spoločnosti, Erika Kvapilová kladie vo svojej štúdii rodinnú politiku Slovenska na pomedzie odmietavého, súčasné trendy potláčajúceho modelu a nezasahujúceho, liberálneho modelu, ponechávajúceho aktuálnemu vývoju voľný priebeh, pochopiteľne v závislosti od konkrétnych posudzovaných opatrení a s ohľadom na tú-ktorú konkrétnu formu rodiny. (Kvapilová, E., 2000, s. 446) Treba však mať na pamäti, že autorka analyzovala situáciu v oblasti opatrení pre rodiny v roku 2000, odkedy sa mnohé z nich zmenili. Či však z toho možno zároveň usudzovať, že ide aj o zmenu celkového prístupu k rodine a jej meniacim sa vzorcom, bude možné posúdiť po podrobnom preskúmaní relevantnej legislatívy, okolo ktorej rozviniem diskusiu v centrálnej časti svojho príspevku.

Následne sa v rámci nosnej témy spoločenských inovácií bude dať polemizovať o tom, čo by bolo v slovenskom kontexte považované za aplikáciu inovatívneho prístupu. Už predbežne však na základe bežne dostupných informácií a všeobecných poznatkov o miere konzervatívnosti slovenskej legislatívy voči novým formám rodiny môžeme predpokladať, že pravdepodobne pôjde o variant rešpektovania rastúcej diverzity rodinných foriem a nastavenie regulačných mechanizmov rodinnej politiky tak, aby na jednej strane síce chránili slabších členov rodiny (najmä deti), no na druhej strane aby poskytovali dostatočnú slobodu v rozhodovaní a nepredstavovali tak obmedzujúci faktor pri voľbe formy rodiny. Nasledujúc tak Dahrendorfovu koncepciu životných šancí, podľa ktorej „slobodná spoločnosť je spoločnosť, ktorá ponúka šance a neurčuje spôsoby, ako ich použiť“ (Dahrendorf, R., 1991, s. 55), by v ideálnom prípade ľudia mali mať možnosť rozhodnúť sa a vybrať si zo širokej škály takú formu rodiny, v ktorej chcú žiť bez toho, aby boli do nej nútení a od inej zase odrádzaní v dôsledku legislatívnych obmedzení v zmysle dahrendorfovských oprávnení. Vzhľadom na možnú polemiku, že napríklad práve osamelí rodičia si mnohokrát túto formu nevyberajú dobrovoľne a akýkoľvek prístup či jeho zmena na tomto fakte nič nezmení, by som rada objasnila, že sa v príspevku orientujem výlučne na regulácie vymedzené legislatívou, stanovujúce pre aktérov mantinely pre ich konanie a rozhodnutia.

Na druhej strane treba mať na pamäti samotných aktérov, nositeľov nových foriem rodiny a skutočnosť, do akej miery oni sami pociťujú obmedzenia vo využívaní nimi preferovaných rodinných foriem, teda aké široké sú ich možnosti a či nemajú pocit vylúčenia z určitých oprávnení. I keď možno práve niektoré existujúce legislatívne normy s priamym či nepriamym dopadom na konkrétne nové formy rodiny sú príčinou, prečo sa aktéri pre ne rozhodujú (napr. život v kohabitácii je možno v niektorých prípadoch výsledkom rozhodnutia partnerov nebrať na seba žiadne záväzky a akékoľvek legislatívne zásahy a regulácie by boli v rozpore s ich presvedčením, ktoré ich viedlo k tejto forme spolužitia). Legislatívne zásahy by sa preto mali orientovať predovšetkým na tie oblasti, kde aktéri pociťujú vylúčenie z prístupu k zaopatreniam, no zároveň aby aplikácie konkrétnych opatrení neobmedzovali inú skupinu aktérov, ktorých k životu v konkrétnej rodinnej forme vedú odlišné pohnútky. Pri posudzovaní aspektu pohľadu samotných aktérov by sme mohli vychádzať z výsledkov prípadných empirických štúdií, žiaľ na tomto poli neboli uskutočnené žiadne významnejšie výskumné aktivity. Dostupné dáta sa týkajú skôr všeobecných postojov k novým formám rodiny (ISSP Rodina a gender, Výskum európskych hodnôt a pod.), chýbajú však monotematické výskumy a predovšetkým hĺbkové sondy do života samotných nositeľov nových foriem rodiny a reflexia ich vlastných skúseností a života v niektorej z nich. Táto problematika by sa teda mohla stať aj vhodným námetom pre prípadný kvalitatívny výskum.

Sledovať a posudzovať mieru, do akej opatrenia sociálnej a rodinnej politiky ovplyvňujú správanie rodín a jej jednotlivých členov, je však pomerne komplikované. Niektorí odborníci sa dokonca domnievajú, že „len ťažko je možné zaznamenať, či dokonca kvantifikovať

akýkoľvek priamy kauzálny vplyv nejakej konkrétnej dávky alebo konkrétneho opatrenia pre rodinu“ (Fux, B., 2002, s. 365). Beat Fux uprednostňuje skôr nedeterministický model interpretácie vplyvov sociálnych opatrení štátu na rodinné správanie. Je presvedčený, že do výsledného efektu akéhokoľvek opatrenia vstupuje celý komplex faktorov, akými sú osobné preferencie, záujmy a zámery jednotlivcov, ale aj externé faktory, ako napríklad hospodárstvo, história, tradície a hodnoty daného štátu. (Fux, B., 2002, s. 369-370)

Aj Linda Hantrais sa zmieňuje o tom, že sociálni vedci zaoberajúci sa analýzou a evaluáciou sociálnych politík, nie sú presvedčení o priamom vplyve opatrení (napríklad plošných finančných dávok) na podporu výskytu určitého vzorca rodinného správania. Vysvetľovanie prebiehajúcich procesov v rodine len cez prizmu opatrení rodinnej politiky považujú za priveľmi unikauzálne a reálne nepravdepodobné. Väčšina populácie sa v prípade voľby formy rodiny neriadi výhradne materialistickými pohnútkami, ktoré by boli dané konkrétnymi opatreniami a výhodami či nevýhodami plynúcimi z danej rodinnej formy. I keď pochopiteľne môžu byť zvažované. Ich rozhodnutia sú však skôr komplexnejšie a sú „pripisované širším ekonomickým, kultúrnym a sociálnym silám, ako aj hodnote, akú spoločnosť prisudzuje budovaniu rodiny“ (Hantrais, L., 2004, s. 174). Autorka upozorňuje aj na všeobecné výsledky výskumov v krajinách Európskej únie, v ktorých respondenti potvrdzujú, že ich konanie v kontexte rodiny nie je len výsledkom strohej a racionálnej voľby. Práve naopak, opatrenia sociálnej a rodinnej politiky predstavujú len sekundárny vplyv v podpore alebo potláčaní určitých javov. I keď samozrejme Hantrais pripúšťa, že „právny rámec môže buď limitovať alebo rozširovať manévrovací priestor pre uskutočnenie voľby“ (Hantrais, L., 2004, s. 174). A práve na tento aspekt sa zameriavam vo svojej štúdii pri analýze slovenskej legislatívy vo vzťahu k dvom vyššie spomínaným rodinným formám. Zaujíma ma najmä priestor ohraničený právnymi normami, ktorý majú dané dve nové rodinné formy k dispozícii pre svoju existenciu, fungovanie a šírenie.

3 PROBLÉMY NOVÝCH FORIEM RODINY A PRÍKLADY ZAHRANIČNÝCH RIEŠENÍ

Na to, aby bolo možné komplexne posúdiť legislatívu vo vzťahu k novým rodinným formám, je najprv potrebné identifikovať, s akými problémami sa potýkajú spomínané rodinné formy a určiť tak oblasti potenciálne možnej intervencie vo forme právnych úprav. Len tak je potom možné vyhľadať a zamerať sa na štúdium konkrétnych zákonov, ktoré v sebe môžu skrývať odpoveď na riešenie problémovej situácie kohabitantov alebo osamelých rodičov.

Život v kohabitácii, napriek tomu, že si ho spravidla partneri volia slobodne a dobrovoľne, obsahuje isté úskalia najmä právneho a ekonomického charakteru. Nie každá krajina explicitne definuje vo svojej legislatíve rodinnú formu tohto typu, nehovoriac o možnej oficiálnej registrácii tohto spôsobu spolužitia, v dôsledku čoho nedokážu byť opatrenia adresované priamo kohabitantom. Aj v našej legislatíve sa nezosobášení, v spoločnej domácnosti žijúci partneri skrývajú pod najrôznejšími opisnými pomenovaniami (napr. osoba žijúca v spoločnej domácnosti; blízka osoba, ktorá pociťuje ujmu partnera ako ujmu vlastnú a pod.), ku ktorým sa viažu práva a povinnosti stanovené príslušným zákonom. Nemožno to však považovať za jasne definované práva a povinnosti vyplývajúce z tohto typu zväzku, keďže do všeobecne naformulovaných kategórií je pochopiteľne možné zahrnúť aj iné osoby. Výsledkom je často nevýhodné postavenie kohabitujúcich partnerov v slovenskej legislatíve v porovnaní s manželskými partnermi, najmä pokiaľ ide o vlastníctvo majetku, dedičské práva, systém zdaňovania a pod.

Jednorodičovské rodiny sa potýkajú s niekoľkými základnými problémami, ktoré je možné zahrnúť do dvoch kategorií: psycho-sociálne problémy, ktoré sú skôr predmetom riešenia pre

oblasť psychológie a problémy socio-ekonomického charakteru, ku ktorým sa vyjadrujú odborníci z oblasti sociológie, ekonomiky a predovšetkým politiky a práva. Pre osamelého rodiča, najčastejšie matku, je po rozpade manželstva či partnerstva alebo pri rozhodnutí stať sa osamelým rodičom ešte pred narodením dieťaťa, najpálčivejším problémom práve riziko chudoby „spojené so stratou jedného príjmu, vo väčšine prípadov príjmu otca. Situácia je ešte horšia pri ťažkostiach s uplatnením sa na trhu práce a taktiež pre časté zanedbávanie platenia výživného zo strany rodiča, ktorý nedostal spoločné deti do výhradnej starostlivosti.“ (Torremocha, I. M., 2002, s. 183) Zároveň implicitne je tu prítomná aj otázka postavenia žien vzhľadom na ich spravidla v priemere nižšie platové ohodnotenie a zhoršenú pozíciu na trhu práce. V kombinácii so skutočnosťou, že väčšina jednorodičovských domácností je vedených ženou, sa rodiny s osamelými rodičmi stávajú ešte viac ohrozenou kategóriou.

V krajinách, kde sú tieto formy menej zriedkavé a v ktorých je ich výskyt zaznamenávaný už dlhšie obdobie, je možné badať o čosi prepracovanejšiu legislatívu s jasnou možnosťou identifikácie toho, akú pozíciu v právnom systéme zaujíma tá-ktorá rodinná forma.

Pokiaľ ide o nezosobášené spolužitia, v Holandsku majú kohabitanti možnosť uzavrieť registrované partnerstvo rovnako ako homosexuálne páry. Inštitút registrovaného partnerstva stavia kohabitantov na rovnakú právnu úroveň, na akej sú manželia, avšak s jedinou výnimkou – nemožnosť adoptovať si dieťa. (Kiernan, K., 2002, s. 26) Francúzsko umožňuje kohabitantom uzavrieť právny zväzok, na základe ktorého partneri, žijúci spolu minimálne 3 roky v spoločnej domácnosti, získavajú dedičské práva, podmienky zdaňovania, zdravotnej starostlivosti a nájomné práva totožné s právami manželského páru. (Kiernan, K., 2002, s. 27) Zároveň „čím dlhšie tento kontrakt trvá, tým viac benefitov majú kohabitanti možnosť využívať“ (Kiernan, K., 2005, s. 88). Vo Švédsku je rodinné právo neutrálne voči rodinným formám a napríklad pokiaľ ide o dane či sociálne dávky, nerozlišuje sa medzi zosobášenými a nezosobášenými pármi. Napriek tomu o absolútnej rovnosti nemožno hovoriť, pretože naďalej nemajú kohabitanti rovnaké práva napríklad pri dedení majetku. (Björnberg, U. – Dahlgren, L., 2008, s. 40) Otcovstvo je určované podobným spôsobom ako v našich podmienkach, teda v závislosti od toho, či sú partneri zosobášení alebo nie. Ak áno, za otca je automaticky považovaný manžel matky, ak nie, otcovstvo sa určuje prihlásením sa k otcovstvu alebo ho určuje súd. V prípade rozvodu, ktorý nastane medzi počatím a narodením dieťaťa, nie je otcovstvo automaticky pripisované bývalému manželovi. (Björnberg, U. – Dahlgren, L., 2008, s. 41) V tejto časti ide o významný rozdiel oproti slovenskej legislatíve, na základe ktorej je otcovstvo prisudzované exmanželovi v prípade, ak medzi rozvodom a pôrodom neuplynie zákonom stanovená lehota.

Jednorodičovským rodinám sú adresované opatrenia súvisiace najmä s kompenzáciou výpadku jedného príjmu. Severské krajiny (napr. Švédsko, Dánsko) majú prepracovaný systém náhradného výživného pre prípady, kedy druhý rodič dieťaťa neplatí vôbec alebo neplatí dostatočne vysoké výživné. Veľká Británia sa v oblasti politiky voči jednorodičovským rodinám prezentuje poskytovaním univerzálnych služieb, z ktorých môžu profitovať aj osamelí rodičia (rodinné dávky, príspevky na bývanie a pod.). Francúzsko sa zameriava na zabezpečenie minimálneho základného životného štandardu pre všetky rodiny s deťmi, a spoločne so Švédskom taktiež presadzujú aj stratégiu zlaďovania rodičovských a pracovných rol. (Torremocha, I. M., 2002, s. 188-190)

Keďže však nie je cieľom tejto štúdie sumarizovať rodinné politiky zahraničných krajín s dôrazom na nové rodinné formy, ale zhodnotiť právne úpravy v tejto oblasti na Slovensku, zanechám v tejto chvíli vyššie uvádzané opatrenia v zahraničí a v nasledujúcom texte poskytujem analýzu relevantnej slovenskej legislatívy s citáciami tých paragrafov a odstavcov

zákonov, ktoré majú priamy alebo nepriamy vzťah k nezosobášeným spolužitiam a jednorodičovským rodinám. V istých prípadoch má tá istá právna úprava dopad na obe rodinné formy, i keď neraz práve protikladný, v mnohých prípadoch sa však tej-ktorej rodinnej formy týka odlišná oblasť legislatívy.

4 PREHĽAD LEGISLATÍVY VO VZŤAHU KU KOHABITÁCIÁM A JEDNORODIČOVSKÝM RODINÁM

Legislatíva týkajúca sa rodiny je veľmi široká a taktiež je potrebné poznamenať, že nie všetky právne normy sú zacielené primárne na rodinu. O to viac to platí, ak hovoríme o špecifických alternatívnych formách rodiny, resp. neinštitucionalizovaných alebo deinštitucionalizovaných formách, ku ktorým je potrebné jednotlivé úpravy a potenciálne, či už zamýšľané alebo nezamýšľané dôsledky, v rámci legislatívy dôsledne hľadať. Vzhľadom na veľký objem sledovanej legislatívy a rôznorodosť jej zamerania som sa rozhodla naplniť potrebu jej systematizácie a kategorizácie na základe všeobecných cieľov a charakteru jednotlivých zákonov, pričom som spracovávala len také zákony, ktorých časti sa priamo alebo nepriamo dotýkali mnou analyzovaných foriem rodiny. Pochopiteľne, legislatíva týkajúca sa všeobecne rodiny je oveľa širšia, no pre potreby tohto príspevku spracovávala len nižšie uvedené právne normy, pričom vzhľadom na predmet môjho záujmu nepovažujem za relevantné uvádzať v tomto príspevku ďalšiu legislatívu. Do analýzy som teda zaradila len také zákony, v ktorých príslušné formulácie majú na základe odborného posúdenia priamy alebo nepriamy, pozitívny alebo negatívny dopad na niektorú z dvoch analyzovaných alternatívnych rodinných foriem – nezosobášené spolužitie a jednorodičovskú rodinu.

Právne normy som rozdelila do troch základných skupín: a) *rodinné zákony*, resp. legislatíva zacielená primárne na rodinu, ktorej úlohou je regulovať vzájomné vzťahy medzi členmi rodiny a upravovať právnu stránku ich aktuálneho alebo minulého spolužitia (napr. definícia rodiny, podmienky vzniku a zániku rodiny, vzájomné povinnosti členov rodiny a pod.) a v rámci ktorej ma zaujíma, ako je alebo nie je v legislatíve zachytená, definovaná a posudzovaná niektorá zo sledovaných nových foriem rodiny; b) *sociálne zákony*, resp. legislatíva orientovaná na riešenie životných situácií rôznych sociálnych skupín obyvateľstva, medzi nimi aj rodín, vytvárajúca a definujúca oprávnenia pre konkrétnych členov rodiny na prístup ku konkrétnym zaopatrovacím mechanizmom potrebných pri realizácii rodinných rol (napr. systém poistenia a rôznych dávok, systém štátnej sociálnej podpory a pod.), v rámci ktorej sledujem, ako sa tieto opatrenia vzťahujú k novým formám rodiny; c) *všeobecné zákony*, resp. legislatíva upravujúca bežné konanie jednotlivcov a skupín, pričom určité formulácie môžu mať priamy alebo nepriamy dopad na rodinu a jej alternatívne formy (napr. občianske právo, pracovné právo, finančné, resp. daňové zákony).

Rodinné zákony	Zákon o rodine
	Zákon o náhradnom výživnom
Sociálne zákony	Zákon o sociálnom poistení
	Zákon o zdravotnom poistení
	Zákon o starobnom dôchodkovom sporení
	Zákon o pomoci v hmotnej núdzi
	Zákon o sociálnych službách
Všeobecné zákony	Zákonník práce

	Zákon o službách zamestnanosti
	Zákon o dani z príjmov
	Občiansky zákonník

RODINNÉ ZÁKONY

Zákon o rodine

Zákon o rodine je základným právnym dokumentom týkajúcim sa rodiny, ktorého nové znenie je v platnosti od roku 2005 a ktorý na Slovensku upravuje vzťahy v rodine a určuje práva a povinnosti jej jednotlivých členov. V zákone sa nachádza viacero formulácií, ktoré sa priamo alebo nepriamo vzťahujú k nezosobášeným spolužitiam alebo jednorodičovským rodinám a z ktorých pre tieto rodinné formy vyplývajú príslušné dôsledky, i keď pokiaľ ide o samotné kohabitácie, tieto nie sú v rodinnej legislatíve explicitne definované.

Nezosobášené spolužitia

Oblasť úpravy: všeobecné definície

Čl. 2: Rodina založená manželstvom je základnou bunkou spoločnosti.

Touto formuláciou, uvedenou hneď v prvých riadkoch zákona, je predznamenaný postoj štátu k nezosobášeným spolužitiam. Dá sa totiž usudzovať, že rodina, akokoľvek harmonická, ktorej základom je však nezosobášené partnerstvo, nie je podľa Zákona o rodine považovaná za základnú bunku spoločnosti rovnocennú s rodinou zosobášených partnerov.

Oblasť úpravy: starostlivosť o dieťa (náhradná, pestúnska, osvojenie)

§ 46, ods. 1: Maloleté dieťa možno zveriť do spoločnej náhradnej osobnej starostlivosti manželom. **§ 57, ods. 2:** Maloleté dieťa možno zveriť do spoločnej pestúnskej starostlivosti aj manželom. **§ 100, ods. 1:** Osvojiť maloleté dieťa môžu manželia alebo jeden z manželov (...). Maloleté dieťa môže výnimočne aj osamelá osoba, ak sú splnené predpoklady, že osvojenie bude v záujme dieťaťa. **§ 100, ods. 2:** Ako spoločné dieťa môžu maloletého osvojiť len manželia.

Z citovaných paragrafov jednoznačne vyplýva, že v prípade starostlivosti o dieťa, či už ide o starostlivosť pestúnsku, náhradnú či osvojenie dieťaťa, kohabitujúci partneri nemajú žiadnu zákonnú možnosť na spoločnú starostlivosť o dieťa, pokiaľ nejde o ich vlastného potomka. Z uvedeného je zrejmé, že dokonca aj osamelá osoba má právo nadobudnúť niektorú z uvedených druhov starostlivosti o maloletého, no spoločne žijúcim, avšak nezosobášeným partnerom zákon takéto právo nepriznáva.

Oblasť úpravy: vyživovacie povinnosti

§ 71, ods. 1: Manželia majú vzájomnú vyživovaciu povinnosť. **§ 74, ods. 1:** Otec dieťaťa, za ktorého matka nie je vydatá, je povinný najdlhšie po dobu dvoch rokov, najneskôr od dňa pôrodu prispievať matke primerane na úhradu jej výživy a poskytnúť jej príspevok na úhradu nákladov spojených s tehotenstvom a pôrodom.

Prvá z uvedených formulácií upozorňuje na vyživovaciu povinnosť medzi manželmi, ktorá v prípade neplnenia je vymáhateľná súdnou cestou. Zákon ďalej upravuje právo bývalých manželov na poberanie výživného za konkrétne stanovených podmienok, akou je nepriaznivá sociálna situácia, do ktorej sa jeden z manželov dostane v dôsledku rozvodu a nie je schopný

sám si zabezpečiť primeranú výživu. Partneri, žijúci v spoločnej domácnosti bez sobáša, nemajú voči sebe v tomto smere žiadne právo ani povinnosť. Čiastočné zjemnenie tohto stavu poskytuje citovaný § 74, na základe ktorého zákon priznáva isté vyživovacie práva žene – matke, ktorá za svojho partnera nie je vydatá. I keď má táto formulácia pravdepodobný dosah aj na kohabitantov, je zrejmé, že vo väčšej miere slúži k prospechu slobodných osamelých matiek, a tak je možné znenie tohto paragrafu využiť aj pri analýze právnych úprav vo vzťahu k jednorodičovským rodinám.

Oblasť úpravy: určenie otcovstva

§ 85, ods. 1: Ak sa narodí dieťa v čase od uzavretia manželstva do uplynutia trojstého dňa po zániku manželstva alebo po jeho vyhlásení za neplatné, považuje sa za otca manžel matky. **§ 85, ods. 2:** Ak sa narodí dieťa žene znovu vydatej, považuje sa za otca neskorší manžel, aj keď sa dieťa narodilo pred uplynutím trojstého dňa po tom, čo jej skoršie manželstvo zaniklo alebo bolo vyhlásené za neplatné.

Z citovaných paragrafov vyplýva, že v otázke určenia otcovstva je inštitúcia manželstva prvým posudzovaným faktorom, nadradeným nad ostatnými. Manžel je za otca dieťaťa považovaný automaticky, aj keď ním byť nemusí, na druhej strane k tomu, aby bol za otca dieťaťa považovaný kohabitujúci partner, je potrebné súhlasné vyhlásenie oboch rodičov. Ak sa však dieťa narodí v rámci 300-dňového obdobia od rozvodu predošlého manželstva a žena už začala žiť so svojím novým partnerom, pričom dieťa môže byť skutočne jeho, napriek tomu na to, aby otcovstvo mohlo byť novému partnerovi priznané, je zároveň potrebné zrieknutie sa otcovstva zo strany bývalého manžela a to môže byť často z rôznych dôvodov problematické. Aby sa toto uznanie otcovstva odohralo bez komplikácií, je nevyhnutné uzavretie manželstva.

Jednorodičovské rodiny

Oblasť úpravy: starostlivosť o dieťa (porozvodová)

§ 24, ods. 2: Ak sú obidvaja rodičia spôsobilí dieťa vychovávať a ak majú o osobnú starostlivosť o dieťa obidvaja rodičia záujem, tak súd môže zveriť dieťa do striedavej osobnej starostlivosti obidvoch rodičov, ak je to v záujme dieťaťa a ak budú takto lepšie zaistené potreby dieťaťa.

Schválením tejto novely sa otvárajú rodičom nové možnosti v prípade porozvodovej starostlivosti o dieťa. Daná právna úprava, účinná od 1.7.2010, umožňuje starostlivosť o dieťa pre oboch rodičov v rovnakej miere. Zároveň je možné predpokladať, že predznamenáva aj zmenu, i keď pravdepodobne len čiastočnú a postupnú, v štruktúre jednorodičovských domácností, ktoré sú dlhodobo a stabilne takmer v 90% prípadov vedených ženou. Z toho vyplýva viacero ďalších závažných sociálnych dôsledkov, ktorých podrobné vysvetlenie presahuje cieľ tejto štúdie a súvisí najmä s gendrovými nerovnosťami na trhu práce a s nerovnosťami v odmeňovaní, ktoré sa premietajú do ekonomického znevýhodnenia a početnosti sociálne slabších jednorodičovských domácností.

Oblasť úpravy: vyživovacie povinnosti

§ 65, ods. 1: Ak rodičia spolu nežijú, súd upraví rozsah ich vyživovacej povinnosti alebo schváli ich dohodu o výške výživného.

Právna úprava zabezpečuje jednorodičovským rodinám, aby sa aj po rozvode či rozchode partnerov druhý rodič naďalej podieľal na starostlivosti o ich spoločné dieťa. Výživné je právne vymáhateľné a v prípade, ak sa druhý rodič odmieta týmto spôsobom podieľať na

starostlivosti, vstupuje do hry inštitút náhradného výživného, na základe ktorého štát poskytuje za určitých podmienok osamelému rodičovi aspoň čiastočnú kompenzáciu.

Zákon o náhradnom výživnom

Jednorodičovské rodiny

Oblasť úpravy: náhradné výživné

§ 2, ods. 1: Oprávnená osoba má nárok na náhradné výživné, ak rodič (...) neplní vyživovaciu povinnosť v plnej výške, v lehote a spôsobom určeným právoplatným rozhodnutím súdu alebo súdom schválenou dohodou najmenej tri po sebe nasledujúce mesiace od splatnosti poslednej splátky výživného a ak exekučné konanie trvá najmenej tri mesiace od doručenia návrhu na vykonanie exekúcie exekútorovi a povinná osoba nezačala platiť výživné.
§ 2, ods. 2b: Oprávnená osoba má nárok na výživné okrem iného vtedy, ak priemerný mesačný príjem za posledných šesť kalendárnych mesiacov predchádzajúcich kalendárnemu mesiacu, v ktorom bola podaná žiadosť o náhradné výživné, nepresahuje 2,2 násobok životného minima.

Prvá z citovaných formulácií zákona o náhradnom výživnom priznáva nárok na náhradné výživné, pričom definuje a špecifikuje podmienky, za akých tento nárok vzniká. Cieľom právnej úpravy je kompenzovať osamelému rodičovi finančný výpadok, ktorý mu vzniká pri starostlivosti o dieťa v dôsledku neplnenia vyživovacej povinnosti druhého rodiča voči dieťaťu. Zároveň je tu však potrebné upozorniť na neraz veľmi krátky dosah tohto zákona. Nárok na náhradné výživné totiž vzniká len v prípade, ak splátka výživného nebola splatená tri po sebe idúce mesiace. Je legitímne sa domnievať, že existuje mnoho prípadov takého neplatenia výživného, kedy povinný rodič zanedbáva pravidelné platby, avšak zároveň platí tak, že nepresahuje trojmesačnú lehotu bez platenia. Navyše druhý citovaný paragraf upozorňuje na skutočnosť, že náhradné výživné sa týka len nízkopríjmových rodín. Preto osamelý rodič, ktorého dieťa má poberať výživné od druhého rodiča a tento si neplní svoju povinnosť, nemá žiadne zákonné možnosti na priznanie nároku na náhradné výživné, ak jeho príjem presahuje zákonom stanovený limit.

SOCIÁLNE ZÁKONY

Zákon o sociálnom poistení

Nezosobášené spolužitie

Oblasť úpravy: dávky zo sociálneho poistenia

§ 15, ods. 5: Nárok na dôchodkové dávky má za podmienok ustanovených týmto zákonom aj manžel (manželka) a nezaopatrené dieťa po fyzických osobách a po poberateľoch starobného dôchodku, predčasného starobného dôchodku a invalidného dôchodku.
§ 39, ods. 1a: Poistenec má nárok na ošetrovné, ak ošetruje choré dieťa, chorého manžela, chorú manželku, chorého rodiča alebo chorého rodiča manžela (manželky), ktorého zdravotný stav podľa potvrdenia príslušného lekára nevyhnutne vyžaduje ošetrovanie inou fyzickou osobou.
§ 74, ods. 1: Vdova má nárok na vdovský dôchodok po manželovi.
§ 74, ods. 5: Nárok na vdovský/vdovecký dôchodok zaniká a) uzatvorením manželstva.
§ 101, ods. 4: Fyzická osoba, ktorá s poškodeným, ktorý zomrel v dôsledku pracovného úrazu alebo choroby z povolania, žila ku dňu jeho smrti v domácnosti, a nezaopatrené dieťa poškodeného majú nárok na náhradu a) jednej tretiny výdavkov vynaložených na smútočné ošatenie (...) a b) cestovných výdavkov vynaložených na ich prepravu z miesta trvalého pobytu na miesto pohrebu a späť.

Prvé tri citované paragrafy zákona o sociálnom poistení zakladajú jednotlivcom právo na poskytovanie dávok na základe statusu vydatej/ženatej osoby. Ide o dávku pri ošetrovaní člena rodiny a o vdovský/vdovecký dôchodok. Osoby žijúce v nezosobášenom spolužití nemajú právo na tieto dávky zo sociálneho poistenia, resp. v zákone ako takom sú kohabitanti opomenutí. Napriek tomu je možné nájsť v niektorých citáciách presah aj do problematiky kohabitácií, i keď ide o vplyvy sekundárne. Takýmto prípadom je aj uvedená citácia § 74, ods. 5, ktorá naznačuje, že pozostalému manželovi alebo manželke zostáva právo na vyplácanie vdovského/vdoveckého dôchodku aj v prípade, ak si nájde nového partnera, s ktorým žije v neformálnom zväzku. Ide o špecifický typ kohabitácie, ktorý je možno zriedkavejší, no spomínajú ho Jozef Mládek a Jana Širočková vo svojej typológii nezosobášených spolužití ako podkategóriu kohabitácií pod názvom funkčné partnerstvo. Ide o zväzok, kedy sa partneri „dohodli na forme spolužitia, pri ktorej sú dôležité praktické výhody spoločnej domácnosti“ (Mládek, J. – Širočková, J., 2004, s. 427), pričom ide najmä o starších partnerov bez reprodukčných zámerov. V tomto prípade ide z pohľadu kohabitantov o pozitívny nezamýšľaný dôsledok tej skutočnosti, že legislatíva nereflektuje existenciu nezosobášených spolužití. Posledná formulácia už o čosi viac naznačuje, že aj nezosobášený pozostalý partner má nárok na istú kompenzáciu. Stále však nejde o explicitné priznanie práva pre kohabitantov. Osoba žijúca so zosnulým pred jeho smrťou v spoločnej domácnosti môže byť ktokoľvek a nezosobášený partneri tvoria len časť takto široko definovanej skupiny osôb.

Jednorodičovské rodiny

Oblasť úpravy: dávky zo sociálneho poistenia

§ 48, ods. 3: Poistenkyňa má nárok na materské aj po uplynutí 28. týždňa od vzniku nároku na materské, ak porodila zároveň dve alebo viac detí a aspoň o dve z narodených detí sa stará alebo ak je osamelá. Nárok na materské v tomto prípade zaniká uplynutím 37. týždňa od vzniku nároku na materské. **§ 74, ods. 3:** Po uplynutí obdobia uvedeného v ods. 2 (pozn. § 74 týkajúci sa výplaty vdovského/vdoveckého dôchodku) má vdova/vdovec nárok na výplatu vdovského/vdoveckého dôchodku, ak a) sa stará o nezaopatrené dieťa. **§ 94, ods. 1:** Manžel, manželka a nezaopatrené dieťa poškodeného, ktorý zomrel v dôsledku pracovného úrazu alebo choroby z povolania, majú nárok na jednorazové odškodnenie.

Cieľom prvej uvedenej právnej úpravy je predovšetkým uľahčiť situáciu osamelých matiek po pôrode, ktoré z rozličných dôvodov nemajú partnera. Dlhšie trvajúce vyplácanie materskej dávky im môže aspoň čiastočne kompenzovať zvýšené náklady spojené so starostlivosťou o novorodenca. Na druhej strane je však možné uvažovať o tom, či a do akej miery je táto kompenzácia zneužívaná matkami žijúcimi v nezosobášenom spolužití, ktoré majú k dispozícii pomocnú ruku partnera a napriek tomu poberajú materskú dávku o 9 týždňov dlhšie. Dávkový systém nie je schopný spoľahlivo identifikovať, či žena žije alebo nežije s partnerom v spoločnej domácnosti, a to najmä v prípade, ak majú rozdielnu adresu trvalého bydliska. Z tohto pohľadu, i keď mierne nadneseného, je možné zhodnotiť túto právnu úpravu ako nepriamo a nezamýšľane s pozitívnym efektom pre kohabitantov.

Druhá citácia zo zákona o sociálnom poistení si kladie za cieľ zmierniť a zjednodušiť neľahkú životnú a finančnú situáciu osamelého rodiča, ktorá nastala v dôsledku úmrtia manželského partnera. Opäť je tu však badať presah uvedenej právnej úpravy aj do problematiky nezosobášených spolužití, tentokrát s negatívnym efektom. Ak totiž príde o životného partnera osoba, ktorá nebola zosobášená, nemá nárok na finančnú kompenzáciu závažnej sociálnej a finančnej situácie formou výplaty vdovského/vdoveckého dôchodku ani v prípade, ak sa stará o nezaopatrené dieťa, a teda nepriaznivá sociálna situácia má dosah aj naň. Ako dokladuje aj ďalšia uvedená citácia, identickým spôsobom sa postupuje aj v prípade výplaty jednorazového odškodnenia pri úmrtí v dôsledku pracovného úrazu alebo choroby

z povolania, ktoré má slúžiť ako jednorazová finančná podpora okrem iného aj osamelému rodičovi, no sekundárne v princípe skrytým spôsobom diskriminuje partnera, ktorý so zosnulým žil pred jeho smrťou v spoločnej domácnosti.

Zákon o zdravotnom poistení

Nezosobášené spolužitie

Oblasť úpravy: platby poistného

§ 11, ods. 8l: Štát je platiteľom poistného za manželku alebo manžela zamestnanca, ktorý vykonáva štátnu službu v sídle služobného úradu v cudzine, alebo zamestnanca, ktorý podľa pracovnej zmluvy vykonáva práce vo verejnom záujme v zahraničí.

Citovaný paragraf zákona o zdravotnom poistení priznáva v definovanom prípade uvedenú výhodu platenia poistného štátom len za manžela či manželku, teda nie za nezosobášeného partnera bez ohľadu na to, aký trvalý a stabilný je neformálny zväzok týchto partnerov.

Zákon o starobnom dôchodkovom sporení

Nezosobášené spolužitie

Oblasť úpravy: dedenie nasporenej sumy

§ 40, ods. 2: Ak zomretý neurčil v zmluve o starobnom dôchodkovom sporení uzatvorenej s dôchodcovskou správcovskou spoločnosťou poberateľa majetku, nadobúda právo na vyplatenie peňažnej sumy manžel zomretého, ak ho niet, tak jeho deti, ak ich niet, tak rodičia zomretého, ak ich niet, tak osoby, ktoré žili so zomretým počas najmenej jedného roka pred jeho smrťou v spoločnej domácnosti a ktoré sa z toho dôvodu starali o spoločnú domácnosť alebo boli výživou odkázané na zomretého. Ak ich niet, tak peňažná suma je predmetom dedenia.

Uvedený paragraf zákona naznačuje hierarchiu, na základe ktorej sa postupuje pri rozdeľovaní finančných prostriedkov zomretého, ktoré sa stávajú predmetom dedenia. V prípade, ak na základe predošlého určenia zosnulého neprináleží suma nasporená prostredníctvom starobného dôchodkového sporenia konkrétnej osobe, postupuje sa rovnakým spôsobom a sleduje sa rovnaká hierarchia dedičov, ako v prípade klasického dedičského konania, ktoré bude bližšie analyzované v rámci Občianskeho zákonníka. Pokiaľ ide o osobu, ktorá žila so zosnulým v neformálnom partnerskom zväzku, tá je v hierarchii síce zaradená, ale nasleduje až po manželskom partnerovi, po deťoch a ďalších pokrvných príbuzných. Taktiež nie je explicitne definovaná ako partner zosnulého, ale je zahrnutá v širokej definícii skupiny osôb žijúcich v spoločnej domácnosti so zosnulým, kde rovnako ako pri vyššie spomínanom prípade kohabitanti tvoria len časť tejto skupiny.

Zákon o pomoci v hmotnej núdzi

Jednorodičovské rodiny

Oblasť úpravy: posudzovanie situácie hmotnej núdze

§ 4, ods. 1: Fyzické osoby, ktoré sa spoločne posudzujú na účely posudzovania hmotnej núdze, zabezpečenia základných životných podmienok a pomoci v hmotnej núdzi, sú a) manžel a manželka.

Spoločné posudzovanie manžela a manželky, okrem ďalších osôb definovaných zákonom, pri určovaní situácie hmotnej núdze znamená pre osamelého slobodného, rozvedeného alebo ovdovelého rodiča zvýšenie pravdepodobnosti nároku na dávku v hmotnej núdzi. Naopak pre osamelého rodiča, ktorý je však zosobášený, t. j. jeho manželstvo trvá napriek tomu, že so svojím manželským partnerom už zdieľajú len adresu trvalého bydliska, nie však reálne spoločnú domácnosť, znamená tento postup isté znevýhodnenie. Domácnosť totiž vedie sám a takisto sa sám stará o nezaopatrené dieťa, napriek tomu je však jeho príjem posudzovaný spoločne s príjmom jeho manželského partnera, ktorý má na rovnakej adrese naďalej svoje trvalé bydlisko. V takomto prípade sa znižuje jeho šanca na vznik nároku na dávku v hmotnej núdzi, keďže priemerný príjem na hlavu v domácnosti býva vyšší.

Na druhej strane sa tu opätovne prejavuje nezamýšľaný pozitívny efekt pre nezosobášených spolužijúcich partnerov. Napriek ich kohabitácii sa ich príjem posudzuje osobitne, keďže formálne ide o dve samostatné hospodáriace domácnosti. Situácia môže byť umocnená aj skutočnosťou, že kohabitanti môžu mať každý inú adresu trvalého bydliska.

VŠEOBECNÉ ZÁKONY

Zákonník práce

Nezosobášené spolužitie

Oblasť úpravy: pracovné voľno

§ 141, ods. 2: Zamestnávateľ je povinný poskytnúť zamestnancovi pracovné voľno z týchto dôvodov a v tomto rozsahu: b) narodenie dieťaťa manželke zamestnanca; pracovné voľno s náhradou mzdy sa poskytne na nevyhnutne potrebný čas na prevoz manželky do zdravotníckeho zariadenia a späť; d) úmrtie rodinného príslušníka: 1. pracovné voľno s náhradou mzdy na dva dni pri úmrtí manžela alebo dieťaťa a na ďalší deň na účasť na pohrebe týchto osôb; 2. jeden deň na účasť na pohrebe (...) súrodenca jeho manžela, ako aj manžela súrodenca zamestnanca a na ďalší deň, ak zamestnanec obstaráva pohreb týchto osôb.

Právna úprava priznáva zamestnancovi uvedené práva na poskytnutie pracovného voľna na základe existencie manželského zväzku. Zamestnanec, ktorý žije v nezosobášenom spolužití, alebo ktorého súrodenec žije v nezosobášenom spolužití (d2), nie je v zákone definovaný ako oprávnená osoba na užívanie týchto výhod.

Jednorodičovské rodiny

Oblasť úpravy: výpoveď zo zamestnania

§ 88, ods. 1: Zamestnávateľ nesmie dať zamestnancovi výpoveď v ochrannej dobe, a to v dobe, keď (...) sa osamelá zamestnankyňa alebo osamelý zamestnanec starajú o dieťa mladšie ako tri roky.

Na základe tohto paragrafu zákon poskytuje zamestnancovi, ktorý je osamelým rodičom, právnu ochranu pred prepustením zo zamestnania. Implicitne je tu zohľadnená zhoršená sociálna situácia jednorodičovských rodín s malými deťmi, ktorá by sa prípadnou výpoveďou osamelého rodiča zo zamestnania mohla rapídne zhoršiť a skomplikovať.

Oblasť úpravy: práca nadčas

§ 164, ods. 3: Tehotná žena, žena alebo muž trvale sa starajúci o dieťa mladšie ako tri roky, osamelá žena alebo osamelý muž, ktorí sa trvale starajú o dieťa mladšie ako 15 rokov, sa môžu zamestnávať prácou nadčas len s ich súhlasom. Pracovná pohotovosť sa s nimi môže len dohodnúť.

Uvedená citácia taktiež zabezpečuje osamelému pracujúcemu rodičovi istú mieru ochrany pred nadmerným využívaním jeho pracovných kapacít, v dôsledku ktorého by mohla utrpieť kvalita a rozsah starostlivosti o dieťa.

Zákon o službách zamestnanosti

Jednorodičovské rodiny

Oblasť úpravy: definície

§ 8, ods. 1e: Znevýhodnený uchádzač o zamestnanie na účely tohto zákona je uchádzač o zamestnanie, ktorý je e) (...) osamelý rodič starajúci sa aspoň o jedno dieťa do skončenia povinnej školskej dochádzky.

Citovaná definícia zo zákona o službách zamestnanosti priznáva osamelému rodičovi status znevýhodneného uchádzača, z čoho mu plynú príslušné práva pri uchádzaní sa o zamestnanie, ktoré štandardný uchádzač o zamestnanie nemá. Týmto sa zákon snaží zohľadniť sťaženú situáciu osamelého rodičia, či už ide o jeho menej priaznivú socio-ekonomickú situáciu vyplývajúcu z osamelého rodičovstva v kombinácii so zhoršenou pozíciou na trhu práce alebo celkovo nižšou šancou nájsť si zamestnanie v dôsledku osamelej starostlivosti o dieťa.

Zákon o dani z príjmov

Nezosobášené spolužitie

Oblasť úpravy: nezdaniteľný základ

§ 11, ods. 1b: Základ dane sa znižuje o nezdaniteľné časti, ktorými sú: b) suma zodpovedajúca 19,2-násobku sumy životného minima platného k 1. januáru príslušného zdaňovacieho obdobia ročne na manželku (manžela) žijúceho s daňovníkom v domácnosti, ak nemá vlastný príjem; ak má vlastný príjem nepresahujúci túto sumu ročne, nezdaniteľná časť základu dane je rozdiel medzi touto sumou a vlastným príjmom manželky (manžela).

Uvedená právna úprava poskytuje zosobášeným partnerom výhodu pri zdaňovaní príjmu za určitých presne špecifikovaných podmienok. Opäť to však kontrastuje s právami partnerov žijúcimi v nezosobášenom spolužití, ktorých výskyt nie je v tomto prípade nijako reflektovaný a nie sú im priznané totožné ani podobné práva ani v prípade, ak žijú v spoločnej domácnosti už určitú relevantne dlhú dobu.

Občiansky zákonník

Nezosobášené spolužitie

Oblasť úpravy: dedičské skupiny

§ 473 **ods. 1:** V prvej skupine dedia poručiteľove deti a manžel, každý z nich rovnakým dielom. **ods. 2:** Ak nededí niektoré dieťa, nadobúdajú jeho dedičský podiel rovnakým dielom jeho deti. Ak nededia ani tieto deti alebo niektoré z nich, dedia rovnakým dielom ich potomci. **§ 474** **ods. 1:** Ak nededia poručiteľovi potomci, dedí v druhej skupine manžel, poručiteľovi rodičia a ďalej tí, ktorí žili s poručiteľom najmenej po dobu jedného roka pred jeho smrťou v spoločnej domácnosti a ktorí sa z tohto dôvodu starali o spoločnú domácnosť alebo boli odkázaní výživou na poručiteľa. **ods. 2:** Dedičia druhej skupiny dedia rovnakým dielom, manžel však vždy najmenej polovicu dedičstva. **§ 475**

ods. 1: Ak nededí manžel ani žiadny z rodičov, dedia v tretej skupine rovnakým dielom poručiteľovi súrodenci a tí, ktorí žili s poručiteľom najmenej po dobu jedného roku pred jeho smrťou v spoločnej domácnosti a ktorí sa z toho dôvodu starali o spoločnú domácnosť alebo boli výživou odkázaní na poručiteľa.
ods. 2: Ak niektorý zo súrodencov poručiteľa nededí, nadobúdajú jeho dedičský podiel rovnakým dielom jeho deti.
§ 476: Ak žiadny dedič nededí v tretej skupine, v štvrtej skupine dedia rovnakým dielom prarodičia poručiteľa, a ak nededí žiaden z nich, dedia rovnakým dielom ich deti.

Kompletne odcitovaná hierarchia jednotlivých dedičských skupín upozorňuje na to, že ak sa na dedenie pozeráme z pohľadu rodinného stavu, prednosť má jednoznačne manželský partner zosnulého pred nezosobášeným partnerom. Nezosobášení partneri, avšak bez explicitnej definície charakteru vzájomného vzťahu zosnulého a pozostalého, sú zahrnutí vo všeobecne definovanej skupine pozostalých, ktorí žili s poručiteľom najmenej po dobu jedného roka pred jeho smrťou v spoločnej domácnosti a podieľali sa na jej chode. V každom prípade kohabitanti nezastávajú v prípade dedičského konania rovnocennú pozíciu, napriek tomu je možné túto právnu úpravu považovať aspoň za čiastočné zohľadnenie a rešpektovanie existenie tejto formy spolužitia.

5 ZHRNUTIE

Po celkovom zhodnotení analyzovanej legislatívy možno tvrdiť, že nie každá nová rodinná forma zaujíma v slovenskom právnom systéme rovnakú pozíciu z hľadiska zabezpečenia právnej istoty a prístupu k určitým benefitom. Kým pre jednorodičovské rodiny existuje viacero právnych úprav, ktoré reagujú na ich nepriaznivú, najmä socio-ekonomickú situáciu rozličnými podpornými opatreniami, nezosobášené spolužitia ako neinštitucionalizovaná forma rodiny sú v legislatíve skôr opomínané až nepriamo diskriminované. Tu sa ukazuje sila tvrdení z úvodných kapitol, že nie je možné reakcie štátu voči novým formám rodiny jednoznačne priradiť k niektorému zo spomínaných ideálnych typov. Vymedzené modely nezohľadňujú špecifiká právneho systému toho-ktorého štátu a predovšetkým reagujú na jednotlivé formy rodiny iným spôsobom, preto je takmer nemožné formulovať všeobecný záver o charaktere interakcie štát – rodina, resp. štát – nové rodinné formy.

Príčin nerovnocenného postavenia kohabitácií v slovenskej legislatíve môže byť viacero, no ako už bolo naznačené v úvodnej kapitole, ako najpravdepodobnejší dôvod sa javí prevažne konzervativistická orientácia predstaviteľov zákonodarnej moci a subjektov, ktoré do veľkej miery taktiež zasahujú do tvorby legislatívy (napr. cirkev). Nezosobášené spolužitia tak naďalej stoja na okraji záujmu, zatiaľ čo sa zdá, že manželská rodina zastáva neohrozenú pozíciu. Zároveň nič nenasvedčuje tomu, že by jej výsostné postavenie v slovenskom právnom systéme výrazne ohrozovali demografické trendy naznačujúce narastajúci počet kohabitantov či samotná vzrastajúca popularita nezosobášených spolužití v rámci mladej generácie. Na druhej strane zatiaľ ani neboli zaznamenané výraznejšie tlaky na ich zrovnoprávnenie, čo môže vyplývať z absencie silnej záujmovej skupiny v slovenskom kontexte alebo zo samotnej problematiky, ktorú zatiaľ slovenskí občania možno nepovažujú za natoľko pálčivú tému. Už samotný kontrast medzi reálne pozorovanými postmodernistickými demografickými trendmi a deklarovanými konzervatívnymi postojmi vo viacerých výskumoch naznačuje, že ochota prispieť k zmene zatiaľ zrejme nie je na Slovensku prioritou. Zároveň si táto problematika vyžaduje podrobnejšie skúmanie, ktoré by hĺbkovo skúmalo a pomáhalo odhaliť skryté motivácie slovenskej populácie.

V prípade nezosobášených spolužití chýba v legislatíve ich jednoznačná definícia, na základe ktorej by kohabitujúcim partnerom mohli byť prisudzované adresnejšie práva a povinnosti. Samotný Zákon o rodine ako základný právny dokument týkajúci sa rodiny nepočíta vo svojom aktuálnom znení s variantom nezosobášeného spolužitia, o právach a povinnostiach sa v tomto smere hovorí len v súvislosti s manželstvom. V súčasnosti sú kohabitanti zahrnutí len

v rozlične definovaných všeobecných a širokých kategóriách osôb, ktoré sú vymedzené pre účel konkrétnych zákonov a ide skôr len o ich náhodné nachádzanie v danej kategórii osôb. Spravidla ide o kategórie, ktoré v prípade prisudzovania nejakého práva bývajú v hierarchii umiestnené nižšie a pre kohabitujúcich partnerov z toho často vyplýva nevýhodnejšie postavenie v porovnaní s manželskými partnermi, hraničiace s diskrimináciou a s vylúčením z prístupu k niektorým zaopatreniam. V dôsledku toho môžeme Dahrendorfove životné šance u kohabitujúcich partnerov označiť v niektorých situáciach za nižšie než v prípade manželských partnerov. Na druhej strane pri analýze boli zaznamenané aj prípady, kedy kohabitanti získali istú výhodu oproti manželským partnerom, ide však spravidla len o náhodné, nezamýšľané dôsledky niektorých opatrení, ktoré sa primárne týkajú iných kategórií osôb. Stojí za spomenutie zvážiť možnosť explicitnej definície kohabitantov ako samostatne vymedzenej kategórie, na základe čoho by im mohli byť prisúdené isté práva a povinnosti vyplývajúce z príslušnosti k tejto forme spolužitia, identifikovanej napríklad na základe oficiálneho dobrovoľného registra kohabitujúcich partnerov. Práva a povinnosti by mohli byť prípadne viazané aj na zdieľanie spoločnej domácnosti určitú minimálne stanovenú dobu a inšpirujúc sa príkladom Francúzska by oprávnenie využívať určité benefity mohlo byť dané v závislosti od trvania špecifického typu konktraktu. Taktiež by mohla existovať väzba na narodenie spoločného dieťaťa a súčasnú spoločnú starostlivosť o neho. Bližšia špecifikácia práv a povinností by sa mohla týkať aj oblastí vlastníckych a dedičských práv, nárokov na výživné či niektorých vyššie spomínaných dávok zo sociálneho poistenia.

Na rozdiel od nezosobášených spolužití, jednorodičovské rodiny sú v legislatíve definované a viažu sa na ne konkrétne opatrenia, ktoré sa snažia predovšetkým zmierniť sociálne a ekonomické dopady osamelého rodičovstva. Napriek tomu je tu však priestor pre zdokonaľovanie týchto opatrení, opomínané by nemali byť snahy riešiť nepriaznivú sociálnu situáciu osamelých rodičov komplexnejšie a snažiť sa taktiež odstrániť medzery v zákonoch, aké sú identifikované napríklad v oblasti vymáhania výživného od neplatiaceho rodiča. Zaujímavosťou je, že práve niektoré opatrenia zamerané na jednorodičovské rodiny majú presah aj do problematiky kohabitácií a neraz bol v analýze zaznamenaný nezamýšľaný dôsledok s pozitívnym efektom pre kohabitujúcich partnerov. Ako už však bolo spomenuté v predchádzajúcom odstavci, aj tu ide len o náhodné prípady, ktoré nemožno považovať za politiku zameranú na kohabitujúcich partnerov.

V zásade však možno potvrdiť hypotézu stanovenú v podkapitole č. 2 a za inovatívny prístup k aktuálnemu procesu diverzifikácie foriem rodiny považovať zvýšenie miery slobody v rozhodovaní aktérov o forme rodiny. Ide o slobodu, ktorá by bola daná elimináciou legislatívnych obmedzení, ktoré aktérov nútia zvažovať, ktorá rodinná forma je pre nich výhodnejšia a bráni im zvoliť si takú, ktorá by korešpondovala s ich osobnými preferenciami, prípadne si ju volia s vedomím nepriaznivých konzekvencií. Zároveň je však nutné klásť dôraz na ochranu najslabších členov rodiny a podľa toho zvoliť správne vyváženie všetkých opatrení.

Použitá literatúra

1. BJÖRNBERG, U. – DAHLGREN, L., 2008: Family Policy. The case of Sweden. In: Ostner, I. – Schmitt, Ch. (Eds.): Family Policies in the Context of Family Change. The Nordic Countries in Comparative Perspective. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden. s. 37-56

2. CAMPLING, J., 1996: Family, State and Social Policy. Macmillan Press, Houndmills, Basingstoke, Hamshire and London
3. DAHRENDORF, R., 1991: Moderný sociálny konflikt. Esej o politike slobody. Archa, Bratislava
4. FUX, B., 2002: Which Models of the Family are Encouraged or Discouraged by Different Family Policies? In: Kaufmann, F.-X. – Kuijsten, A. – Schulze, H.-J. – Strohmeier, K. P. (Eds.): Family Life and Family Policies in Europe. Volume 2. Problems and Issues in Comparative Perspective. Oxford University Press, New York. s. 363-418
5. HANTRAIS, L., 2004: Family Policy Matters. Responding to Family Change in Europe. The Policy Press, University of Bristol, UK, Bristol
6. KIERNAN, K., 2002: Cohabitation in Western Europe: Trends, Issues, and Implications. In: Booth, A. – Crouter, A. C. (Eds.): Just Living Together. Implications of Cohabitation on Families, Children, and Social Policy. The Pensylvania State University, Lawrence Erlbaum Associates, Pensylvania. s. 3-32
7. KIERNAN, K., 2005: Unmarried Cohabitation and Parenthood: Here to Stay? European perpectives. In: Moynihan, D. P. – Smeeding, T. M. – Rainwater, L. (Eds.): The Future of the Family. Russell Sage Foundation, New York. s. 66-95
8. KVAPILOVÁ, E., 2000: Rôznorodosť rodinných foriem – výzva pre sociálnu politiku. In: Sociológia, 32, č. 5. s. 435-448
9. MLÁDEK, J. – ŠIROČKOVÁ, J., 2004: Kohabitácie ako jedna z foriem partnerského spolužitia obyvateľstva Slovenska. In: Sociológia, 36, č. 5. s. 423-454
10. TORREMOCHA, I. M., 2002: Lone-parenthood and Social Policies for Lone-parent Families in Europe. In: Kaufmann, F.-X. – Kuijsten, A. – Schulze, H.-J. – Strohmeier, K. P. (Eds.): Family Life and Family Policies in Europe. Volume 2. Problems and Issues in Comparative Perspective. Oxford University Press, New York. s. 175-216

5. KAPITOLA

NÁHRADNÁ INŠTITUCIONÁLNA STAROSTLIVOSŤ – AKTUÁLNE TRENDY A VÝZVY

FICO Milan

Abstrakt

Kapitola pojednáva o vybraných otázkach sociálnoprávnej ochrany so zameraním sa na ústavnú starostlivosť v detských domovoch. Ako prvý bude kladený dôraz na cieľový stav v tejto oblasti na základe koncepčných a právnych rámcov, ako výsledku kľúčových legislatívnych zmien, ktoré v nej prebehli v posledných rokoch. Následne sa budem zaoberať dôvodmi, ktoré potrebu inovatívnych postupov v legislatívnom procese legitimizujú - konkrétne pôjde o stručnú reflexiu aktuálneho prostredia v detských domovoch, identifikáciu vybraných bariér, ktoré vznikajú pri zavádzaní týchto zmien do praxe a prehľad základných štatistických dát, ktoré indikujú klesajúcu úspešnosť začlenenia sa mladých ľudí v prvých rokoch po odchode z ústavnej starostlivosti na trhu práce. Spolu s ďalšími štrukturálnymi faktormi, ktoré s odchodom a kvalitou ďalšieho života týchto mladých ľudí súvisia, poukážem na obmedzené možnosti a efektivitu týchto zariadení pri životnom štarte. V súvislosti s tematikou sociálnych inovácií ako alternatívy riešení, ohľadom zlepšenia životného štartu týchto ľudí a následného začlenenia sa do každodenného života, kapitola poukazuje na dôležitosť deinštitucionalizácie ústavných zariadení a posilnenie poskytovania náhradných rodinných foriem. Dôraz kladie aj na posilnenie širšej spolupráce všetkých aktérov zaoberajúcich sa výkonom sociálnoprávnej ochrany.

Kľúčové slová:

sociálne inovácie, legislatívne zmeny, náhradná rodinná starostlivosť inštitucionálna starostlivosť, deinštitucionalizácia ústavných zariadení

1 ÚVOD

Deti a mladí ľudia nachádzajúci sa v ústavnej starostlivosti sú považovaní za jednu z najohrozenejších a sociálne znevýhodnených skupín ľudí. Zo strany štátu, ktorý má ako jediný legitímny monopol na úlohu prijímania zákonov, je verejne deklarovaný cieľ presadzovať najlepší záujem týchto detí a mladých dospelých tak, aby ujma ktorú títo ľudia prežívajú bola čo najmenšia, alebo aby ich čas strávení bez rodičov bol čo najkratší. Preto sa aj vývoj legislatívneho procesu v sociálnoprávnej ochrane uberá smerom, ktorý sa snaží viac zohľadňovať všetky medzinárodné záväzky v tejto oblasti a dosiahnuť stav, v ktorom sociálnoprávna ochrana bude vykonávaná v tých prípadoch, kde je to nevyhnutné a potrebné s použitím spôsobu, ktorý sa najmenej dotkne dôstojnosti a ďalšej budúcnosti týchto ľudí[64].

[64]Normatívne opatrenia sociálnoprávnej ochrany majú predchádzať vzniku krízových situácií v rodine, ochrany práv a právom chránených záujmov detí, prehlbovaniu a opakovaniu porúch psychického vývinu, fyzického vývinu, sociálneho vývinu detí a plnoletých fyzických osôb. Jej prvoradým cieľom je zamedziť nárastu sociálno-

Vývoj legislatívneho procesu na Slovensku vedie k väčšiemu zohľadňovaniu Výboru OSN pre práva dieťaťa, ktorý vo svojich odporúčaniach pre Slovenskú republiku upozorňuje, že by malo byť cieľom štátnych orgánov, mimovládnych organizácií, aby sa čoraz viac do budúcnosti detské domovy stávali iba dočasným riešením nepriaznivej situácie a neboli tak pre deti a mladých ľudí dlhodobou alebo konečnou možnosťou. Apeluje na zmenu praxe umiestňovania, lepšiu ochranu práv detí pobývajúcich v týchto zariadeniach, ale aj na problematiku vzdelávania a sledovania životnej dráhy mladých ľudí opúšťajúcich ústavy.[65] Odporúčania Výboru OSN sú postupne implementované do slovenskej legislatívy a reagujú tak na spoločensko-politické zmeny, ktoré sa udiali na Slovensku v roku 1989. Tieto dôsledky z minulosti stále pretrvávajú aj v oblastiach spadajúcich pod sociálnoprávnu ochranu. Transformačné zmeny priniesli dôležitosť nových postupov a legislatívnych noriem, ktoré by lepšie zohľadňovali potreby detí a mladých ľudí umiestnených do inštitucionálnej starostlivosti. Nové spoločenské podmienky si vyžadujú zmenu postupov voči deťom a mladým ľuďom, ktorí sa ocitli v krajných situáciách, mimo svojich vlastných rodín. Cieľom úprav v sociálnoprávnej ochrane je potom nastaviť verejné politiky tak, aby jednak posilnili reálnu pomoc voči tejto marginalizovanej skupine, obmedzili sociálne riziká na minimum, zvýšili pravdepodobnosť úspešného životného štartu a podporili motiváciu ku zmenám zo samotného prostredia týchto zariadení. Obyčajne je ale táto cesta ku zmene dlhá, ak duch príslušných zákonov nie je pretavovaný do praxe rozhodnutiami konkrétnych aktérov zaangažovaných vo vykonávaní sociálnoprávnej ochrany – práve títo aktéri tvoria pri zmene rozhodujúcu úlohu. Normatívne požiadavky narážajú v praxi na odpor, ktorý čiastočne potvrdzuje predpoklad, že každý systém má tendenciu utvrdzovať sa v tom, že je správny. Bariéry myslenia dospelých sú spojené so stratou istôt, ohrozovania ich záujmov, z malej ochoty zmeniť zaužívané spôsoby konania, ale aj s problémami adaptácie na nové podmienky. Kľúčovou sa potom stáva otázka identifikácie týchto bariér a efektivity detských domovov ako ústavných zariadení, ktoré sa svojou organizáciou, procesmi a činnosťou spolupodieľajú na životnom štarte týchto ľudí. V akých oblastiach sú tieto bariéry? Do akej miery ústavné zariadenia reprodukujú marginalizáciu ľudí, ktorí opúšťajú ich brány? Alebo aj naopak - do akej miery sú tieto zariadenia pri životnom štarte nápomocné? Stávajú sa poslednou záchranou pre deti a mladých ľudí, ktorí nemôžu vyrastať z rôznych príčin vo svojich pôvodných či náhradných rodinách, alebo sú skôr prežitkom, ktorý iba posilňuje depriváciu a reprodukuje sociálne vylúčenie týchto ľudí? Odpovede na tieto otázky nie sú jednoduché. Posilňovanie presadzovania zmien fungovania týchto zariadení sa vyznačuje špecifickými črtami, ktoré v mnohých prípadoch môžu vzbudzovať rôzne dilemy viažúce sa ako na samotnú výchovu a starostlivosť v týchto zariadeniach, tak aj na problematické prostredie, ktoré vyplýva z podstaty fungovania týchto organizácií. Nevhodnosť dedičstva socializmu ktoré v mnohých prípadoch stále pretrváva sa snažia odstrániť legislatívne zmeny, z ktorých systémovo kľúčové prebehli v sociálnoprávnej ochrane najmä v roku 2005 a ktoré normatívne nastavujú aktuálny cieľový stav v ústavnej starostlivosti.

---

patologických javov. Opatrenia sa zabezpečujú pomocou výchovy a všestranného vývinu dieťaťa v jeho prirodzenom rodinnom prostredí, alebo poskytnutím náhradného prostredia dieťaťu, ktoré nemôže byť vychovávané vo vlastnej rodine (zo zákona č.305/2005)

[65]Aktivita výboru OSN pre práva dieťaťa vypracovala aj smernice OSN na ochranu detí bez rodičovskej starostlivosti (Quality for children – európske štandardy kvality pre pomoc deťom žijúcim mimo vlastnej rodiny), kde je zahrnutá aj oblasť po ukončení náhradnej starostlivosti. Smernice cez jednotlivé štandardy opisujú presné postupy, ako dospieť naplneniu každého štandardu. Na Slovensku ale tieto štandardy neboli zatiaľ implementované. Dostupné na: http://www.quality4children.info/navigation/cms,id,31,nodeid,31,_country,at,_language,en.html. Viď tiež: Young care leavers, Matrix of guidelines on social inclusion, dostupné na: http://www.childout.org/component/childout/?task=Detail&id=24

2 CIEĽOVÝ STAV LEGISLATÍVNYCH ZMIEN V ÚSTAVNEJ STAROSTLIVOSTI

Rok 2005 bol na Slovensku prelomový, pretože boli prijaté dve najdôležitejšie právne úpravy dotýkajúce sa sociálnoprávnej ochrany detí – zákon o rodine č. 36/2005 a zákon o sociálnoprávnej ochrane detí a o sociálnej kuratele č. 305/2005**.** Zákon o rodine nanovo upravuje dôvody neplatnosti a neexistencie manželstva, možnosti styku rodiča s dieťaťom, formy náhradnej rodinnej starostlivosti, výchovné opatrenia, osvojenia, určenia rodičovstva, návratu k rozlišovaniu inštitútov poručenstva, opatrovníctva a výživného. Zákon č. 305/2005 o sociálnoprávnej ochrane detí a o sociálnej kuratele definuje prostredie, v ktorom sa vykonávajú opatrenia tohto zákona, pričom účelne kladie na prvé miesto opatrení prirodzené prostredie, a zároveň hovorí aj o otvorenom prostredí, čo vytvára prvý krát priestor pre vytvorenie „streetworku" a podobných druhov sociálnej práce v priestore obcí (Guráň, P., 2009). Zákon č.305/2005 zároveň uvádza spôsob nariadenia ústavnej starostlivosti, sledovanie jej efektivity, ukladanie výchovných opatrení, výchovu a starostlivosť realizovanú v náhradnej rodine (Škoviera, A., 2007). Ďalej je to zákon č. 466/2008, ktorým sa dopĺňa a mení zákon o sociálnoprávnej ochrane a o kuratele a vyhláška č. 643/2008, ktorá hlbšie upravuje výkon profesionálneho rodičovstva.

Súčasný hlavný cieľový stav ústavnej starostlivosti pod ktorú spadajú aj detské domovy je definovaný aj v koncepcii ústavnej starostlivosti na roky 2009-2012.[66] V nej sú určené úlohy, termíny ako aj kritéria hodnotenia v oblastiach, ktoré neskorší životný štart týchto ľudí môžu ovplyvňovať - či už ide o skracovanie času pobytu detí v detských domovoch, zásadu prednosti umiestňovania detí do 3 rokov v profesionálnych rodinách (v súčasnosti sa uvažuje o zvýšení tohto veku na 6 rokov), chápanie detského domova ako poslednej možnosti, transformácie detských domovov k rodinným typom, alebo kritérií sociálnej práce v detskom domove. Táto koncepcia uvádza aj ďalšie úpravy zákona č.305/2005 o sociálnoprávnej ochrane (zákon č.466/2008), ktoré majú legislatívne zlepšiť oblasti náhradnej rodinnej starostlivosti, výkon súdnych rozhodnutí v týchto zariadeniach (sprísnené kritéria na priestory, zníženie počtu detí v skupinách, riešenie krízových situácií v rodine, opatrenia vykonávané v rodinnom a náhradnom rodinnom prostredí, spôsob poskytovania finančných príspevkov učenými úradmi, alebo opatrenia finančného charakteru). Aj keď sa nie všetky tieto opatrenia darí kontinuálne splniť, práve tieto normy priniesli kľúčové zmeny, ktoré presúvajú ťažisko z ústavných zariadení na podporu rodinných foriem náhradnej výchovy. Primárna zodpovednosť rodín za svojich členov a ich budúcnosť je aj základným princípom rodinnej politiky vo vyspelých krajinách a v prípade, že tento cieľ nie je možné naplniť, má podľa zákona prichádzať pomoc zo širšej rodiny. Tento primárny princíp osobnej zodpovednosti je uvedený aj v koncepcií štátnej rodinnej politiky. Inými slovami legislatívne zmeny zdôrazňujú, že investícia do budovania ústavu by mala byť na poslednom mieste, keď zlyhali všetky možnosti náhradnej rodinnej starostlivosti a profitovať z neho by mali len tie deti a mladí ľudia, pre ktoré neexistuje možnosť náhradného rodinného prostredia a kedy všetky ostatné alternatívy starostlivosti zlyhali. Legislatívne ciele sa preto snažia prispieť k lepšiemu životnému štartu a znížiť reprodukciu rôznych znevýhodnení, ktorým musia mladí ľudia v ústavnej starostlivosti čeliť. Ako ukazujú štatistiky mladých dospelých po odchode z týchto zariadení, kvalita života a neskoršia úspešnosť týchto ľudí ako v oblastiach trhu práce, tak aj bývania je problematická, čo potvrdzuje opodstatnenosť zaradenia týchto mladých ľudí po odchode z ústavnej starostlivosti do predmetu zvýšeného záujmu sociálnych politík, ako aj potreby neustále prehodnocovať efektivitu týchto zariadení. Normatívne

[66]Viď tiež. Národná správa o stratégiách sociálnej inklúzie na roky 2008-2010, dostupné na: http://www.fsr.gov.sk/ews3/files/1271/narodna-sprava-o-strategiach-socialnej-inkluzie-2008-2010.pdf a Národný akčný plán pre deti roky 2009 až 2012, dostupné na: http://www.employment.gov.sk/index.php?SMC=1&id=18032

nastavenie základnej legislatívy sa preto snaží zmeniť nepriaznivé dôsledky z minulosti a prispôsobiť stále pretrvávajúci stav z minulosti novým prioritám. V aktuálnom prostredí inštitucionálnej starostlivosti mnohé z týchto dôsledkov naďalej pretrvávajú. Vytvárajú sa tak názorové spory o charakter tejto zmeny a ďalšej úlohy detských domovov v nej. Tieto spory sú zástancami zmien vnímané ako vytváranie bariér pri ich ďalšom uskutočňovaní. Inovatívne riešenia tak narážajú na realitu aktuálneho stavu, v ktorom sa stretávajú rozličné pohľady na presadzovanie toho, čo sa považuje za najlepší záujem dieťaťa.

3 REFLEXIA AKTUÁLNEHO STAVU V ÚSTAVNÝCH ZARIADENIACH (S DÔRAZOM NA ŽIVOTNÝ ŠTART)

Transformačné tendencie, ktoré majú viac napodobniť rodinné formy starostlivosti vychádzajú z predpokladu, že ak je sociálnoprávna ochrana vykonávaná kvalitne, tak má smerovať k svojmu vlastnému obmedzeniu. Základom tejto transformácie sú už spomenuté legislatívne zmeny a uvedená koncepcia ústavnej starostlivosti. Táto sa týka ako výchovných podmienok, tak aj personálnej štruktúry, priestorových, ekonomických a hospodárskych podmienok. Všetky tieto opatrenia majú pritom za cieľ priblížiť atmosféru v týchto domovoch rodine, preferovať náhradnú rodinnú starostlivosť a minimalizovať dôsledky rôznych druhov deprivácií, ktoré spôsobuje kolektívna výchova.[67] V prípade ak je dieťa umiestnené v detskom domove a musí v ňom stráviť časť svojho života, je cieľom skrátiť mu tento čas na čo najmenšiu dobu. A ak nie je možnosť umiestnenia do rodiny, vykonávať také opatrenia, aby boli zabezpečené predpoklady na čo najlepší životný štart po opustení brán detského domova. Transformačný proces sa teda snaží napraviť to, čo v predchádzajúcich 40 rokoch platilo ako filozofia kolektivizmu, centralizácie a kontroly. Toto dlhé obdobie inštitucionalizmu sa oprávnene spojuje s komunistickou ideológiou, kedy samotné budovanie detských domovov vychádzalo zo socialistickej vízie spoločnosti, v ktorej sa prednosť dávala kolektívu na úkor nukleárnej rodiny. V pôvodných ešte netransformovaných detských domovoch internátneho typu sa potom strácala osobná identita týchto ľudí, systémom kolektívnej výchovy v týchto zariadeniach. Strata kontaktu s príbuznými, či absencia individuálneho rodičovského prístupu spôsobila, že títo ľudia neboli schopní v ďalšom živote pracovať. Keďže išlo o oblasť, ktorá sa navyše spájala so zlyhaním rodiny, sociálnou patológiou, situácia sa v minulosti riešila účelovou izoláciou pozitívnych príkladov detí a prezentáciou zariadení typu „výkladných skríň“(Guráň, P., 2009). Paradoxom sa stalo ale to, že socializmus rodinu nevyvlastnil, ani nepriniesol život vo veľkej kolektivite, ale prinavrátil rodiny do stavu opevnených domácnosti a samozásobiteľstva.[68] Aj v následnom procese prebiehajúcej transformácie sa tieto zariadenia vyznačujú špecifickými črtami. S istým stupňom zjednodušenia sú detské domovy aktuálne vnímané v dvoch polohách – buď ako zariadenia v ktorých sa plnia manifestné funkcie socializácie, integrácie a pomoci, ktoré legitimizujú svoju existenciu deklarovanou sociálnou ochranou, snahou umiestniť čo najviac deti do rodín, s cieľom čo najlepšie pripraviť

[67]Jedným z riešení zmeny nepriaznivého stavu ústavnej výchovy a zlepšenia životného štartu sa ukazuje aj profesionálna rodina, ktorá je organizačnou súčasťou detského domova. Profesionálny rodič, ktorý splní kvalifikačné kritéria a absolvuje prípravu na profesionálne rodičovstvo sa môže uchádzať o zamestnanie v detskom domove - tieto ale nie vždy sú ochotné týchto profesionálnych rodičov prijať - aj z dôvodu odčerpávania finančných prostriedkov z ich rozpočtu a roztvárania nožníc poskytovaných financií pre deti umiestnených v profesionálnych rodinách na úkor detí umiestnených v skupinách. V dôsledku absolútnej nevhodnosti ústavnej starostlivosti pre deti mladšie ako 3 roky, je možné tieto umiestniť výlučne už iba do profesionálnych rodín. Viac o problematike profesionálnych rodín vid: FILADELFIOVÁ, J.: Zvyšovanie kvality poskytovania starostlivosti a výchovy deťom v detských domovoch – zameranie na profesionálne rodiny zamestnancov, IVPR, (2008)

[68]V súčasnosti naopak neohrozuje nukleárnu rodinu kolektivizmus ale individualizmus: MOŽNÝ, I.: Sociologie rodiny, SLON, 2002, tiež Beck (1992) hovorí o inštitucionálnom vyvlastňovaní rodinných funkcií, nie štátom, ale naopak trhom. Trh núti k voľnosti, flexibilite, tak ako to vyžaduje firma čo následne môže spôsobovať stratu jej pôvodných socializačných funkcií.

ľudí v nich umiestnených na život. Alebo ako zariadenia ktoré plnia latentné funkcie izolácie, neefektívnej starostlivosti a existenčných potrieb dospelých. Vytváranie „umelého dopytu po deťoch“ má potom predovšetkým slúžiť na naplnenie potrieb tých, ktorí v nich pracujú. A to v tých prípadoch, kedy významný podiel z umiestnených detí by mohli žiť v náhradných rodinách, alebo pri kvalitnej sanácií rodinného prostredia ostať aj v rodinách pôvodných.[69] Dve protikladné názorové línie vo svojej krajnej podobe potom hovoria buď o ich úplnom zrušení, obmedzení, alebo naopak - o ich potrebe a zachovaní. Obhajcovia v ich prospech argumentujú, že rodina a detský domov sa doplňujú pričom úlohou detského domova nemá byť vytváranie náhradných modelov rodiny – a ak áno, tieto by mali byť postavené na rodine vychovávateľov a na spoločnom bývaní, ideálne v rodinnom dome. Konkrétna náhradná rodina teda nemusí byť vo vzťahu ku konkrétnemu dieťaťu vždy funkčnejšia než je v danom prípade náhradná inštitúcia.(Lassons, S. M., In: Škoviera, A., 2007). Z pozície tejto logiky stojí ich odmietanie na mylných základoch hlavne z nasledujúcich dôvodov: ak nerobí rozdiely v oblasti veku (čím je dieťa mladšie, tým je preňho prostredie rizikovejšie), dĺžky pobytu, ak sa nepripúšťa, že pre niektoré staršie deti, ktoré v pôvodnej rodine žijú na „vlastnú päsť“ môže nová rodina priniesť také emocionálne a sociálne nároky, že zažijú ďalšiu životnú traumu. Ak cielene idealizuje aj nefunkčnú rodinu a „démonizuje“ inštitúcie náhradnej výchovy. Ak sa nehovorí o rizikách s ňou spojených (rozpad rodiny, nezvládnutie nárokov starostlivosti), alebo ak sa nereflektuje fakt, že existuje skupina detí ktorá je ťažko umiestniteľná (starší vek, poruchy osobnosti, delikvencie, stigma etnického pôvodu, zdravotné, mentálne postihnutie). Tie deti, ktoré zažili negatívnu skúsenosť v rodine, sa aspoň prechodne môžu cítiť bezpečnejšie v emocionálne povrchnejšom a formálnejšom prostredí inštitúcie a pre človeka v staršom veku a v adolescencií môže byť časovo limitovaný pobyt v zariadení s pevným režimom užitočný.(Škoviera, A., 2007)

Pohľad z kritickejšej strany poukazuje na odvrátenejšiu stránku ich fungovania v rámci nedostatočných krokov pri transformácií, ktorá nie je postačujúca a je iba prvým krokom k priblíženiu sa rodinnému prostrediu.(Kelley, E., 2008) Tieto odvrátené stránky fungovania inštitucionálnej starostlivosti sú vnímané presadzovateľmi transformácie ako bariéry, ktoré treba zmierniť alebo odstrániť, aby sa viac prejavili pozitívne zmeny v rámci deinštitucionalizácie[70] a praxe umiestňovania detí a mladých ľudí do týchto zariadení. Zamedzujú tak presunu ťažiska starostlivosti na rôzne typy náhradných rodinných foriem a tomu, čo sa považuje zástancami inovácií za prospešnejšie pri napĺňaní potrieb detí a mladých ľudí vyňatých z pôvodných rodín. Spory o smerovanie ďalšieho vývoja existujú aj preto, lebo deti nevedia alebo majú problém so samostatným formulovaním vlastných potrieb. Hovorcami detí sú dospelí, ktorí nezriedka vidia problémy očami dospelých a niekedy aj neúmyselne riešia cez problémy detí, svoje vlastné problémy (Guráň, P., 2009). Podľa presadzovateľov zmien možno identifikovať nasledovné bariéry, ako odklon od deklarovaných cieľov posilniť vytváranie náhradného rodinného prostredia a oslabiť tak

[69] V detskom domove sa vo veľmi malom podiele nachádzajú deti, ktoré sú úplnými sirotami. Ide teda o ľudí, ktorí v prevažnej miere majú aspoň jedného rodiča, ku ktorému by sa v prípade kvalitnej sanácie rodinného prostredia mohli v mnohých prípadoch vrátiť. Na základe údajov Eurochild, 42% detí pred vyňatím z rodiny žije iba z matkou, 29% má obidvoch rodičov a 8% detí žije so svojim otcom. In: (Children in alternative care, National surveys, 2 nd, Eurochild, 2010). Pri navrátení dieťaťa do rodiny spolupracuje vyše polovica matiek, ale minimum otcov. Zo skúmaných detí a mladých ľudí sa má šancu vrátiť až 56% naspäť do rodiny, ak dostane rodina podporu v podobe sanácie rodinného prostredia. Ak by sa toto percento dalo rozšíriť na všetky deti, nielen na vybranú vzorku, potenciálne by mohlo ísť o vyše 2600 detí a mladých ľudí, ktorí by mohli prežiť zvyšok života v rodine. Dostupné na: <http://www.usmev.sk/index.php?option=com_content&task=view&id=41&Itemid=55>

[70] Jeden z príkladov postupu deinštitucionalizácie detských domovov obsahuje projekt Daphne (návrh presunu malých detí z ústavov do rodinnej starostlivosti, Dostupné na: http://www.detskecentrum.sk/dokumenty/Daphne.pdf

vplyv problematickej starostlivosti v ústavných zariadeniach: Ústavy podľa nich nenapĺňajú potreby detí a mladých ľudí, ale ľudia v nich umiestnení napĺňajú „potreby ústavu“. V oblasti socializácie sa hovorí o možnej hrozbe vyvlastnenia súkromia rodiny odôvodňovanou starostlivosťou o dieťa zo strany štátu, kedy je rodina presvedčovaná, že nie oni, ale poradcovia a vychovávatelia lepšie rozumejú citovým vzťahom (Lash, C., 1977, In: Možný, I., 2002). Vyvlastnenie socializačných funkcií, alebo strata monopolu rodiny na socializáciu dieťaťa môže byť chápaná aj ako zámienka zasahovania štátu do rodiny v neodôvodnených prípadoch, pod rúškom agendy napĺňania detských práv (De Singly, F., 1999). Tieto sa ako pojmy môžu používať pri umiestňovaní do detského domova ako represívne najjednoduchšieho riešenia a to bez možnosti použitia vhodnejších alternatív sanácie rodinného prostredia[71], kedy sa argumentuje najlepším záujmom dieťaťa, ktorý ale nie je nikde presne definovaný. Ústavné zariadenie potom začína spoluurčovať, akým spôsobom sa osud dieťaťa bude uberať ďalej, a to so všetkými reálnymi dôsledkami (je ľahké dostať dieťa pomocou súdneho rozhodnutia do ústavnej starostlivosti, ale oveľa ťažšie ho z tejto ústavnej starostlivosti následne dostať). V skratke potom možno hovoriť aj o prostredí neosobných organizácií, v ktorých sa dieťa ocitá, pričom napríklad nevie s kým bude na izbe, status dieťaťa sa transformuje na „status chovanca“, prichádza o svoju intimitu, musí nanovo definovať svoju rolu v rámci nového prostredia v ktorom sa ocitá, alebo čeliť rôznym iniciačným rituálom, ktoré vyplývajú z fungovania prostredia v danej organizácií (Goffman, E., 1961). Dieťa sa stáva štátnym - je všetkých a zároveň nikoho, absencia „attachment väzby“[72], vymedzený pracovný čas a striedanie vychovávateliek, ako aj neprítomnosť mužských vzorov (v detských domovoch pracuje vyše 85% zamestnankýň – žien) následne produkuje závislostí a deprivácie, ktoré sa prejavujú v neskoršej neschopnosti sa o seba postarať a to ako na trhu práce, tak aj v rôznych ďalších oblastiach života. Ak navyše dieťa nevyrastá v rodine, ale v detskom domove, môže mať neskôr tendenciu zakladať nie rodinu ale znova nový detský domov.[73] Okrem celkového problematického prostredia ústavnej starostlivosti a jeho vplyvu na životný štart mladých ľudí, je ešte jeden významný faktor, ktorý životné šance v mnohých prípadoch ovplyvňuje. Deti umiestnené v detských domovoch potrebujú väčšiu a intenzívnejšiu starostlivosť, ktorú kvôli prostrediu v ktorom sa nachádzajú často nemajú a preto zlyhávajú aj v škole. Na základe štatistík sociálnoprávnej ochrany z roku 2009 sa ukazuje, že zo všetkých detí ktoré navštevujú školskú dochádzku (3367 detí) až 38% navštevuje na úrovni základného vzdelania alebo budúcej prípravy na povolanie nejaký druh špeciálnej školy (1281 detí). Z tých detí a mladých ľudí, ktorí chodia do škôl, skoro každé tretie dieťa, alebo mladý človek je v nejakej forme špeciálneho vzdelávania. Na úrovni základného vzdelania je to 43,7% detí a na úrovni budúcej prípravy na povolanie je to 27,2% (po stredných odborných učilištiach).[74] Absolvovanie špeciálnej školy, ak je táto ešte navyše kombinovaná so stigmou etnicity, ktorú majorita vyhodnotí ako rómsku, s minimálnym kultúrnym a sociálnym kapitálom, ktorý týmto deťom v ústavnej starostlivosti zákonite chýba

[71]V SR sú na jedného sociálneho pracovníka/čku niekoľko násobne vyššie počty ľudí. Títo preto iba často hasia akútne prípady, detailne situáciu dieťaťa nepoznajú, vydanie predbežného opatrenia súdom sa posudzuje veľa krát na základe materiálnych podmienok. Veľké množstvo sociálnych pracovníkov/čok je tiež v dôchodkovom veku, majú zlé technické vybavenie, neexistuje ich kvalitná sieť (krátené - Sociálna práca č.1/2006). Dostupné na <http://www.socialniprace.cz/soubory/2006-1-090221133624.pdf> Na Slovensku sú porušované práva dieťaťa najmä v oblasti pravidelného styku s rodičom, alebo rešpektovanie práva dieťaťa vyrastať vo vlastnej rodine viď: Správy o dodržiavaní práv dieťaťa, SNSĽP dostupné na <http://www.snslp.sk/images/stories/file/spravy/sprava-dodrziavanie-prav-dietata-2009.pdf>

[72]Viac: LANGMEIER, J., MATEJČEK, Z.: Psychická deprivace v dětství, Avicenum, Praha, (1974)

[73]Z rozhovoru s Ruth Erdelyovou (jedna z iniciátoriek profesionálneho rodičovstva na Slovensku) dostupné na: <http://www.adopcia.sk/dokumenty/Nebytsam206.pdf>

[74]Počet detí s diagnózou postihnutia alebo ťažkým zdravotným postihnutím bolo pritom na základe výkazov MPSVaR pritom iba 513 (v profesionálnych rodinách 43 detí), čo je asi 44% zo všetkých detí navštevujúcich nejaký druh špeciálnej školy. Rôzny druh mentálneho postihnutia môže byť pritom jediným kritériom umiestnenia dieťaťa do špeciálnej školy. Vzniká teda otázka, prečo 725 detí je umiestnených v špeciálnych školách bez evidencie mentálneho postihnutia.

má dôsledky vo veľmi nízkej možnosti uplatniť sa na trhu práce. Podiel detí a mladých ľudí navštevujúcich špeciálne školstvo v ústavnej starostlivosti ostáva pritom od roku 2006 takmer konštantný – nad 30%[75] a nemá tendenciu sa znižovať.

4 ŽIVOTNÉ ŠANCE MLADÝCH DOSPELÝCH PO ODCHODE Z DETSKÉHO DOMOVA

V situácií, keď mladý dospelý odchádza z ústavnej výchovy plne platí, že nová realita, s ktorou sa musí po odchode z detského domova konfrontovať je v prípade jeho ďalšieho neúspechu pretavená do „individuálnej viny". Jeho problémy sú ale aj dôsledkom širšieho rozmeru minulosti, ktorá v podobe procesov a kvality starostlivosti spoluvytvárala ústavná inštitúcia - o to viac, že ide často o ľudí bez koreňov, širších sociálnych kontaktov a veľmi často aj zo špeciálnych škôl, ktorých absolvovanie im bráni v ďalšom uplatnení sa pri hľadaní zamestnania. Aj keď existuje kontakt na mladých dospelých a ukončovanie tejto starostlivosti by malo byť plánované, konfrontácia s novými podmienkami „tu a teraz" je čisto na zodpovednosti konkrétneho človeka - tzn. aké zručnosti získal a čo sa naučil v inštitucionálnej starostlivosti, mimo vlastnej rodiny, v ktorej nemohol z rôznych príčin vyrastať. Následná potencionálna delikventná kariéra môže byť potom v mnohých prípadoch chybne interpretovaná ako dôsledok vrodených deviácií, stigmatizáciou, nezodpovednosťou biologických rodičov a to bez širšej spoluzodpovednosti inštitucionálneho prostredia, ktoré mladý dospelí opúšťa. K posilňovaniu nežiadúcich dôsledkoch vyrastania v ústavnej starostlivosti prispieva aj niekoľko ďalších príčin - samotná efektivita a kvalita poskytovanej starostlivosti sa v súčasnosti nevyhodnocuje spôsobom, ktorý by priamo nútil tieto zariadenia k väčšej efektivite. Aj po zavedení legislatívnych zmien, ktoré majú starostlivosť a výchovu v týchto zariadeniach priblížiť rodinným formám, financovanie detských domovov je nastavené na počet miest, ktoré sa po dohode s určenými úradmi stanovujú na začiatku každého roka s následnou rezervou. Táto rezerva ohľadom miest slúži pre prípad, že by do zariadenia boli umiestnené ďalšie deti, čo následne vytvára hrozbu umelého vytvárania dopytu po ich umiestnení a využívanie najjednoduchších represívnych riešení, ktoré by reálne mali byť použité až ako posledná možnosť. Takto nastavené financovanie nemotivuje ústavné inštitúcie konať tak, aby bolo v ich záujme umiestniť čo najväčší počet detí do rôznych druhov náhradného rodičovstva, sanovať rodinné prostredie, alebo celkovo zlepšovať kvalitu poskytovanej starostlivosti. Ústavná starostlivosť v porovnaní so starostlivosťou v rôznych typoch náhradných rodín je zároveň pre štát drahšia (zamestnávanie obslužného personálu) a zároveň problematická v jej efektivite. Základné štatistické ukazovatele životného štartu mladých ľudí, ktorí opúšťajú ústavnú starostlivosť v oblasti zamestnania a bývania potvrdzujú tieto dôsledky. Načrtávajú tak obraz ľudí, ktorí si svoj osud nezvolili, ale z rôznych objektívnych alebo subjektívnych príčin boli vyňatí z rodín a do týchto zariadení umiestnení. Obmedzené možnosti zariadení nepriamo poukazujú na ich samotnú efektivitu, pretože sa na základoch životného štartu týchto mladých ľudí spolupodieľajú. Empirické údaje najmä v oblasti úspešnosti pri hľadaní zamestnania, tak slúžia ako ďalší argument k zníženiu presadzovania ústavnej starostlivosti a systému detských domovov ako takých, a otvárajú väčší priestor v pokračovaní čiastkových zmien tak, aby boli vo väčšom súlade s deklarovanými cieľmi.

4.1 OBLASŤ ZAMESTNANIA

Systém sociálnoprávnej ochrany na základe štatistík MPSVaR každoročne opúšťa z dôvodu veku približne 300 mladých dospelých, ktorí v nich museli prežiť časť svojho života.[76] Na

[75]Viac o problematike nadmerného zastúpenia rómskych detí v špeciálnych školách: FRIEDMAN, E., GALLOVÁ, KRIGLEROVÁ, E., KUBÁNOVÁ, M., SLOSIARIK, M.: Škola ako geto, CVEK (2009), dostupné na: <http://www.romadecade.org/files/ftp/School%20as%20Ghetto.pdf>

zamestnanosť týchto mladých ľudí nevplývajú len podmienky a predpoklady, ktoré by sa mali vytvárať v detskom domove na úspešný štart, kedy viacerí experti v súvislosti so zamestnaním a ekonomickým osamostatnením poukazujú na to, že príčiny takéhoto stavu treba hľadať aj v minulosti, v predchádzajúcej výchove a príprave dieťaťa (skoré hľadanie zamestnania v predstihu, čo najširšia podpora pri jeho hľadaní, odborné poradenstvo, skúmanie možností dieťaťa).[77] Dôležité sú aj predpoklady, ktoré detský domov vytvára pre spoluprácu s podnikateľmi, spolu s vypracovaním individuálneho plánu rozvoja osobnosti dieťaťa, plánu výchovnej, sociálnej práce a spolupráce s príslušným orgánom sociálnoprávnej ochrany, obcou alebo mestom pri pomoci hľadaní prvého zamestnania a bývania.[78] V hre je aj reálny dopyt, ktorý ponúka v tom ktorom regióne trh práce, stav zamestnanosti alebo miera úspešnosti vytvárania miest najmä pre nízkokvalifikované pracovné sily. A ako už bolo spomenuté je to aj veľmi časté absolvovanie špeciálnych škôl. Doleuvedené grafy naznačujú, že až okolo 70% mladých dospelých môže mať problémy po opustení detského domova, pričom miera úspešnosti mladých ľudí na trhu práce, ktorí odchádzajú z ústavnej starostlivosti sa zhoršuje a má klesajúcu tendenciu. Rovnako ako úspešnosť kontaktov detských domovov na ľudí, ktorí z nich odchádzajú. Od roku 2007, kedy sú socioekonomické údaje sledované spôsobom, ktorý čiastočne umožňuje porovnávať medziročný vývoj, klesla úspešnosť získania stáleho zamestnania a zárobkovej činnosti do 1 roka o takmer 20%.[79] Zároveň medzi rokmi 2007 až 2009 o takmer polovicu narástol podiel tých, ktorí majú iba príležitostnú prácu. Podiel nezamestnaných, ktorí si nenašli prácu do 1 roka po odchode vôbec, sa takisto zvýšil – z 33% v roku 2007 na 41% v roku 2009. V poslednom sledovanom roku bolo po opustení detského domova nezamestnaných, alebo iba s príležitostnou prácu celkovo vyše 70% mladých dospelých ktorých opustili detský domov do 1 roka.

[76]Od roku 2006 klesol počet detí umiestnených v ústavnej starostlivosti zo 4709 na 4511 - čo je o 198 detí. Celkovo tento počet od roku 2006 klesá s výnimkou roka 2008 kedy v porovnaní s predošlým rokom 2007 nastal nárast o 19 detí. Od roku 2005 kontinuálne rastie počet detí umiestnených v profesionálnych rodinách – z 222 v roku 2005 na 815 v roku 2009. V napĺňaní agendy profesionálneho rodičovstva sú dlhodobo 2x úspešnejšie akreditované subjekty oproti štátnym detským domovom, keď v roku 2009 v nich bolo do profesionálneho rodičovstva umiestnené 3 deti na 10 detí. V niektorých oblastiach sa teda darí napĺňať cieľový stav nadefinovaný v koncepciách ústavnej starostlivosti. Čo sa týka skracovania dĺžky v ústavnej starostlivosti, tu sa tento pohybuje od roku 2007 v priemere nad 4 roky. V prípade systematickej práce s rodinou sa tento čas môže znižovať.

[77]Problém odchodu mladých ľudí z detských domovov, SPACE, 2000

[78]V roku 2009 spolupracovali detské domovy s obcou v 2809 prípadoch a s orgánom sociálnoprávnej ochrany v 6097 prípadoch, pôsobenie na obnovu rodinného prostredia z ktorého boli deti vyňaté pre zlyhanie funkcie rodiny (2678 prípadov), príprava dieťaťa na náhradnú rodinnú starostlivosť (1276 prípadov), spolupráca s rodičmi alebo s iným právnym zástupcom dieťaťa (3607 prípadov). V roku 2009 bolo k 31.12 umiestnených v ústavných zariadeniach celkovo 4511 detí a mladých ľudí.

[79]údaje sú počítané z mladých dospelých, na ktorých mal detský domov kontakt v 1 a 2 roku od odchodu z detského domova. Percento vedľa hodnoty (N) ukazuje aký veľký je to podiel zo všetkých mladých dospelých, ktorí opustili ústavnú starostlivosť v danom roku. Na základe štatistík MPSVaR, sú detské domovy v prvom roku pomerne úspešné v kontakte s týmito ľuďmi (vyše 80% úspešnosť, v druhom roku toto číslo klesá). Štatistika ukazuje iba všeobecné čísla bez konkrétnejších charakteristík týchto ľudí a zamestnania - zároveň treba dodať, že ide o lepší štatistický obraz, pretože obyčajne sa darí skontaktovať s tými mladými dospelými ktorí sú viac kooperatívni a menej „problémoví“. Detský domov sa môže kontaktovať iba s tými mladými dospelými, ktorí im na to dajú súhlas, pričom nie všetci sú to ochotní urobiť. V roku 2009 detské domovy na základe štatistík zabezpečovali pomoc pri hľadaní zamestnania 215 ľuďom a pomoc pri hľadaní bývania 203 mladým ľuďom.

Graf č. 1.: Situácia mladých dospelých v 1. roku po opustení detského domova – oblasť zamestnania

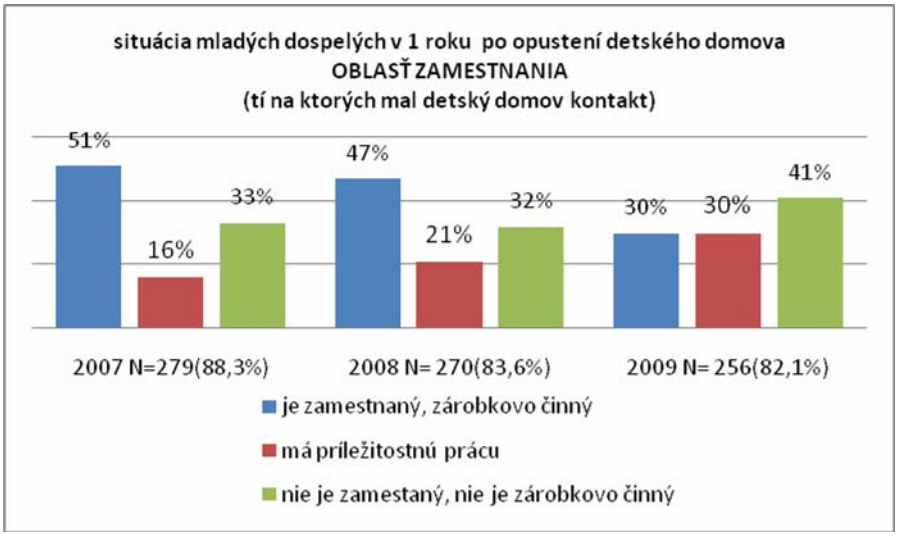

Zdroj: Prepočty (výkazy MPSVaR)

Situácia sa v druhom roku po odchode nezlepšuje, ale má mierne zhoršujúci trend[80] - naďalej ubúda tých, ktorí sú trvalo zamestnaní a zárobkovo činní, a pribúdajú ľudia s príležitostnou prácou.

Graf č. 2.: Situácia mladých dospelých v 2. roku po opustení detského domova – oblasť zamestnania

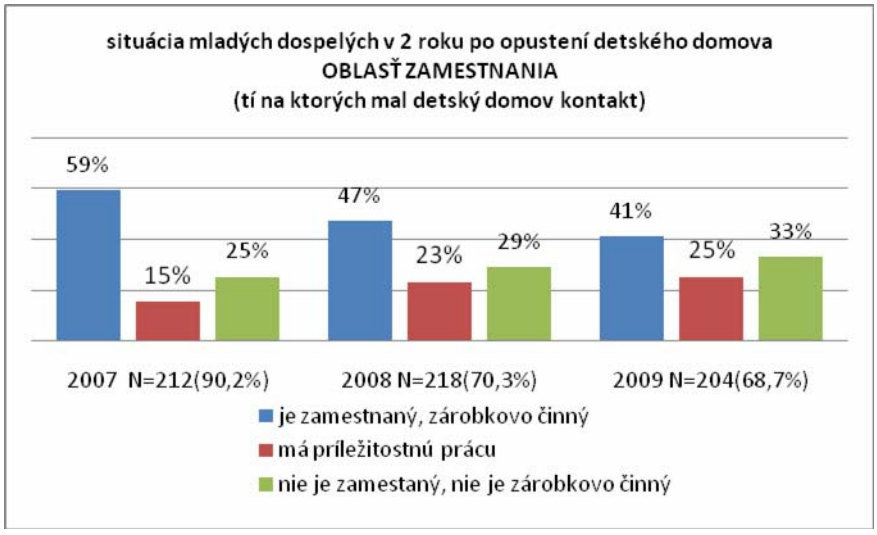

Zdroj: Prepočty (výkazy MPSVaR)

Pri porovnávaní regionálnych rozdielov sú na tom s trvalou prácou najlepšie v bratislavskom, trenčianskom a trnavskom kraji, najhoršie v banskobystrickom, košickom žilinskom a nitrianskom kraji – tu treba upozorniť, že situácia v košickom a nitrianskom kraji, môže byť ešte oveľa horšia, keďže práve v nich bola aj najmenšia úspešnosť kontaktov detských

[80]tu nemusí ísť o celkom presný údaj, keďže pri každoročnom kontaktovaní tých, ktorí odišli z detského domova v danom roku, môžu byť nasledujúci rok skontaktovaní aj tí, ktorých sa v predošlom roku skontaktovať nepodarilo. Predkladám, že ide ale o minimálny počet.

domovov na mladých dospelých spomedzi všetkých krajov na Slovensku (do 65%). Pre porovnanie – úspešnosť v hľadaní trvalej práce týchto mladých dospelých kopíruje aj stav miery evidovanej nezamestnanosti za roky 2007-2009[81], kedy táto bola počas týchto rokov zo všetkých krajov rovnako najnižšia v bratislavskom, trnavskom a trenčianskom kraji. Čiastočne to platí aj opačne - v oblasti neúspechu pri hľadaní trvalého zamestnania - banskobystrický a košický kraj sú stabilne na posledných priečkach v miere v evidovanej nezamestnanosti v jednotlivých krajoch za roky 2007 – 2009.

Graf č. 3.: Situácia mladých dospelých v priebehu dvoch rokov po opustení detského domova – oblasť zamestnania

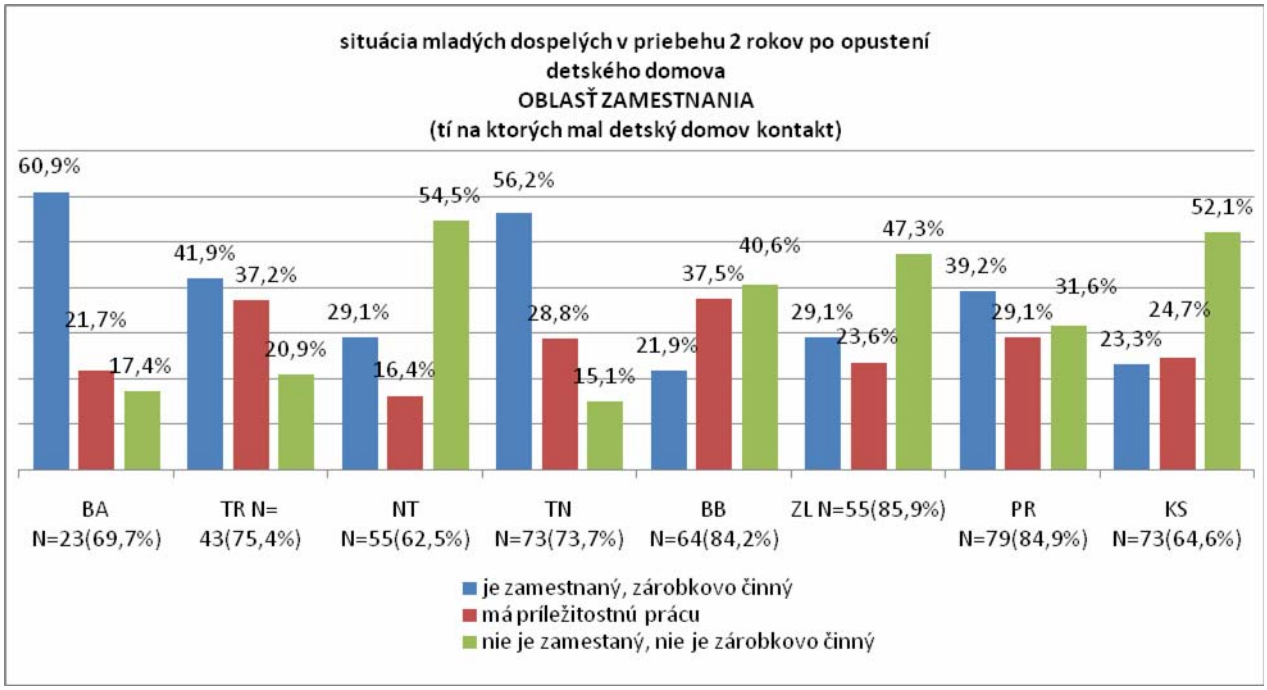

Zdroj: prepočty (výkazy MPSVaR)

4.2 OBLASŤ BÝVANIA

Mladí dospelí môžu zostávať aj po dovŕšení plnoletosti v detských domovoch (musia už finančne prispievať, čo ich často odradzuje), zároveň na základe zákona o sociálnych službách pre nich vznikajú aj domovy na polceste, ktoré majú byť akýmsi medzistupňom medzi reálnym životom a ukončením ústavnej starostlivosti, pre tých, ktorí nemajú inú možnosť. Rôzne ubytovne, azylové domy zasa slúžia iba na napĺňanie základných životných potrieb a debata o definovaní a nutnosti väčšieho presadzovania sociálneho bývania aktuálne prebieha. Na regionálnej úrovni ale existujú projekty napr. tretieho sektora, kde sa aj mimovládne organizácie situáciou týchto mladých dospelých zaoberajú. Tieto projekty majú regionálny charakter a sú zameriavané na poradenstvo, konkrétnu pomoc a adaptáciu mladých dospelých, ktorí opúšťajú detské domovy po dosiahnutí veku dospelosti. Ich úlohou je asistovať pri hľadaní bývania, práce, možnosti ubytovania, vybavovaní dokladov, alebo podávať návrhy riešení životných situácií po opustení ústavnej starostlivosti.

Nasledujúce grafy ukazujú, že mladí dospelí, po opustení ústavnej starostlivosti bývajú najčastejšie v prenajatých priestoroch – prenájom priestorov na bývanie využíva v priemere zhruba polovica týchto ľudí, pričom v ďalšom roku sa tento podiel zvyšuje alebo ostáva

[81] Pre porovnanie, dostupné na: < http://px-web.statistics.sk/PXWebSlovak>

konštantný. Každý dospelý dostáva po odchode určitú finančnú čiastku (príspevok na osamostatnenie sa), takže si v prvých mesiacoch títo ľudia môžu dovoliť tieto priestory prenajať. Okolo 40% z nich sa ale po odchode z detského domova paradoxne vracia naspäť do svojej pôvodnej rodiny a to ako z dôvodu problémov pri hľadaní práce, tak v mnohých prípadoch aj bývania.

Graf č. 4.: Situácia mladých dospelých v 1. roku od opustenia detského domova – oblasť bývania

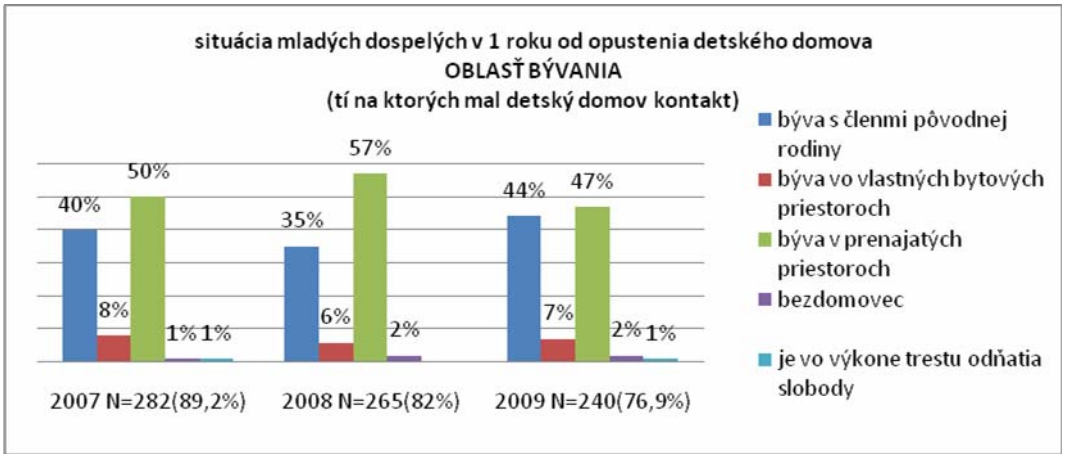

Zdroj: Prepočty (výkazy MPSVaR)

V ďalšom roku len minimum z týchto mladých dospelých zo svojej pôvodnej rodiny odchádza. Takisto zanedbateľný podiel býva po odchode z detských domovoch vo svojich vlastných bytových priestoroch – v prvom roku od odchodu je to približne 7% mladých dospelých, v druhom roku sa tento podiel nepatrne zvyšuje. Vykázané štatistiky ukazujú aj na prekvapivo zanedbateľné percento tých, ktorí končia buď vo výkone trestu odňatia slobody, alebo ako bezdomovci – táto cesta prichádza u mnohých zrejme až v neskoršom období a hlavne u tých, s ktorými sa kontakt udržať nepodarí, alebo vtedy, keď sa minie príspevok na osamostatnenie sa, prípadne keď títo opustia svoje pôvodné rodiny a nenájdu si prácu ani bývanie.

Graf č. 5.: Situácia mladých dospelých v 2. roku od opustenia detského domova – oblasť bývania

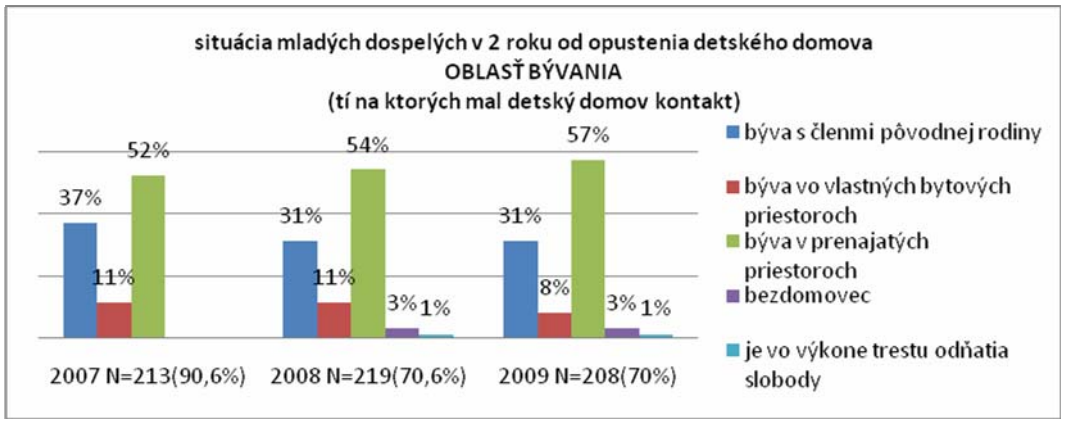

Zdroj: Prepočty (výkazy MPSVaR)

Celkovo v sledovanom období sú od opustenia z detského domova v bývaní vo vlastných bytových priestoroch najúspešnejší mladí dospelí z banskobystrického, bratislavského a žilinského kraja. Najnižšia úspešnosť bývania vo vlastnom byte, je v košickom, nitrianskom a žilinskom kraji. Do pôvodnej rodiny sa vracia najviac mladých dospelých v žilinskom, trnavskom a trenčianskom kraji. Výkon trestu odňatia slobody alebo bezdomovstvo bolo evidované detskými domovmi v štyroch krajoch.

Graf č. 6.: Situácia mladých dospelých v priebehu dvoch rokov po opustení detského domova – oblasť bývania

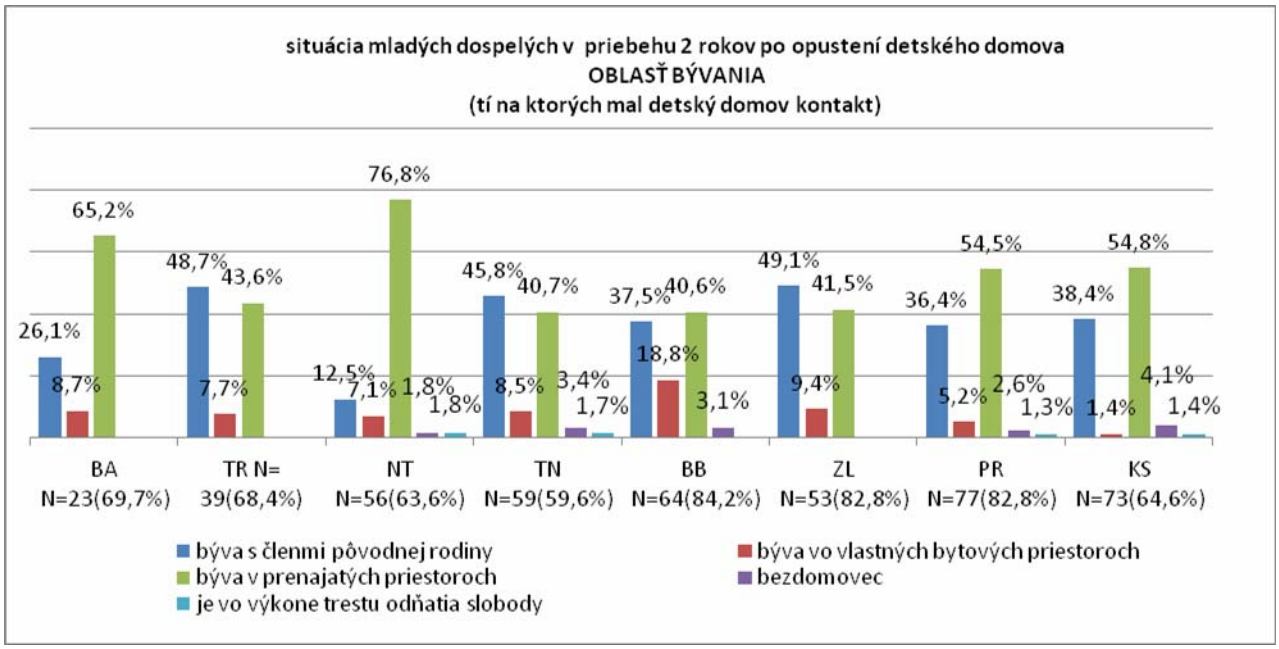

Zdroj: Prepočty (výkazy MPSVaR)

5 ZÁVER

Spoločnosť sa snaží vytvoriť podmienky aby aj deti a mladí ľudia, ktorí nemajú možnosť žiť vo svojej pôvodnej rodine mali zabezpečenú ochranu a starostlivosť - a to či už za pomoci systému rôznych druhov náhradnej rodinnej starostlivosti, profesionálneho rodičovstva, alebo v horšom prípade - v detských domovoch. Súčasné trendy v oblasti starostlivosti o deti a mladých ľudí vyňatých z pôvodných rodín poukazujú na deinštitucionalizáciu ústavných zariadení a presunutie ťažiska z ústavnej starostlivosti na zodpovednosť biologických rodín, alebo širšieho rodinného prostredia. Posilňovanie týchto prístupov je podporované aj legislatívnymi zmenami na Slovensku. Hľadanie prvotných riešení v sanácii rodinného prostredia, podpora alternatívnych služieb, profesionálneho rodičovstva, alebo zmena nastavenia financovania detských domovov smerom k finančnej motivácii zamestnancov/kýň k umiestňovaniu deti, v tých prípadoch kde to je možné, do rôznych foriem náhradného rodinného prostredia – to sú niektoré z riešení, ktoré by mohli zlepšiť životné šance ľudí v nich umiestnených. Dôležitosť tejto zmeny, bez ohľadu aj na niektoré manifestné funkcie zariadení a celkový trend profesionálneho rodičovstva, ako momentálne najaktuálnejšej alternatívy voči najhoršej a poslednej možnosti umiestnenia v ústave, ukazujú aj štatistiky.

Dáta zamerané na životný štart nepriamo potvrdzujú limity ústavnej starostlivosti, ako aj ohrozenie týchto ľudí rôznymi druhmi exklúzie - či už v oblasti trhu práce alebo bývania. Obmedzená efektivita týchto zariadení v súvislosti s budúcimi životnými šancami sa

kumuluje nielen s prostredím psychickej deprivácie v týchto zariadeniach. Úlohu zohráva aj absencia kultúrneho kapitálu, celkový stav voľných pracovných miest v danom regióne, časté absolvovanie špeciálnych škôl, ale aj rodinné pozadie a celkové súvislosti príčin umiestnenia do ústavu. Cieľom presadzovania zmien v ústavnej starostlivosti by tak malo byť rešpektovanie najlepšieho záujmu dieťaťa a odpovedanie si aj na otázky problémov hraníc spoločenskej a rodinnej zodpovednosti, alebo problematiky zásahov štátu do rodinného prostredia - aby vykonávanie sociálnoprávnej ochrany bolo vnímané aj samotnými rodinami v krízových situáciách ako pomoc a nie ako hrozba. Tu sa ukazuje aj dôležitosť kooperácie a lepšieho zapájania akreditovaných subjektov do jej výkonu pretože štátny sektor sám na túto úlohu nestačí. Detailnejšie zameranie sa na charakteristiky životného štartu mladých ľudí, ktorí opúšťajú ústavnú starostlivosť na Slovensku by nám mohla pomôcť pri lepšom empirickom reflektovaní situácie efektívnosti týchto zariadení – a to v súvislosti s napĺňaním cieľa plnoprávneho začlenenia sa týchto ľudí do spoločenského rámca a dosiahnutia kvalitnejšej individuálnej životnej cesty.

Použitá literatúra

1. BECK, U., 1992: Risk Society: Towards a New Modernity, London
2. DE SINGLY, F., 1999: Sociologie současné rodiny, Portál, Praha
3. FILADELFIOVÁ, J., 2008: Zvyšovanie kvality poskytovania starostlivosti a výchovy deťom v detských domovoch– zameranie na profesionálne rodiny zamestnancov, IVPR, BA
4. FRIEDMAN, E**.,** GALLOVÁ, KRIGLEROVÁ, , E., KUBÁNOVÁ, M., SLOSIARIK, M., 2009: Škola ako geto, Centrum pre výskum etnicity a kultúry, BA
5. GOFFMAN, A., 1961: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates, Anchor books
6. GURÁŇ, P.,2009: Deti ako predmet sociálnych politík. Dizertačná práca, Katedra politológie FiF UK, BA
7. Children in alternative care, national surveys, 2nd edition, EUROCHILD, 2010, dostupné na: http://www.childout.org/component/childout/?task=Detail&id=24
8. KELLEY, E., 2008: Čo vieme o náhradnom rodičovstve?, SPACE, BA
9. Koncepcia ústavnej starostlivosti na roky 2009-2012
10. LANGMEIER, J., MATĚJČEK, Z., 1974: Psychická deprivace v dětství, Avicenum, Praha
11. Matrix of guidelines on social inclusion http://www.childout.org/component/childout/?task=Detail&id=24
12. MOŽNÝ, I., 2002: Sociologie rodiny, SLON, Praha
13. POTUČEK, M., 1995: Sociálni politika, SLON, Praha
14. Presun malých detí z ústavov do rodinnej starostlivosti – návrh projektu Daphne http://www.detskecentrum.sk/dokumenty/Daphne.pdf
15. Problém odchodu mladých ľudí z detských domovov, SPACE, 2000
16. Ročné výkazy o poskytovaní starostlivosti a výchovy deťom v detskom domove a detskom domove pre maloletých bez sprievodu MPSVaR.
17. Quality for children – európske štandardy pre prácu s deťmi. Dostupné na: <http://www.quality4children.info/navigation/cms,id,31,nodeid,31,_country,at,_language,en.html>
18. Sociálna práca č.1/2006 http://www.socialniprace.cz/soubory/2006-1-090221133624.pdf

19. ŠKOVIERA, A., 2007.: Dilemata náhradnej rodinnej výchovy, (Teorie a praxe výchovné peče o děti v rodině a v dětských domovech), Portál, Praha
20. Webová stránka Adopcia http://www.adopcia.sk/dokumenty/Nebytsam206.pd
21. Webová stránka Slovenského národného strediska pre ľudské práva http://www.snslp.sk/images/stories/file/spravy/sprava-dodrziavanie-prav-dietata-2009.pdf
22. Webová stránka Úsmev ako dar http://www.usmev.sk/index.php?option=com_content&task=view&id=41&Itemid=55
23. Zákon č.305/2005 o sociálnoprávnej ochrane detí
24. Zákon č.466/ 2008 ktorým sa mení a dopĺňa zákon č.305/2005 o sociálnoprávnej ochrane detí
25. Zákon č. 643/2008, ktorým sa upravuje profesionálne rodičovství

6. KAPITOLA

ŠTRUKTURÁLNE FONDY AKO NÁSTROJ ROZVOJA SPOLOČENSKÝCH INOVÁCIÍ?

PRÍKLAD UPLATŇOVANIA RODOVÉHO HĽADISKA

KOTTULOVÁ Janka

Abstrakt

Nasledujúca prípadová štúdia sa zaoberá uplatňovaním gender mainstreamingu (GM) ako formy sociálnej inovácie vo využívaní štrukturálnych fondov EU v Slovenskej republike. Príspevok v úvode predstavuje GM ako prístup, napĺňajúci definíciu spoločenskej inovácie, a to tak v podobe transformatívneho konceptu vychádzajúceho z kvalitatívne nového chápania rodovej rovnosti, ako aj v podobe nástroja umožňujúceho presadzovanie tohto konceptu do praxe. Následne štúdia na základe analýzy programových dokumentov upravujúcich čerpanie štrukturálnych fondov v SR v programovom období 2007 – 2013 demonštruje, akým spôsobom sa v prostredí Slovenska uplatňovanie GM zredukovalo na formálne zadosťučinenie záväzku plynúcemu z členstva EÚ. V komparácii s uplatňovaním GM v programoch financovaných z Európskeho sociálneho fondu v Nemecku analyzuje, ako sa prejavuje rozdielne chápanie rodovej rovnosti v konkrétnych opatreniach a poukazuje na možnosti, ktoré napriek svojim limitom, môžu štrukturálne fondy v presadzovaní GM zohrať. V závere príspevok analyzuje príčiny doterajšieho neúspechu v presadzovaní GM na Slovensku a načrtáva otázku, či je vôbec možné úspešne presadiť uplatňovanie GM ako spoločenskej inovácie importovanej z iných kontextov.

Kľúčové slová:

uplatňovanie rodového hľadiska (gender mainstreaming), rodová rovnosť, štrukturálne fondy

1 ÚVOD

Gender mainstreaming (ďalej aj ako „GM“) patrí medzi tie koncepty, ktorým sa vo vzťahu k ich inovačnému potenciálu venuje široká pozornosť. Inovatívny rozmer gender mainstreamingu sa prejavuje jednak v spoločenskej a hodnotovej rovine, kde ústi do kvalitatívne nového chápania a usporiadania rodových vzťahov, ako aj v rovine praktickej a implementačnej, kde ponúka inovatívne nástroje a prostriedky na dosahovanie želanej spoločenskej zmeny. V podmienkach Slovenska sa pojem gender mainstreamingu etabloval najmä v súvislosti s členstvom v Európskej únii, ktorá sa zaväzuje k jeho uplatňovaniu vo všetkých oblastiach svojho pôsobenia. Širšia verejnosť pojem gender mainstreamingu reflektuje najmä v spojitosti s čerpaním prostriedkov zo štrukturálnych fondov EÚ (ďalej aj ako „ŠF“).

Nasledujúca prípadová štúdia sa preto zameriava na uplatňovanie GM v programových dokumentoch upravujúcich čerpanie ŠF v programovom období 2007 – 2013 a komparuje ho

s uplatňovaním tejto stratégie v projektoch podporených prostredníctvom štrukturálnych fondoch v Nemecku. Na základe výsledkov komparácie a prostredníctvom reflexie existujúcich výskumov a teoretických prístupov sa pokúša hľadať odpoveď na otázku, prečo sa gender mainstreaming v podmienkach SR redukuje do podoby formálneho zadosťučinenia požiadavkám EÚ a nenapĺňa svoj inovačný potenciál.

2 GENDER MAINSTREAMING AKO SPOLOČENSKÁ INOVÁCIA

Mainstreaming vo svojich rôznych podobách zjednodušene predstavuje realizáciu politík a rozhodnutí so zreteľom na určité kritérium či skupinu osôb (Doblhofer 2008). V prípade gender mainstraemingu je takýmto kritériom rod a cieľom GM je podrobiť proces rozhodovania a formovania politík kritickej perspektíve a prehodnocovaniu optikou sociálnych dôsledkov plynúcich z existujúcich rodových vzťahov. Definícia vypracovaná skupinou Rady Európy (1998) gender mainstreaming vymedzuje ako *(re)organizáciu, zlepšenie, rozvoj a vyhodnocovanie politických procesov takým spôsobom, ktorý včleňuje rodovú rovnosť do všetkých opatrení na všetkých úrovniach.*. Gender mainstreaming ale nie je chápaný len ako nástroj tvorby verejných politík, analogicky sa táto stratégia uplatňuje aj v organizačnej, či projektovej praxi, kde sa prejavuje ako systematická integrácia priorít a potrieb žien a mužov do všetkých organizačných postupov. To znamená, že možné rodové dôsledky rozhodnutí a zmien sú brané do úvahy už pri ich plánovaní, následne sú monitorované a vyhodnocované skutočné dopady opatrení na život žien a mužov. (Križková, Pavlica 2004).

Gender mainstreaming nadväzuje na staršie prístupy k dosahovaniu rodovej rovnosti a posilneniu postavenia žien a to najmä na prístup rovnakého zaobchádzania založený na zabezpečení legislatívnych rámcov a antidiskriminácii a prístup špecifických opatrení, založený na podpore opatrení zameraných na podporu žien, často označovaný aj ako „ženská politika“. Gender mainstraeming na rozdiel od „ženskej politiky“ nie je primárne zameraný na podporu žien. Jeho cieľom je zmeniť štruktúry, ktoré sú príčinou znevýhodnenia na základe rodu. Zameriava sa nielen na ženy, ale aj na mužov, a to všade tam, kde muži majú priamo podiel na jestvujúcom znevýhodňovaní žien, ale aj tam, kde sú muži v dôsledku rodových stereotypov obmedzovaní alebo vylučovaní. (Stiegler, 2002).[82]

[82] Uplatňovanie gender mainstreaming však neznamená odmietnutie predošlých prístupov v jeho praktickej implementácii je naopak potrebné zabezpečiť, aby sa jednotlivé prístupy vzájomne dopĺňali. Práve riziko nahradenia úzko zameraného ale intenzívneho prístupu, plošným ale povrchným prístupom a vytláčaniu rodovej politiky formálnym prihlásením sa ku GM sa stalo predmetom výraznej (nielen) feministickej kritiky (pozri napr. Stratigaki 2005, Lombardo 2006, Booth 2002).

Tabuľka č. 1: Vývoj prístupov k presadzovaniu rodovej rovnosti v EÚ

Prístup	**Ako je definovaný problém**	**Kto je zodpovedný za problém**	**Čo by sa malo urobiť?**	**Kto by to mal urobiť?**
Rovnaké zaobchádzanie	Nerovnosť v legislatíve, rozličné účinky zákonov na mužov a ženy	Samotný jednotlivec, ktorému sa úpravou zákonov vytvorí prístup k príležitostiam	Zmena v legislatíve smerom k formálnemu zrovnoprávneniu mužov a žien	Legislatívne orgány
Špecifické opatrenia	Nerovnaká východisková pozícia pre mužov a ženy. Špecifické problémy žien nie sú adresne riešené. Nedostatok prístupu, zručností alebo zdrojov pre ženy	Jednotlivec a zmeny na štrukturálnej úrovni	Podpora a realizácia špecificky orientovaných projektov, vychádzajúcich z osobitých potrieb cieľovej skupiny	Inštitúcie podporujúce rodovú rovnosť a rovnosť príležitostí v spolupráci s ostatnými inštitúciami
Gender mainstreaming	Politiky aj organizácie sú rodovo podmienené	Tvorcovia politík, organizácie	(Re)organizovať všetky aktivity tak, aby obsahovali rodové hľadisko	Aktéri zainteresovaní do tvorby verejných politík a rozhodovaní v organizáciach

Zdroj: Verloo 2001

Gender mainstreaming teda, v súlade so základnou definíciou spoločenských inovácii (pozri kapitolu 1)., predstavuje nové, originálne riešenie, ktorého cieľom je reagovať na existujúcu potrebu – dosiahnutie rodovej rovnosti a spravodlivosti, účinnejšie, efektívnejšie, a udržateľnejšie ako existujúce riešenia.

Inovatívny rozmer GM však nie je prítomný len v kvalitatívne novom chápaní rodovej rovnosti, ale aj v osobitej povahe nástrojov a rámcov, prostredníctvo ktorých sa toto nové chápanie transformuje do praxe Tu sa podľa Alison Woodward (2001) inovatívnosť prejavuje trojakým spôsobom. Po prvé GM prostredníctvom transformácie problému rodovej rovnosti z vertikálnej roviny do roviny horizontálnej umožnil vymaniť otázku rodovej rovnosti z „politického geta“ ženských politík, ktoré sa často ocitnú na okraji politického záujmu a zakomponovať ju do všetkých oblastí politického rozhodovania, vrátane oblastí, o ktorých sa zriedka uvažuje v kontexte rodovej rovnosti ako napr. obchod, doprava a podobne. Po druhé uplatňovanie GM si samo o sebe vynútilo tvorbu celého radu nových nástrojov a analytických

techník[83] a zahrnutie nových aktérov, čím prispelo k inovácii existujúcich spôsobov riadenia verejných politík. A napokon vytváraním prepojenia medzi „iracionálnym“ transformatívnym sociálnym hnutím a „racionálnymi“[84] nástrojmi nového verejného manažmentu a umožnil GM pretlmočiť problematiku rodovej rovnosti do formy akceptovateľnej pre široký okruh aktérov, čím sa dostal do pozornosti celého radu sociálnych hnutí hľadajúcich možnosti pre presadenie svojich cieľov.

Implementácia gender mainstreamingu ako spoločenskej inovácie si však na rozdiel od technických a technologických inovácií vyžaduje nielen zvládnutie nových postupov a technických prostriedkov, ale aj zmeny hodnôt a postojov, vrátane naučených spôsobov sociálneho konania. Zriedka sa preto uskutočňuje jednorazovo. Predstavuje skôr kontinuálny opakujúci sa proces sociálnych interakcií, ktorý sa opiera o zaangažovanosť osôb a aktérov a ich neustálu opätovnú aktiváciu, odbúranie implicitných a explicitných prekážok a prekonávanie kritických fáz a spätných tendencií (Englert 2009).

Tabuľka č. 2: Stratégie presadzovania GM v závislosti od fázy jeho uplatňovania

Fáza presadzovania	**Pasívna stratégia odporu voči uplatňovaniu GM**	**Aktívna stratégia odporu voči uplatňovaniu GM**	**Pasívna reakcia na odpor**	**Aktívna reakcia na odpor**
Fáza 1: GM nie je v politickej agende	Mlčanie	-	-	Prelomiť múr mlčania (napríklad prostredníctvom dát). Budovanie sietí.
Fáza 2: GM je v politickej agende	Mlčanie, pseudokonanie	Protiargumenty	Oslabenie etablovaných sietí - uvoľnenie existujúcich sietí vzťahov.	Prelomiť múr mlčania (napríklad prostredníctvom dát), Politizácia problému.
Fáza 3: Presadzovanie GM v praxi	Mlčanie, pseudokonanie	Protiargumenty, subverzívne aktivity	Oslabenie etablovaných sietí - uvoľnenie existujúcich sietí	Prelomiť múr mlčania, demaskovať nečinnosť. Implementácia

[83] Medzi najznámejšie patria Gender Impact Assesment, rodovo odlíšené štatistiky a ďalšie špecifické nástroje vyvíjané najmä na pôde rôznych medzinárodných organizácii.

[84] Na jednej strane je táto stratégia vnímaná ako legitímny spôsob presadenia sociálnej idey do praxe a posnula tak GM do pozornosti rôznorodých sociálnych hnutí, ako možný prístup aj na presadenie iných sociálnych cieľov. Na strane druhej predstavuje jeden z hlavných dôvodov feministickej kritiky gender mainstreamingu. Tá poukazuje na skutočnosť, že rámcovanie GM v jazyku „new public management“ oberá GM o jeho skutočný transformatívny potenciál a redukuje ho na systém manažérskych nástrojov a merateľných ukazovateľov a potláča dôraz na kvalitatívny rozmer rodovej rovnosti a komplexitu rodových (Kantola 2010). Zároveň upozorňujú, že gender mainstreaming je tak produkovaný práve tými technikami riadenia, ktoré by mal transformovať.

			vzťahov.	

Zdroj: Englert 2009

Úspešnosť implementácie GM závisí aj od existencie celého radu politických, spoločenských a kultúrnych predpokladov, medzi nimi najmä: existencia už funkčných rodových politík, ako aj mechanizmov na ich presadzovanie, politická vôľa, silné feministické hnutie, dostupnosť rodovo diferencovaných štatistík, vysoký podiel žien v rozhodovaní, spoločenskovedný výskum generujúci poznatky o problematike rodových vzťahov v danej krajine, finančné a ľudské zdroje na budovanie kapacít, otvorený a dostatočne sofistikovaný systém tvorby verejných politík (Rada Európy 1998). Rovnako dôležitým predpokladom je zakotvenie gender mainstreamingu v lokálnom kontexte. Aplikácia „univerzálnych postupov" neprináša želané výsledky, na strane druhej dostatočné zohľadnenie lokálnych východísk môže kompenzovať absenciu niektorých z vyššie zmienených prerekvizít (pozri napr. Verloo 2007). Práve potreba hľadania riešení a prístupov viazaných na lokálne prostredie je jednou z tých charakteristík GM, na základe ktorých sa osobitná pozornosť venuje jeho uplatňovaniu v regionálnej politike EÚ a využívaní štrukturálnych fondov kontexte. ako jej kľúčového nástroja.

3 GENDER MAINSTREAMING A JEHO UPLATŇOVANIE V ŠTRUKTURÁLNYCH FONDOCH EÚ

V politikách EÚ sa stratégia gender mainstreamingu začala presadzovať v deväťdesiatych rokoch dvadsiateho storočia. Nadviazala na predošlé prístupy spoločenstva k rodovej rovnosti: prístup rovnakého zaobchádzania a špecifické opatrenia nazývané aj „ženské politiky", ktorých pôsobenie sa obmedzovalo prevažne na oblasť trhu práce. V roku 1996 zverejnila Komisia Oznámenie vyzývajúce na začlenenie rovných príležitostí pre ženy a mužov do všetkých politík a aktivít spoločenstva[85]. O rok neskôr sa k uplatňovaniu tejto stratégie prihlásila aj v Amsterdamskej zmluve a postupne aj v niektorých ďalších záväzných právnych aktoch únie (napr. v doplňajúcej Smernici 2002/73/ES z o vykonávaní zásady rovnakého zaobchádzania). Presadzovanie GM do politík členských štátov sa však realizuje najmä prostredníctvom tzv. mäkkých nástrojov, akými sú odporúčania a akčné plány (napr. Rámcová stratégia Spoločenstva v oblasti rovnosti pohlaví na roky 2001-2005, Plán (tzv. cestovná mapa) pre rovnosť medzi ženami a mužmi pre roky 2006 – 2010. a ďalšie), či ako súčasť koordinácie sociálnych politík s ňou súvisiacej metódy otvorenej koordinácie (Kantola 2010).

Práve táto prevažne právne nezáväzná podstata nástrojov na presadzovanie GM v členských štátoch posúva do centra pozornosti regionálnu politiku EÚ. Tá poskytuje vhodné východiska pre uplatňovanie GM ako spoločenskej inovácie viazanej na lokálny kontext. Jej osobitné postavenie v presadzovaní stratégie GM štátoch však súvisí predovšetkým so skutočnosťou, že uplatňovaním GM podmieňuje čerpanie finančných prostriedkov zo štrukturálnych fondov EÚ. V riadení štrukturálnych fondov, osobitne Európskeho sociálneho fondu, je už od roku 1988 zahrnutá požiadavka prispievať k rovnosti príležitosti mužov a žien na trhu práce. Nástrojom praktickej realizácie tohto princípu boli predovšetkým špecifické opatrenia na

[85] Že názov dokumentu neobsahuje pojem „gender mainstreaming", nie je náhoda. Johanna Kantola poukazuje na to, že Európska komisia sa vo svojich dokumentoch cielene snažila vyhnúť používaniu pojmu GM, čo súviselo najmä s vyslovene negatívnymi reakciami feministického hnutia a organizácii ako napr. Európska ženská lobby, na fakt že Komisia v počiatočnom období zavádzania GM v politikách EÚ nedostatočne zdôraznila, že zavedenie metódy GM nebude znamenať ústup od špecifických opatrení.

zamerané na zlepšenie postavenia žien na trhu práce (napríklad iniciatíva NOW „New Opportunities for Women“). V roku 1996 bolo prijaté Rozhodnutie rady o začlenení rovných príležitostí mužov a žien v štrukturálnych fondoch Európskej únie. Komisia zároveň vypracovala usmernenia na uplatnenie rodového hľadiska v čerpaní fondov v období 1997-1999, v rámci ktorých rodovú rovnosť definuje prvýkrát ako horizontálnu prioritu. Uplatňovanie GM v štrukturálnych fondoch nemá vytláčať realizáciu špecifických opatrení, tie majú byť naopak naďalej podporované a ich cieľom má byť okrem iného aj vytvorenie predpokladov pre uplatnenie GM.[86] Rodová rovnosť a uplatňovanie stratégie gender mainstreamingu sú zakotvené aj v právnych aktoch upravujúcich čerpanie fondov v jednotlivých rámcových obdobiach.

Englert (2009) vo svojej prípadovej štúdii z nemeckého regiónu Brandenburska uvádza že štrukturálne fondy v tomto regióne prostredníctvom finančnej podpory zohrali v utváraní verejného diskurzu o GM omnoho významnejšiu úlohu, než ktorýkoľvek iný nástroj na európskej, či národnej úrovni. Podobný jav možno napokon pozorovať aj v nových členských štátoch EÚ, kde sa uplatňovanie GM v mnohých prípadoch obmedzí výlučne na oblasť implementácie štrukturálnych fondov. Aj miera a rozsah uplatnenia GM a ďalších nástrojov na podporu rodovej rovnosti v štrukturálnych fondoch v jednotlivých členských štátoch sa však líši najmä v závislosti od vyspelosti už existujúcich politík a môže mať formu (1) posilnenia už existujúcich politik a iniciatív financovaných z národných a regionálnych zdrojov, (2) obohatenia existujúcich politík prostredníctvom rozšírenia spektra cieľov a nástrojov existujúcich na národnej a regionálnej úrovni, (3) tam kde nie sú etablované národné a regionálne nástroje poskytovania priestoru pre experimentovanie a inovácie, čím umožňujú učiť sa zo skúsenosti a aplikovať testované nástroje v širšom spektre politík (Evaluation of the European Social Fund’s support to Gender Equality, 2011).

Na druhej strane sú s uplatňovaním GM v štrukturálnych fondoch spojené aj viaceré riziká. Praktické uplatňovanie GM sa stretáva sa početnými problémami a to už v počiatočných stupňoch jeho implementácie.[87] Najmä v nových členských štátoch prináša vytesnenie uplatňovania GM do oblasti využívania štrukturálnych fondov aj vážne riziko znehodnotenia a diskreditácie tohto nástroja, čo súvisí aj s celkovou problematickou úrovňou riadenia štrukturálnych fondov ako takou. Johanna Kantola (2010) zároveň upozorňuje na riziko tzv. „projektifikácie“ rodovej rovnosti, keď sa prostredníctvom realizácie krátkodobých projektov vyvoláva dojem riešenia problému, vzhľadom na obmedzené časové trvanie projektov, však nie sú opatrenia presadzované programovo.

4 GENDER MAINSTREAMING V ŠTRUKTURÁLNYCH FONDOCH V SR

Slovensko patrí medzi tie štáty, kde sú štrukturálne fondy kľúčovou a takmer výlučnou oblasťou presadzovania gender mainstreamingu. Už v predchádzajúcom programovom období sa práve projekty a iniciatívy podporené zo štrukturálnych fondov (najmä v rámci

[86]Tento prístup je označovaný aj ako prístup dvojitej koľaje (dual track).

[87]Hodnotenie uplatňovania gender mainstreamingu v programových dokumentoch za obdobie 2000-2006 ponúka napríklad Oznámenie Európskej komisie (2002), ktoré upozorňuje na celý rad nedostatkov, najmä na nedostatočne zadefinované ciele a ukazovatele, či nedostatočné zohľadnenie previazanosti rodovej rovnosti na iné prierezové priority a nevyužívanie inštitútu partnerstva v presadzovaní rodovej rovnosti. Z obsahového hľadiska upozorňuje na nedostatočnú pozornosť venovanú opatreniam na podporu zvyšovania kvality pracovných miest, podporu kariérneho rastu žien, či podporu ich manažérskych dráh. Dôkladnejšiemu zhodnoteniu využitia tejto stratégie v implementácii konkrétnych opatrení a projektov bráni v súčasnosti najmä nedostatok kvalitných hodnotení. Príklad dobre spracovaného hodnotenia ponúka napr. štúdia Structural Funds and Gender Equality: The Impact of Gender Mainstreaming in Western Scotland (2009), ktorá venuje osobitnú pozornosť najmä mechanizmomom potrebným na presadzovanie gender mainstreaming do praxe.

iniciatívy EQUAL), stali jedným dôležitých nástrojov, prostredníctvom ktorého sa rodová rovnosť dostala väčšmi do centra pozornosti.[88]

Nasledujúca prípadová štúdia preto analyzuje uplatňovanie gender mainstreamingu, ale v kontexte uplatňovania dvojitého prístupu rovnako aj špecifických opatrení, vo využívaní štrukturálnych fondov v Slovenskej republike. Prípadová štúdia je členená do dvoch častí. Prvá vychádza z analýzy programových dokumentov upravujúcich čerpanie štrukturálnych fondov v SR v programovom období 2007-2013 a dostupných hodnotiacich správ z čerpania týchto fondov a na základe zapracovania Horizontálnej priority rovnosť príležitostí analyzuje, akým spôsobom je v jednotlivých programových dokumentoch prítomné rodové hľadisko. Zmyslom horizontálnej priority je zabezpečiť dosiahnutie pre ňu definovaného cieľa, ktorý sa týka viacerých priorít *NSRR a nemôže byť zabezpečený len prostredníctvom jedného Operačného programu, ale vyžaduje si koordinovaný prístup pretínajúci viaceré špecifické priority/prioritné osi/opatrenia, resp. projekty jednotlivých Operačných programov*. (OP Technická pomoc). Zároveň je popis previazanosti na jednotlivé horizontálne priority súčasťou každého operačného programu. Tieto charakteristiky nám preto umožnia, s vedomím určitých obmedzení[89], aplikovať závery plynúce z uplatňovania horizontálnej priority Rovnosť príležitostí aj na uplatňovanie rodového hľadiska ako takého.

Druhá časť prípadovej štúdie, na základe komparácie s uplatňovaniu nástrojov na podporu rodovej rovnosti v rámci štrukturálnych fondov v Nemecku, poukazuje na rozdielne chápanie rodovej rovnosti a dôsledky tohto chápania na realizáciu gender mainstreamingu. Komparáciu s Nemeckom volíme z dôvodu, že na rozdiel napr. od škandinávskych krajín nemá natoľko rozpracované politiky rodovej rovnosti, na strane druhej tu štrukturálne fondy, v podpore týchto politík zohrávajú pomerne dôležitú úlohu (pozri napr. Englert 2009). Porovnávané sú výlučne opatrenia zamerané na ľudské zdroje. V kontexte Slovenska sú tak do analýzy zahrnuté aj operačné programy financované z Európskeho fondu regionálneho rozvoja (ERDF), z ktorých viaceré zahŕňajú opatrenia majúce okrem infraštruktúrneho rozmeru aj rozmer rozvoja ľudských zdrojov. Analýza v rámci Nemecka sa zamerala len na využívanie Európskeho sociálneho fondu v rámci programov na federálnej úrovni[90], ktoré koncentrujú aj opatrenia zamerané na ľudské zdroje v oblasti vedy a výskumu a podpora podnikania, zahrnuté na Slovensku pod operačné programy financované z ERDF.

---

[88] Napriek formálnemu prihláseniu sa EÚ k rodovej rovnosti ako jednému zo svojich základných cieľov a záväzku sa uplatňovať gender mainstreaming vo všetkých svojich politikách vrátane politiky rozširovania sa tak nestalo v predvstupovom procese, keďže rodová rovnosť bola v kontexte prípravy kandidátskych krajín na členstvo chápaná ako otázka „menšej dôležitosti“, ktorá musela ustúpiť iným hospodárskym a politickým prioritám. Anne Bretherton (2001). Na túto skutočnosť poukazuje aj Jarmila Filadelfiová v analýze čerpania predvstupových fondov v SR a v ČR (Filadelfiová 2008), keď konštatuje takmer úplnú absenciu otázky rodovej rovnosti v čerpaní predvstupových fondov. Upustenie od zdôrazňovania princípu rodovej rovnosti v tejto fáze znamenalo premrhanie príležitosti jednak na využitie vplyvu EÚ prostredníctvom mechanizmu kondicionality a jednak na zabudovanie predpokladov nevyhnutných na implementáciu GM do fungovania inštitúcii, ktorých príprava bola súčasťou predvstupového procesu..

[89] Jej prierezový charakter približuje horizontálu prioritu uplatňovaniu rodového hľadiska, nemožno ich však stotožňovať: (1) horizontálna priorita predstavuje cieľ, uplatňovanie rodového hľadiska je systematický proces, (2) rodová rovnosť je len jednou, i keď dominujúcou súčasťou širšieho súboru „nerovností“, ktoré horizontálna priorita adresuje (3) gender mainstreaming je potrebné uplatňovať aj v rámci opatrení, ktoré nie sú previazané s cieľmi horizontálnej priority a (4) horizontálne priorita je založená na komplementarite zatiaľ čo gender mainstreaming na začlenení do samotnej podstaty aktivít. Analýza napĺňania horizontálnej priority napriek tomu tvorí dobré východisko pre poukázanie na (ne)uplatňovanie gender mainstreamingu v jednotlivých programových dokumentoch, keďže vo väčšine z nich sa zohľadnenie rodového hľadiska obmedzilo práve na charakteristiku prepojenia so zmienenou horizontálnou prioritou

[90] Riadenie štrukturálnych fondov v Nemecku sa realizuje na dvoch úrovniach – na federálnej úrovni a na úrovni spolkových republík.

Zatiaľ čo prvá časť prípadovej štúdie odpovedá predovšetkým na otázku, či a akým spôsobom sa rodové hľadisko zohľadnilo v jednotlivých operačných programoch upravujúcich čerpanie ŠF na Slovensku v období 2007 – 2013, v druhej časti štúdia identifikuje aký je inovačný potenciál zohľadnenia rodového hľadiska v týchto dokumentoch.

1. Gender mainstreaming ako formálny nástroj bez obsahu

K záväzku uplatňovať Gender mainstreaming vo všetkých fázach implementácia štrukturálnych fondov sa Slovensko s odvolaním na Amsterdamskú zmluvu hlási v základnom dokumente upravujúcom čerpanie štrukturálnych fondov na Slovensku, v Národnom strategickom referenčnom rámci (NSRR), kde sa uvádza, že *„zvláštny dôraz sa kladie na princíp rodovej rovnosti (rovnosť príležitostí žien a mužov), ktorého naplnenie patrí k základnému cieľu Európskeho spoločenstva a ako taký patrí medzi hlavné ciele štrukturálnych fondov. Podľa čl. 2 Amsterdamskej zmluvy je úlohou Spoločenstva dosiahnuť rovnaké postavenie žien a mužov v spoločnosti a podľa čl. 3 je stanovená povinnosť odstraňovať nerovnosti a presadzovať rodovú rovnosť vo všetkých aktivitách metódou gender mainstreamingu. (NSRR, s, 87).*. V rovine koordinácie riadenia ŠF je uplatňovanie rodového princípu v súčasnom kontexte NSRR *subsumované* pod Horizontálnu prioritu rovnosť príležitosti (Systém implementácie Horizontálnej priority Rovnosť príležitostí, s.6). So začlenením uplatňovania rodového hľadiska je spojená nevyhnutnosť "*zabezpečiť, aby sa tento princíp nestratil z osobitného zreteľa, nakoľko* ***princíp rodovej rovnosti*** *ako taký* ***patrí medzi hlavné ciele štrukturálnych fondov****."(tamže).*

Uplatňovanie rodového hľadiska, je v súlade s prístupom „dual track", podporené aj špecifickými opatreniami zahrnutými pod Operačný program (OP) Zamestnanosť a sociálna inklúzia.[91]

Časť operačných programov sa pri uplatňovaní rodového hľadiska obmedzuje na odvolanie sa na zmienenú citáciu z NSRR a rodovej rovnosti sa v nich dostáva len priestor nevyhnutný z pohľadu formálneho zadosťučinenia požiadavke. Na prevzatú formuláciu z NSRR sa obmedzujú aj OP Informačná spoločnosť, OP Doprava, či OP Zdravotníctvo. Európska komisia sa pritom už vo svojom hodnotení uplatňovania GM v programových dokumentoch pre obdobie rokov 2000-2006 kriticky vyjadrila v súvislosti z absenciou uplatnenia rodového hľadiska práve u týchto oblasti (pozri Oznámenie EK, 2002).

Operačný program Konkurencieschopnosť a hospodársky rast avizuje podporu projektov, ktoré *vytvárajú rovnosť príležitostí v podnikateľskom sektore, predovšetkým podpora žien, ktoré zastávajú riadiace funkcie najmä v rozvíjajúcich sa oblastiach a v menej rozvinutých regiónoch,* nezahŕňa však konkrétne opatrenia, prostredníctvom ktorých by mali byť podporené. Regionálny operačný program poukazuje na *posilňovanie rodinného života*

[91] V rámci operačného programu Zamestnanosť a sociálna inklúzia, sú špecifické opatrenia zacielené na posilňovanie rodovej rovnosti v rámci OP za obdobie 2007-2013 podporované v rámci opatrení:

- *2.3 Podpora zosúladenia rodinného a pracovného života* a o *3.2 Podpora sociálnej inklúzie, rodovej rovnosti a zosúladenie rodinného a pracovného života v BSK*
- *Podpora mechanizmov predchádzania a eliminácie rodovej nerovnosti na trhu práce*, financovanej z opatrenia *2.2 Podpora vytvárania rovnosti príležitostí v prístupe na trh práce a podpora integrácie znevýhodnených skupín na trh práce s osobitným zreteľom na marginalizované rómske komunity*.)

prostredníctvom podpory infraštruktúry predškolských zariadení a zariadení sociálnej infraštruktúry.

Najvýznamnejšiu pozornosť venuje rodovej rovnosti OP Zamestnanosť a sociálna inklúzia je zároveň jediným operačným programom, ktorý pozornosť rodovej rovnosti venuje v širšom rozsahu a vo viacerých kapitolách poukazuje na postavenie žien na trhu práce. Obsahuje aj samostatnú kapitolu zameranú na problematiku zosúladenia rodinného a pracovného života, čo súvisí najmä so skutočnosťou, že v rámci tohto operačného programu sú podporené aj špecifické opatrenia zamerané na podporu rodovej rovnosti na trhu práce.

Oblasť rodovej rovnosti, prakticky ignoruje OP Vzdelávanie, a to i napriek tomu, že zahŕňa celý rad oblastí s priamym dopadom na rodovú rovnosť a má mnohonásobné prepojenie na horizontálnu prioritu rovnosť príležitostí a jej čiastkové ciele v oblasti rodovej rovnosti (pozri Systém implementácie Horizontálnej priority Rovnosť príležitostí). Operačný program sa obmedzuje na vymedzenie sa voči OP ZASI v rámci vzdelávania osôb s osobitými vzdelávacími potrebami. V procese tvorby OP Vzdelávanie nebol využitý žiadny východiskový dokument zaoberajúci sa rodovými aspektmi vzdelávania a medzi členmi a členkami pracovných skupín úplne absentujú zástupkyne s expertízou v oblasti rodovej rovnosti, hoci tá tejto oblasti už je na Slovensku dostupná.

Podobne OP Výskum a vývoj, na jednej strane v samotnej analýze súčasného stavu poukazuje na významne klesajúci počet žien - výskumníčok vo vyšších vekových kategóriách[92], na strane druhej v rámci previazanosti na horizontálnu prioritu Rovnosť príležitostí a konkrétnych opatrení rodové hľadisko prakticky ignoruje.[93] Operačný program pritom podporuje viaceré opatrenia, ktoré môžu mať významný dopad na rodovú rovnosť. Príkladom je opatrenie zamerané na podporu budovania centier excelentnosti zamerané koncentráciu najlepších výskumno-vzdelávacích kolektívov do monotematických centier excelentnosti. Pridelenie podpory v rámci týchto projektov je viazané na napĺňanie tzv. kritérií excelentnosti, nositeľmi ktorých sú zvyčajne výskumní pracovníci a pracovníčky v rámci vyšších akademických a vedeckých stupňov. Práve na týchto stupňoch sa však najvýraznejšie prejavuje aj zmienený fenomén tzv. deravého potrubia a významne sa na nich znižuje počet žien.

Rodová rovnosti sa tak dostáva najmenej pozornosti vo viacerých oblastiach, ktoré sú aj v odporúčaniach európskych inštitúcii ako aj strategických dokumentoch EÚ v oblasti rodovej rovnosti považované za kľúčové z hľadiska posilnenia rodovej rovnosti najmä v oblastiach dôležitých z pohľadu dosahovania cieľov lisabonskej stratégie a budovania vedomostnej spoločnosti, ku ktorej sa Slovensko spolu s EÚ opakovane hlási.

---

[92] Identifikuje tak jav zvyčajne nazývaný aj ako „deravé potrubie“

[93] V časti charakterizujúcej previazanosť OP s horizontálnou prioritou Rovnosť príležitostí sa uvádza: „Princíp rovnosti šancí je zachovaný vo všetkých aktivitách v rámci prioritných osí OP Výskum a vývoj. Navrhnuté prioritné osi majú antidiskriminačný charakter a rovnosť medzi pohlaviami je zachovaná s cieľom zlepšiť postavenie žien. Verejné inštitúcie, ktoré budú využívať finančné prostriedky z programu ERDF, podporia rovnosť rodov vo všetkých oblastiach spoločnosti. Táto horizontálna priorita bude zohľadnená v rámci hodnotiacich procedúr. Ženy a muži majú rovnaké príležitosti na vzdelávanie, zamestnanie, kultúrny a profesionálny postup. Programom sa očakáva, že sa v oblasti sociálneho hospodárstva vytvoria nové pracovné miesta pre neaktívne alebo nezamestnané ženy a podporí sa ich zaradenie, resp. zvýšenie vo výskumnej oblasti. Diskriminácia žien pretrváva aj v súčasných vyspelých štátoch EÚ, a preto je nevyhnutné riešiť nepriaznivú situáciu zachovávaním rovnakého postavenia oboch pohlaví v profesionálnej sfére“ (OP VaV, s. 112).

2. Rodová rovnosť ako „tradičný“ koncept bez inovačného potenciálu?

Pokiaľ uvažujeme o gender mainstreamingu ako o spoločenskej inovácii nie je postačujúce zodpovedať len na otázku, či rodové hľadisko bolo uplatnené. Vynára sa zároveň otázka, či uplatnenie tohto prístupu v danom kontexte má skutočný inovačný potenciál, či sa môže stať impulzom spoločenskej zmeny, ktorá je cieľom spoločenských inovácii. Práve tento „inovačný“ rozmer uplatňovania rodového hľadiska umožňuje demonštrovať komparácia s uplatňovaním rodového hľadiska v programových dokumentoch v Nemecku. Na základe porovnania bolo identifikované štyri dimenzie, ktoré umožňujú identifikovať rozdiely v chápaní rodovej rovnosti a vymedzení „hranice“ rodovej spravodlivosti tak ako boli transformované do opatrení, ktoré ich adresujú.

Tabuľka č. 3: Rodové hľadisko v programových dokumentoch v SR a Nemecku

Dimenzia	Slovensko	Nemecko
Na aké oblasti rodovej rovnosti sa kladie dôraz?	Predovšetkým v rámci opatrení na zosúladenie práce a rodiny integráciu znevýhodnených skupín na trhu práce. Nedostatočné zohľadnenie rovnosti príležitostí ako horizontálnej priority.	Presah do rôznych oblastí. Zohľadnenie rovnosti príležitostí ako horizontálnej priority.
Ako je chápaná rodová rovnosť?	Rodová rovnosť ako záležitosť týkajúca sa prevažne žien. Príčinou nerovnosti sú rodinné povinnosti žien, preto je potrebné vytvoriť podmienky preto, aby mohli lepšie zladiť prácu a rodinu. Nástrojom na dosahovanie rodovej rovnosti je najmä rovnaké zaobchádzanie (zabezpečenie rovnakého prístupu), nedostatočne sa zohľadňujú štruktúrne podmienky sťažujúce prístup.	Rodová rovnosť ako záležitosť týkajúca sa žien aj mužov. Príčiny nerovnosti sú zakorenené v štrukturálnych faktoroch, ktoré je potrebné zmeniť. napr. segregácia povolaní na trhu práce, nerovnomenné rozdelenie starostlivosti (napr. opatrenia zamerané na desegregáciu povolaní ako je napríklad „Girl day“ a „Neue Wegen fur Jungen“, ktorých cieľom je podporiť u dievčat a chlapcov rodovo nestereotypnú voľbu povolania)
Ako je definovaná cieľová skupina?	Dominuje zameranie na ženy ako homogénnu znevýhodnenú skupinu s problematickým vstupom na trh práce.	Zameranie na rôznorodé potreby rôznych skupín žien a mužov. Nielen problematika vstupu na trh práce ale aj kariérny rast, podnikateľská iniciatíva žien, na druhej strane zapojenie mužov do starostlivosti.

Kde sa nachádza inovačný impulz?	Obmedzený priestor pre inovácie. Slabý inovačný impulz zo strany poskytovateľa a nedostatočná inovačná kapacita zo strany prijímateľov. Nízka inovatívnosť realizovaných projektov, prevažne kopírujúcich zadania výzvy.	Výrazný inovačný impulz zo strany poskytovateľa, ktorý systematicky identifikuje nové výzvy a na ich základe formuluje programy a opatrenia. Vysoká inovatívnosť realizovaných projektov., ktoré slúžia ako „testovacie laboratórium“.

Zdroj: Spracované autorkou

Výsledky porovnania poukazujú na skutočnosť, že uplatňovanie rodového hľadiska v kontexte SR vychádza z pomerne „tradičného“ chápania rodovej rovnosti, ktorého cieľom nie je zmena existujúcich štruktúr ale len ich prispôsobenie aktuálnym potrebám trhu práce a demografického vývoja bez adresovania hlbších štrukturálnych príčin. Možno teda hovoriť o rodovej rovnosti s presne vymedzenými hranicami, rodovej rovnosti „odtiaľ – potiaľ“. Toto zúžené vymedzenie pôsobenia podpory rodovej rovnosti vychádza už z Národného programu reforiem na roky 2006-2008, ako jedného z východiskových dokumentu pre formulovanie cieľov následne transformovaných do priorít štrukturálnych fondov. Ten sa rodovej rovnosti venuje najmä v kontexte potreby vyrovnávania sa s demografickými výzvami a poukazuje najmä na vytváranie predpokladov pre zladenie práce a rodiny, ktorá tú má byť nástrojom pre dosiahnutie dvojakého cieľa: Vytvorením podmienok pre lepšie zladenie práce a rodiny rozvíja predpoklady pre zvýšenie participácie žien na trhu práce a zároveň zníži náklady stratenej príležitosti, ktoré v súčasnosti na trhu práce plynú z rodičovstva a tak prispeje k zlepšenie demografického vývoja spoločnosti.

Chápanie rodovej rovnosti v programových dokumentoch upravujúcich štrukturálne fondy na Slovensku je tak skôr charakteristické pre prístup rovného zaobchádzania čiastočne doplneného špecifickými opatreniami, než pre gender mainstreaming.[94].

5 ZÁVERY A DISKUSIA

Prípadová štúdia poukázala na nasledujúce závery: (1) Zohľadnenie rodového hľadiska je v prevažnej väčšine operačných programov redukované na nevyhnutnosť formálneho odkázania na Horizontálnu prioritu Rovnosť príležitosti a nielen že tak nevytvára predpoklady pre GM v ďalších etapách implementácie štrukturálnych fondov ale naopak vedie k formalizácii a vyprázdňovaniu tohto pojmu. Rodové hľadisko je pritom nedostatočne reflektované vo viacerých kľúčových oblastiach ako napr. vzdelávanie. (2) Spôsob, akým sa uplatňuje rodové hľadisko v programových dokumentoch poukazuje na ohraničené chápanie konceptu rodovej rovnosti, ktoré nevychádza z nevyhnutnosti zmeny existujúcich štruktúr[95], ale predpokladá len ich vhodnejšie prispôsobenie potrebám trhu práce. Takéto chápanie rodovej rovnosti je v protiklade s princípmi gender mainstreamingu ako spoločenskej

[94] Podobné vnímanie rodovej rovnosti sa odzrkadľuje sa aj u samotných prijímateľov, na čo poukazuje celý rad názorných príkladov obsiahnutých vo Výročnej správe o vykonávaní horizontálnej priority rovnosť príležitosti za rok 2009. Ta uvádzajúca príklady príspevkov k horizontálnej priorite, tak ako sú artikulované v projektových žiadostiach. Podstatná časť z nich sa obmedzuje na konštatovanie, že muži a ženy majú zabezpečený rovnaký prístup k službám či výstupom projektu Príkladom je napríklad prehlásenie uvedené vo Výročnej správe o vykonávaní horizontálnej priority rovnosť príležitosti za rok 2008 v jednom z projektov podporených v rámci OP VaV: “Ženy a muži majú rovnaké príležitosti na vzdelávanie v 3. stupni vysokoškolského štúdia a profesionálny postup kategórii výskumníkov do 35 rokov“.

[95] Tu možno opätovne poukázať práve na nedostatočné zohľadnenie rodového hľadiska v OP Vzdelávanie, ktorý má najväčší potenciál vytvoriť predpoklady pre zmenu existujúcich štruktúr.

inovácie. Uplatnený prístup nepredpokladá inováciu vedúcu k zmene existujúcich spoločenských štruktúr, ani nemá potenciál tvorbu takýchto inovácii podnecovať.

Popri zúženom chápaní rodovej rovnosti, na aké poukázala aj analýza programových dokumentov sú prekážkou uplatnenia gender mainstreamingu tak aby sa stal nielen formálnym nástrojom ale skutočnou spoločenskou inováciou aj všeobecne problematická úroveň riadenia štrukturálnych fondov na Slovensku, ako aj absencia východiskových predpokladov uplatňovania GM: politickej podpory a vytvárania inštitúcii, štruktúr a mechanizmov na podporu cieľov GM smerujúcich zhora, ktoré sú nevyhnutné pri uplatňovaní GM ako tzv. „top-down" stratégie na strane jednej a akceptácie prístupu naprieč širokým spektrom zapojených aktérov ako predpokladu pre uplatnenie GM ako formy spoločenskej inovácie na strane druhej. Oboje je pritom zakotvené v širšom kultúrnom kontexte a plynie najmä z neexistencie vnímania rodovej nerovnosti ako problému. Žiadni z aktérov tak nie sú motivovaní identifikovať spôsoby presadenia stratégie a vyvíjať inovačné úsilie na podporu dosahovania cieľov v oblasti rodovej rovnosti. Prihlásenie sa k stratégii vo formálnej rovine je už len dôsledkom naplnenia požiadaviek EÚ.

Nevyhnutne sa preto vynára otázka, či vôbec možno v situácii nenaplnenia základných predpokladov uvažovať o uplatnení GM v kontexte SR. Andrea Krizsán a Violetta Zentai vo svojej štúdii (2004) analyzujúcej možnosti úspešného uplatnenia stratégie GM v Maďarsku (a teda krajine s podobným kontextom ako je Slovensko) dospeli k záveru, že za daných podmienok nie je pravdepodobné, aby sa podarilo túto stratégiu úspešne implementovať, či v prípade jej uplatnenia zabezpečiť jej udržateľnosť. Možno predpokladať, že k rovnakým záverom by dospela aj analýza v SR.

Na strane druhej je jednou z príčin neúspechu tejto stratégie aj skutočnosť, že nebola prispôsobená lokálnym podmienkam a obmedzeniam. Práve zakotvenosť v lokálnom spoločensko-historickom a kultúrnom kontexte a lokálnych zdrojoch je kľúčovou z pohľadu realizácie spoločenských inovácii. Tieto východiská potvrdzuje aj Mieke Verloo (2007), ktorá nevylučuje možnosť uplatnenia tohto nástroja aj v podmienkach bez rozvinutých rodových politík, zdôrazňuje však nevyhnutnosť prispôsobiť nástroje uplatňované v rámci stratégie gender mainstreamingu existujúcim podmienkam (čím možno napríklad kompenzovať neexistenciu niektorej z prerekvizít) a poukazuje na uplatňovanie gender mainstreamingu ako na dlhodobého procesu, ktorý nevyhnutne sprevádzajú aj neúspechy.

Napriek existujúcemu neuspokojivému stavu, sú to, za predpokladu zmeny prístupu k ich riadeniu v novom programovacom období, práve štrukturálne fondy, ktoré môžu zohrať úlohu testovacieho poľa poskytnutím priestoru pre experimentovanie a inovácie, čím umožňujú učiť sa zo skúsenosti.

Použitá literatúra

1. BÍZIKOVÁ, L. - FILADELFIOVÁ, J. - KRÁLÍKOVÁ, A. - SOKAČOVÁ, L., 2008: *Gender Audit Of The EU Pre-Accession Funds: 1999 - 2004*. Gender Studies. Praha. ISBN 80-86520-05-6.
2. BRETHERTON, CH., 2001: *Gender mainstreaming and EU enlargement: swimming against the tide?* In: Journal of European Public Policy, Vol.8 (1), 2001, 60-81.

3. *Gender Mainstreaming in the USE of Structural Funding, Dostupné online na* http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/dv/675/675221/675221sk.pdf
4. DOBLHOFER, D. – KUNG, Z., 2008: *Gender Mainstreaming: Gleichstellungsmanagement als Erfolgfaktor – das Praxisbuch.:* Springer, Heidelberg. ISBN 978 -3-540-75419-0
5. ENGLERT, D., 2009: Soziale Innovation durch Gender Mainstreaming? VS Verlag, Wiesbaden, 978-3-531-16219-5
6. European Commission, Directorate-General Employment, Social Affairs and Equal Opportunities *Evaluation of the European Social Fund's support to Gender Equality,* (Synthesis report), 2011, Dostupné online na *ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=6643&langId=en*
7. HAFNER-BURTON, E. - POLACK, M., 2000: *Mainstreaming gender in the European Union*, In: Journal of European Public Policy, Vol 7 (3), 432-456.
8. Info Regio Panorama: Gender Mainstreaming and Regional Development in EU, Riaditeľstvo EK pre regionálnu politiku, Brusel 2007
9. Národný strategický referenčný rámec Slovenskej republiky 2007-2013
10. KANTOLA, J., 2010: Gender and the Europoean Union. Palgrave Macmillian, New York. ISBN 978-0-230-5433-4
11. Kohézna politika na podporu rastu a zamestnanosti: Strategické usmernenia Spoločenstva na roky 2007-2013
12. KRÍŽKOVA. A., PAVLICA, K., 2004: *Management genderových vztahů*: Postavení žen a mužů v organizaci, Management Press, Praha. ISBN 80-7261-117-8
13. KRIZSAŃ,A - ZENTAI, V. 2006.: *Gender Equality Policy or Gender Mainstreaming:the case of Hungary on the Road to an enlarged Europe.* In: Policy Studies Vol.27 (2), 135-151.
14. LOMBARDO, E., 2003: *EU Gender Policy: Trapped in the „Wolstonecraft Dilema*", In: European Journal of Women´s studies, Vol 10(2), 159-180.
15. *Nariadeni*e Európskeho parlamentu a Rady (ES) č. 1081/2006 *z 5. júla 2006* o Európskom sociálnom fonde
16. *Nariadeni*e Európskeho parlamentu a Rady (ES) č. 1080/2006 *z 5*. júla 2006 o Európskom fonde regionálneho rozvoja
17. Operačné programy na roky 2007-2013, Bratislava, dostupné online na www.nsrr.sk
18. Oznámenie Európskej komisie „Incorporating equal opportunities for women and men into all community policies and activities", Brusel 1996
19. Oznámenie Európskej komisie Rade, Európskemu parlamentu, Európskemu hospodárskemu výboru a Výboru regiónov: Implementation of gender mainstreaming in the Structural Funds programing documents 2000-2006, Brusel 2002
20. Programy podpory rodovej rovnosti podorené z ESF v spolkovej republike Nemecko. Dostupné online na http://www.esf.de/
21. Rada Európy, 1998: Gender mainstreaming: conceptual framework, methodology and presentation of good practices. Štrasburg
22. Systém koordinácie implementácie horizontálnej priority rovnosť príležitostí pre programové obdobie 2007 – 2013
23. STIEGLER, B, 2002: *Ako uplatňovať rodové hľadisko,* Aspekt a Friedrich Ebert Stiftung, Bratislava. ISBN 80–85549–32–8
24. STRATIGAKI, M., 2005: *Gender mainstreamong vs Positive Action: An ongoing Conflict in EU Gender Equality Policy*. In: European Journal of Women´sstudies, Vol.12 (2), 2005, 165-186.

25. VERLOO, M., 2001: *Another Velvet Revolution? Gender Mainstreaming and the Politics of Imlementation, IWM Working Paper No. 5/2001,* Institut fűr die Wissenschaften von Menschen, Viedeň
26. VERLOO, M., 2007: Multiple Meanings of Gender Equality: A Critical Framework Analysis of Gender Policies in Europe, Central European University, Budapest. ISBN 978-963-9776-08-1
27. Výzvy zverejnené na stránke http://www.fsr.gov.sk
28. WOODWARD, E. A., 2001: *Gender Mainstreaming in European Policy: Innovation or Deception?(Discussion Paper FS 101 - 103).* Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung, Berlin. ISSN 1011-9523

7. KAPITOLA

EVALUÁCIA AKO INOVATÍVNY NÁSTROJ HODNOTENIA VEREJNÝCH POLITÍK (ODBORNÉ PORADENSKÉ SLUŽBY – APLIKÁCIA EVALUAČNÉHO PRÍSTUPU)

BRUTOVSKÁ Gizela

Abstrakt

Jedným z predpokladov efektívneho fungovania verejných politík je ich systematická evaluácia (nestačí len monitoring a audit), ktorá sa na Slovensku realizuje len veľmi obmedzene. Problém je nielen v nedostatočnom poznaní teoretických prístupov (evaluačných stratégií), ale predovšetkým v chýbajúcich metodických postupoch, ktoré by bolo možné aplikovať na hodnotenie verejných politík v slovenských podmienkach. Kľúčovým zámerom kapitoly je prezentovať evaluačnú stratégiu ako inovatívny nástroj hodnotenia verejných politík na Slovensku s aplikáciou na jeden z nástrojov aktívnej politiky trhu práce – odborných poradenských služieb.

Na dosiahnutie kľúčového zámeru bolo dôležité rozdeliť evaluačný výskum do typov podľa určitých znakov a stručne popísať dostupné evaluačné stratégie (z hľadiska historického vývoja) používané v západnej Európe a Severnej Amerike. Ako vhodný typ evaluácie verejných politík (zvlášť aktívnej politiky trhu práce) na Slovensku sa ukázala programová evaluácia. Poskytuje teoretickú a metodologickú bázu na získanie relevantných údajov potrebných k odhaleniu účinkov a dôsledkov realizovaných politík. V texte je spracovaný rámcový teoretický popis programovej evaluácie. Výsledkom je náčrt metodiky potrebnej na realizáciu evaluácie programu verejnej politiky na Slovensku počnúc popisom štrukturálneho kontextu programu, popisom programu až k hodnoteniu dizajnu programu. Metodika je následne aplikovaná na program aktívnej politiky trhu práce – odborných poradenských služieb realizovaných na Slovensku v rokoch 2004-2008. Štruktúru hodnotenia tvoria popis dizajnu odborných poradenských služieb (dĺžka, zameranie, kvalita, náklady, prepojenie – nadväznosť na iné nástroje APTP alebo aktivity trhu práce, kritické momenty a spôsob ich riešenia), analýza povahy cieľov OPS a širší regionálny kontext. Nasleduje popis aktivít vzhľadom k dosahovaniu cieľov OPS, popis participientov na programe a nakoniec výstupy (kvalitatívny aj kvantitatívny popis formálnych výstupov). V závere sú navrhované opatrenia smerom k zlepšeniu fungovania odborných poradenských služieb vzhľadom k zisteným skutočnostiam.

Naše poznanie staviame nielen na teoretickej a empirickej ale tiež osobnej skúsenosti s realizáciou a analýzou aktívnej politiky trhu práce na Slovensku. Spracovaná kapitola môže byť návodom ako aplikovať poznatky a postupy programovej evaluácie pri hodnotení účinkov a dôsledkov nástrojov aktívnej politiky trhu práce v slovenskom kontexte. Ukázala limity aplikácie postupu v dôsledku chýbajúcich dát poskytovaných verejnou a štátnou správou na Slovensku. Predpokladáme, že náš postup bude potrebné ďalej prepracovať a opraviť.

Kľúčové slová:

evaluačný výskum, stratégie evaluačného výskumu, programová evaluácia, trh práce, aktívna politiky trhu práce, odborné poradenské služby

1. ÚVOD

Cieľom kapitoly je vymedziť evaluačný výskum jako inovatívny nástroj hodnotenia verejných politík na Slovensku. Evalučné štúdie (zvlášť aktívnej politiky trhu práce) sú na Slovensku na rozdiel od západnej Európy a Severnej Ameriky pomerne vzácne.[96] Je pravdepodobné, že využitie evaluácie vo východnej Európe a tiež na Slovensku v blízkej budúcnosti vzrastie v súvislosti s potrebou zefektívniť prostriedky využívané na verejné politiky (jako nedostatku finančných zdrojov v dôsledku hospodárskej krízy a blížiaceho sa konca čerpania prostriedkov z európskych fondov).

Evaluačný výskum je špecifický nástroj hodnotenia verejných politík vzhľadom k zameraniu a orientácii (výrazný politický a sociálny kontext). Evaluácia svoju pozornosť venuje skôr praktickým aspektom politiky (efektívnosť, účinnosť, účelnosť, užitočnosť) jako teoretickým stránkam. Zahŕňa v sebe aplikáciu všeobecne používaných metód a techník sociálno-vedného výskumu tak kvalitatívneho jako aj kvantitatívneho. Oproti klasickému výskumu sa líši predovšetkým svojim zameraním a orientáciou. Evaluácia je orientovaná na aktivitu. Je vedená so zámerom determinovať hodnotu alebo dôsledok politiky so zámerom tvorby doporučení alebo zmeny (Clarke, A., 1999). Cieľom nie je zovšeobecniteľnosť a dôveryhodnosť v rámci vedeckej komunity ale poskytnutie praktických informácií pre tvorcov (rozhodovateľov) politiky.

Kapitola obsahuje 3 časti. Prvá časť popisuje evaluačný prístup jako špecifický (inovačný prístup) jako hodnotení verejných politík. Odkazuje na techniky používané k posúdeniu toho, či existujúce verejné politiky fungujú alebo nefungujú, či môžu byť vylepšené, či sú lepšie jako predchádzajúce. „Evaluačný výskum porovnáva „to, čo je“ s tým, „čo by malo byť““ (Weiss, C. H., 1972, s. 6). Je však zložité objektívne stanoviť štandard, oproti ktorému sa bude kvalita politiky porovnávať. Existujú dve možnosti. Buď bude štandardom to, čo si stanovil za cieľ tvorca politiky alebo výskumník (evaluátor politiky) explicitne formuluje vlastný štandard (výskumné ciele). Na základe rôzne stanovených cieľov potom môžeme hovoriť o evaluácii deskriptívnej, explanačnej alebo exploračnej. Evaluačný výskum možno rozdeliť na niekoľko typov aj z hľadiska (Smutek, M., 2005): rozdielnych cieľov (formatívna, sumatívna evaluácia), rozdielnych typov dát (kvantitatívna a kvalitatívna evaluácia), rozdielnych spôsobov zberu dát (evaluácia procesu, evaluácia dôsledkov, priebežná, prierezová a longitudiálna evaluácia, experimentálna/kváziexperimentálna evaluácia), rozdielnych spôsobov jako sú informácie zužitkované (komu budú výsledky slúžiť, či realizátorom, participientom, garantom programu alebo širokej verejnosti). Samotná metodológia evaluačného výskumu prešla niekoľkými vývojovými etapami, ktoré vyústili v štyri základné stratégie: vedecko-experimentálne modely, modely analýzy riadenia, kvalitatívno-antropologické modely a participačne orientované modely.

[96] Napríklad Kluve a Schmidt (2002) uvádzajú 14 európskych hodnotiacich štúdií programov aktívnej politiky trhu práce, z ktorých sa 1 uskutočnila v Poľsku, 1 na Slovensku a ostatné v západnej Európe. Podobne tiež. napr. Wilson, Adams (1994). Na Slovensku boli realizované evaluačné štúdie aktívnej politiky trhu práce v 90. rokoch predovšetkým zahraničnými expertmi napr. Cranston (1992), Emmerich (1994), Duffner (1994).

Druhá časť je venovaná jednému z najpoužívanejších typov evaluácie programovej evaluácií, ktorá sa využíva na systematickú aplikáciu procedúr sociálnovedných výskumných kvantitatívnych a kvalitatívnych metód za účelom hodnotenia konceptualizácie, dizajnu, implementácie a užitočnosti nástrojov sociálnych intervenčných programov, smerujúcich k zlepšeniu ich efektívnosti. Má stanoviť užitočnosť inovatívnych programov a iniciatív (Rossi, P. H., Freeman, H. E. a Lipsey, M. W., 2004). Pozornosť je venovaná špecifickému postupu jako realizácii programovej evaluácii počnúc popisom širšieho kontextuáleho rámca programu, cez popis programu až po štruktúru hodnotenia programu.

Tretia časť stručne aplikuje programový evalučný prístup jako hodnotení efektívnosti odborných poradenských služieb realizovaných na úradoch práce sociálnych vecí a rodiny v roku 2004-2008. Snaží sa o komplexné zhodnotenie OPS a hoci neposkytuje podrobné výsledky (formou výpovedí respondentov, štatistických testov jako) môže slúžiť jako vzor pre realizáciu evaluácie aj jako ďalších nástrojoch aktívnej politiky trhu práce. V závere sú načrtnuté odporúčania pre modifikáciu odborných poradenských služieb jako jedného z nástrojov aktívnej politiky trhu práce.

Hodnotenie dôsledkov verejných politík je aktuálnou témou verejno-politickej praxe, zvlášť na Slovensku v súvislosti s efektívnym využívaním fondov Európskej únie. Straty spôsobené nedostatočným (neefektívnym) fungovaním verejnej politiky môžu byť vysoké a korekcie realizované na základe evaluácie môžu výrazne zlepšiť ich fungovanie (alebo ich úplne zrušiť, ak nenapĺňajú stanovené ciele). Systematická príprava a realizácia rozhodnutí na politickej úrovni bez dôkladnej evaluácie môže mať a aj má dlhodobé negatívne dôsledky pre celú spoločnosť (aj Mertonovské „nezamýšľané“). Jako realizácii nástrojov aktívnej politike trhu práce to môže byť napríklad zvyšujúca sa miera dlhodobej nezamestnanosti.

2 EVALUAČNÝ VÝSKUM – ZÁKLADNÁ DEFINÍCIA A PRÍSTUPY

Evaluačný výskum[97] - je charakterizovaný jako proces systematického zhromažďovania a hodnotenia informácií poskytujúcich spätnú väzbu o určitom objekte. Objektom môže byť akákoľvek politika (vrátane verejnej[98]), program, nástroj, opatrenie alebo intervencia. Politikou rozumieme systém procesov, metód, nástrojov a aktérov, ktorých hlavným zámerom je naplnenie stanoveného (strategického) cieľa. Obsahuje konkrétne programy, projekty, či zmeny legislatívy (Veselý, A., Nekola, M., 2007). Hodnotenie (evaluáciu) je nutné odlíšiť od ďalších podobných činností, jako sú audit a monitoring. Cieľom auditu je kontrola legálnosti politík, cieľom monitoringu je priebežné hodnotenie výstupov politík za pomoci systematického zberu dát o vybraných indikátoroch.

Evaluácia hodnotí jako účinky tak aj dôsledky intervencií. Účinok politiky to je nielen popis a úsudok, ale predovšetkým vyhodnocovanie a posudzovanie efektívnych zmien konania alebo postojov vďaka pôsobeniu danej politiky v relatívne krátkom časovom období po jej implementácií. Dôsledky politiky možno vidieť po dlhšej jako. Veselý a Nekola (2007) z hľadiska postupnosti pôsobenia efektov politiky rozoznávajú účinky priame a sprostredkované (prvého, druhého, tretieho a ďalších radov).

Evalučný výskum má výrazný politický kontext. Ten sa prejavuje v niekoľkých rovinách. Už samotné formulovanie cieľov politiky, následné implementácie sú výsledkom činnosti politikov na najvyššej úrovni – vlády. Výsledné programy sa stávajú subjektmi politického

[97] Podrobný prehľad o evaluácii (ciele, nástroje, metódy) poskytujú publikácie autorov Rossi, Freeman a Lipsey (1999), Clark (1999) a Patton (2001).

[98] Systematický prehľad prístupov, metód verejnej politiky (vrátane evaluácie) spracovali napr. Veselý, Nekola (2007), Potuček (2010), Nekola, Geissler, Mouralová (2011).

tlaku. Politici a byrokrati hovoria o tom akým smerom sa má riadiť evaluačný výskum (stanovujú indikátory). Výsledky evaluačného výskumu môžu ovplyvniť existenciu všetkých alebo len niektorých zúčastnených a tiež ďalšie rozhodnutia ohľadom realizácie politiky. „Evaluácie sú takmer úplne obsiahnuté vo vnútri bežnej politiky – v sľuboch politikov, tvorbe úsudkov o politikách, v bežných jednaniach politikov, ktorí sú zodpovední za ich tvorbu" (Robson, C., 1993, s. 183). Práve prepojenie s praktickou politikou (prebieha v konkrétnom politickom a organizačnom kontexte) odlišuje evaluáciu od iných typov výskumov.

Evaluačný výskum má tiež silný sociálny kontext. Sociálny kontext modifikuje a ovplyvňuje proces výskumu, deduktívny proces, finálnu správu, participientov a rôzne využitie, ktoré môže evaluácia mať. Výsledky evaluácie môžu výrazne ovplyvniť (pozitívne aj negatívne) sociálnu situáciu určitej skupiny, na ktorú bola politika zameraná.[99]

Z hľadiska výskumných cieľov (ide o konkrétne poznávacie ciele, ktoré si evaluátor stanovil) je možné vymedziť evaluáciu exploračnú, deskriptívnu a explanačnú. Expoloračná odhaľuje niektoré hlavné dimenzie verejných politík. Dôležitá je hlavne vtedy, ak ide zmapovanie (vytvorenie prehľadu) o verejnej politike, o ktorej nebolo nič napísané. Deskriptívna systematicky popisuje verejné politiky (vrátane monitoringu). Je nevyhnutnou súčasťou každej evaluácie. Explanačná evaluácia odhaľuje vzťahy medzi príčinami (problém, ktorý verejná politiky rieši) a dôsledkami, ktoré zavedenie verejnej politiky spôsobilo.

Evaluačný výskum možno rozdeliť na niekoľko typov z hľadiska (Smutek, 2005):

- rozdielnych cieľov (formatívna, sumatívna evaluácia),
- rozdielnych typov dát (kvantitatívna a kvalitatívna evaluácia),
- rozdielnych spôsobov zberu dát v čase (evaluácia procesu, evaluácia dôsledkov, priebežná, prierezová a longitudiálna),
- rozdielnych spôsobov jako sú informácie zužitkované (komu budú výsledky slúžiť, či realizátorom, participientom, garantom politiky alebo širokej verejnosti).

Vo vzťahu k cieľu, ktorý má byť evaluáciou dosiahnutý sa rozlišujú dva typy evaluácie, a to formatívna a sumatívna. Formatívna evaluácia je do veľkej miery, lepšie skonštruovaná skoršia verzia sumatívnej evaluácie s detailným rozpracovaním komponentov alebo dimenzií intervencií (Scriven, 1991). Jej cieľom je poskytnúť spätnú väzbu ľuďom, ktorí sa snažia niečo zlepšiť. Dôraz je kladený na kvalitatívne metódy. Formatívna evaluácia je využívaná vo fáze, keď intervencie sú rozvinuté. Je teda zameraná na akciu. Procedúry sú neformálne za pomoci diskusných skupín a stretnutí. „Vo väčšine prípadov, evaluátor spotrebuje viac času diskusiou o účinných zásahoch a dôsledkoch programu so všetkými zúčastnenými, takže tento typ evaluácie je vysoko neformálny" (Rossi, P. H., Freeman, H. E. a Lipsey, M. W., 2004, s. 40). Rola evaluátora je teda interaktívna. Formatívna evaluácia v sebe zahŕňa viacero evaluačných typov:

- evaluácia potrieb – tento typ evaluácie je vedený s cieľom zistiť, či by politika mala byť implementovaná. Zisťuje, kto potrebuje politiku, aká veľká je jeho potreba.
- zhodnotenie evaluácie– predbežné skúmanie k predpovedi nákladov evaluácie (finančných, materiálnych, ľudských...),
- štrukturácia konceptualizácie – pomoc všetkých zúčastnených v politike definovať politiku, cieľové skupiny,

[99] Napr. poskytnutie príspevku na začatie podnikania v rámci aktívnej politiky trhu práce viedlo určité skupiny obyvateľstva k prechodu od závislej práce k podnikaniu (hoci miesto, obsah práce ani zamestnávateľ sa im nezmenil).

- evaluácia implementácie – evaluácia priebehu implementácie politiky,
- evaluácia procesu – overuje fungovanie politiky, či je alebo nie je poskytovaná tak jako bola zamýšľaná.

Cieľom sumatívnej evaluácie je determinovať celkovú efektivitu programu. Je orientovaná na záver, t. j. na výsledky programu. Dôraz je kladený na kvantitatívne metódy. Rola evaluátora je nezávislá. Príjemcami informácií sú tvorcovia politiky, verejnosť a financovatelia.

Sumatívnu evaluáciu môžeme ďalej deliť na:

- evaluáciu výsledkov – evaluácia rozsahu, v ktorom politika pôsobí zmeny v požadovanom smere na cieľovú populáciu,
- evaluácia účinku – posudzuje celkové efekty politiky (zámerné aj nezámerné), širšie chápanie evaluácie výsledkov,
- cost-benefit analýza a cost-effectiveness analýza – vyjadrujú vzťah medzi výdajmi a výstupmi, obvykle vyjadrené jako finančná náklady resp. výdaje na jednotku výstupu
- sekundárna analýza – analyzuje existujúce dáta adresne k novým otázkam alebo metódam,
- metaevaluácia – evaluácie evaluácie, evaluuje predchádzajúce evaluácie.

Z hľadiska rozdielnych typov dát možno klasifikovať evaluáciu na kvantitatívnu a kvalitatívnu. V kvantitatívnej sú využívane v prevažnej miere techniky kvantitatívneho výskumu, keďže vstupné a výstupné dáta majú číselný charakter (analýza prínosov a nákladov, analýza efektívnosti nákladov, analýza minimalizácie nákladov, analýza užitočnosti nákladov, experiment a kváziexperiment). U kvalitatívnej sú využívané techniky: strom problémov, analýza aktérov, analýza hraníc, brainstorming, myšlienkové mapy, písanie scenárov, dimenzionálna analýza, rozhovor, focus groups, obsahová analýza jako.

Z hľadiska rozdielnych spôsobov zberu dát v čase možno evaluáciu rozdeliť na priebežnú (hodnotenie je realizované vo viacerých časových obdobiach a zameriava sa na jedno konkrétne obdobie skúmanej politiky), prierezovú (hodnotenie je realizované v jednom konkrétnom období napr. týždeň zameriava sa na jedno konkrétne obdobie skúmanej politiky) a longitudiálnu (hodnotenie je realizované vo viacerých časových obdobiach obvykle v rôznych časových okamihoch skúmanej politiky).

Guba a Lincoln (1995) popísali vývoj evaluačného výskumu. Charakterizovali štyri základné stratégie (metodológie) evaluačného výskumu. Prvá generácia evaluačných postupov sa sústredila na systematický zber dát a ich kvantitatívne hodnotenie. Sú to tzv. vedecko-experimentálne modely. Filozofický rámec týchto modelov vychádzal z pozitivizmu. Kľúčovou bola systémová teória. Príjemcami informácií evaluácií boli politické „špičky“ a rozhodovatelia Preferovanými boli tieto metódy: kvantitatívne experimenty a kváziexperimenty, systémová analýza, cost-benefit analýza a príčinné modelovanie. „Jako hodnotení sa sústredila na objektívne meranie. Objektívne v zmysle nezávislosti na výskumníkovi, skúmanom fenoméne a osobách, ktoré analyzujú a vyhodnocujú výsledky“ (Veselý, A., Nekola, M., 2007, s. 354). Druhá generácia (50. Roky 20. Storočia) predstavuje tzv. modely analýzy riadenia. Jako hodnotení sa opierali o „popis predností a slabostí intervencií s ohľadom na určené kriteriálne ciele“ (Hendl, J., 2005, s. 294). Filozofický rámec týchto modelov vychádza z pragmatizmu. Kľúčovou bola teória riadenia (užitočnosť, kontrola kvality, praktickosť). Príjemcami informácií boli manažéri strednej úrovne a administrátori. Hlavným zámerom evaluácie bolo vyriešenie praktického problému a poskytnutie podpory

účinnému a efektívnemu programovému manažmentu. Využívali metódy jako dotazníky, interview, pozorovanie, operačnú analýzu predovšetkým SWOT analýzu. Tretiu generáciu stratégií evaluácie (od polovice 70. Rokov 20. Storočia) tvoria kvalitatívno-antropologické modely. Zameriavajú sa na posúdenie ceny programu a jeho jednotlivých častí. Neposudzujú sa len výsledky ale aj navrhované ciele a implementácia programu, vrátane všetkých dopadov na okolie (Hendl, J., 2005). Základom je interpretativizmus, kľúčovou hodnotou je pluralizmus prejavujúci sa v porozumení a diverzite. Príjemcami informácií sú koordinátori programov a tiež všetci zúčastnení (vrátane aktérov). Využívané sú metódy jako kvalitatívne prípadové štúdie, interview, pozorovanie, štúdium dokumentov. Môžeme tu zaradiť aj tzv. responzívnu evaluáciu nazývanú aj transakčná evaluácia. Pozostáva z porovnania ideálu s pozorovanou hodnotou. Kritériá evaluácie sa definujú v jej priebehu za pomoci očakávaní a kritérií účastníkov programu (Hendl, J., 2005). Nakoniec štvrtou generáciou evaluačných stratégií sú participačne orientované modely (90. Roky 20. Storočia). Zdôrazňujú dôležitosť zapojiť do evaluácie participientov, zvlášť poskytovateľov a používateľov (beneficientov) programov a technológií. „Pre svoj hodnotový pluralizmus a zameranie na spoluprácu a zlaďovanie často odlišných pohľadov a záujmov jako evaluácii sú príslušníci tejto generácie nazývaní vyjednávačmi, mediátormi“ (Veselý, A., Nekola, M., 2007). Filozofický rámec tejto stratégie vytvára kritická veda. Kľúčovými hodnotami sú emancipácia, splnomocnenia a sociálna jako. Príjemcami informácií sú prijímatelia pomoci a ich komunity a iné „bezmocné“ skupiny. Je zameraná na proces učenia sa a dosahovania cieľov stanovených účastníkmi. Využíva rôzne techniky ale nevyhnutnou je účasť participientov na nich, napr. formou focus group, rôznych typov rozhovorov, sociálneho kriticizmu.

Zvolenie vhodnej metodológie na uskutočnenie evaluačného výskumu závisí od vonkajších (prostredie a prostriedky) aj vnútorných (validita) okolností. Jednotlivé prístupy nie sú nezlučiteľné a zložitosť problémov si často vyžaduje ich kombináciu (Veselý, A., Nekola, M., 2007).[100]

3 PROGRAMOVÁ EVALUÁCIA – DEFINOVANIE A POSTUP PROGRAMOVEJ EVALUÁCIE

Programová evaluácia podľa Pattona (2002, s. 14) je „systematický zber informácií o aktivitách, charakteristikách a výsledkoch programov, ktoré sú určené k využitiu určitým ľuďom k redukovaniu nejasností, k zlepšeniu efektivity a k tvorbe rozhodnutí s ohľadom na to, čo tieto programy robia a čo ovplyvňujú“. V tomto kontexte má programová evaluácia v úmysle informovať tých, ktorí formulovali a implementovali program o jeho efektívnosti alebo zlyhaní. Hlavným zámerom programovej evaluácie je zistenie príčinných vzťahov medzi programovými aktivitami a výsledkami. Podstatou nie je objaviť „či“ program pracuje, ale vysvetliť „jako“ pracuje. Pod programom rozumieme určitú „intervenciu“ alebo súbor aktivít (opatrení a nástrojov) smerujúcich k dosiahnutiu určitého cieľa, riešeniu určitých identifikovaných sociálnych problémov.

Program jako taký funguje v určitom prostredí (sociálnom, politickom, kultúrnom a ekonomickom). Je týmto prostredím v značnej miere ovplyvňovaný. Ide o vonkajšie faktory, ktoré môžu ohroziť alebo podporiť programovú implementáciu (Smutek, M., 2005) Pokiaľ v jednom prostredí môže fungovať v druhom, niekedy aj len vďaka malej odchýlke, je program neefektívny alebo dokonca nefunkčný[101]. Každá programová evaluácia by mala

[100] Veselý a Nekola (2007) podávajú vyčerpávajúcu klasifikáciu jednotlivých metód evaluačného výskumu, tak vzhľadom k využitý technikám výskumu ako aj vzhľadom k jednotlivým fázam politiky (plánovaniu a realizácii).

[101] Napr. aktivačné práce realizované v prostredí s nízkou mierou nezamestnanosti môžu mať pozitívny efekt pri získavaní pracovných a sociálnych návykov nezamestnaných a ich motivácii k práci. V prípade, že aktivačné

obsahovať analýzu aj širšieho prostredia minimálne inštitucionálneho, organizačného a legislatívneho.[102] Ďalším predpokladom systematickej programovej evaluácie je analýza vstupov. Ide o zdroje získané z prostredia (akými sú napr. financie na realizáciu programu, technologické postupy, technika, zariadenie, motivovanie klientov k programu, organizátori programu jako), na základe ktorých program začal fungovať.

V programovej evaluácií je dôležitá nielen otázka „či" program dosiahol svoje ciele, ale aj „jako" dosiahol svoje ciele. Ciele programu možno rozdeliť na interné pochopenie účinkov, aktivít a ich efektivita) a externé (posúdenie účelu, relevancie). Programová evaluácie vzhľadom k cieľom programu by mala zodpovedať na otázky:

- do akej miery je program úspešný jako dosahovaní stanovených cieľov
- do akej miery zodpovedajú stanovené ciele potrebám a problémom, ktoré idú riešiť
- do akej miery zodpovedajú stanovené ciele požiadavkám prostredia
- aký vzťah majú k povahe systému alebo jako sa ho snažia predvídať.

Ak hovoríme o cieľoch – sú to ciele primárne (manifestné) t. j. tie, ktoré tvorcovia programu predložili svojmu okoliu jako pôvodný spôsob ospravedlnenia resp. legitimizácie existencie programu. Sú to ciele navonok známe, navonok preferované v rôznych dokumentoch – dôvodové správy, hodnotiace správy, analýzy, publikované brožúry, administratívne manuály, výročné správy jako Tieto manifestné ciele však môžu byť klamné, „nepravé". Jedným z cieľov evaluácie by preto mala byť aj identifikácia latentných (skrytých) cieľov t.j takých, ktoré program verejne nepropaguje, ale ich zakrýva. Jednou z možností jako zistiť, či program má aj ciele latentné je zamerať sa na skúmanie účelov, ktorým je venovaná väčšina prostriedkov, zdrojov (ľudských, informačných, materiálnych, finančných...), ktorými program disponuje. Dôležité je identifikovať, kto ciele stanovil a spôsob akým boli formulované.

Popis programu identifikuje programové úlohy. Komparuje, aký bol predpoklad, o programe a jako skutočne intervencia funguje (Smutek, M., 2005). Metódy, ktoré program využíva jako realizácií aktivít programu, je dôležité zachytiť vo vzťahu k cieľom. Rozvíjané aktivity (ich dĺžka, rozsah, lokalizácia, spôsob manažovania, administrácia, personálne zabezpečenie) identifikujú aktuálny priebeh programu. Popis klientov programu (z hľadiska základných sociálno-demografických charakteristík, postojov ku skutočnosti vrátane ich motivácie/povinnosti k účasti na aktivitách programu) je základom pre identifikáciu užívateľov evaluácie.

Štruktúra hodnotenia programovej evaluácie v sebe zahŕňa nasledujúce oblasti:

- dizajn programu (zameranosť, dĺžka, kvalita, náklady, prepojenie- nadväznosť na iné programy, kritické momenty a spôsob ich riešenia)
- kontrolné mechanizmy (kontrola výstupov - kým a akými metódami)
- komunikačné mechanizmy (realizovatelia programu verzus prijímatelia z programu)
- informačný systém (povaha a kvalita informácií, ktoré majú realizátori k dispozícii)
- klienti (jako sú vyberaní do programu – kritéria, čím motivovaní)

práce sa realizujú v prostredí s vysokou (masovou) mierou nezamestnanosti efekt môže byť opačný (na malom priestore veľa nezamestnaných, niet požadované množstvo práce), nedochádza k získavaniu pracovných návykov ale nastupuje až demotivácia k práci.

[102] V prípade evaluácie nástrojov APTP pôjde o analýzu trhu práce z pohľadu inštitucionáleho, organizačného a legislatívneho.

- výstupy (kvantitatívne – počty účastníkov, ktorí program úspešne/neúspešne absolvovali, a kvalitatívne – názory účastníkov na priebeh aktivít programu)
- účinky (z hľadiska zmeny postojov účastníkov programu a ich kompetencií)
- efekty (dôsledky na okolie, jednotlivca, spoločnosť).

Medzi hlavné oblasti a otázky, na ktoré sa snaží programová evaluácia odpovedať sú (Rossi, P. H., Lipsey M. W. a Freeman, H. E., 2004):

- využitie programu a jeho hodnotenie účastníkmi
  - kto participuje, kto nie, v akom počte a prečo
  - prekrytie participientov a cieľov programu
  - informovanosť o programe (jako sa dozvedeli, či zoznámený s cieľmi programu)
  - užitočnosť a kvalita programu z pohľadu partcipientov
  - hodnotenie jednotlivých aktivít programu zúčastnenými v programe (participientmi a realizátormi)
- poskytovanie programu
  - aktivity programu a ich súlad s cieľmi a zámerom programu
  - aktivity programu vzhľadom k štandardizácii v oblasti právnej, profesionálnej, etickej
  - modely poskytovaných aktivít – rôzne resp. rovnaké pre všetkých participientov
- organizácia programu
  - spolupráca stackeholderov
  - prepojenosť aktivít
- využitie zdrojov programu (informačných, ľudských, finančných, technických a pod)
  - dostatočnosť zdrojov vzhľadom k naplneniu požadovaných štandardov
  - napĺňanie zásad hospodárenia so zdrojmi, efektívnosť a účelnosť.

Evaluačný výskum programov teda znamená proces posudzovania a hodnotenia podstaty, hodnoty a ceny skúmanej intervencie alebo objektu s cieľom previesť určité rozhodnutia o prijatí, odmietnutí alebo modifikácií skúmaného programu alebo objektu na určitej úrovni rozhodovania (Gall, M. D., Borg, W. R., 1989). Využíva sa pre hodnotenie programu v rôznych fázach vývoja t. j. od plánovaných štúdií až po kompletný program.

4 ODBORNÉ PORADENSKÉ SLUŽBY (OPS) – APLIKÁCIA PROGRAMOVEJ EVALUÁCIE

Konceptuálny rámec OPS

Odborné poradenské služby sú jedným z nástrojov aktívnej politiky trhu práce (ďalej „APTP“) jako verejnej politiky. „Podstatou aktívnej politiky trhu práce je eliminovať kolektívne nevýhody rôznych skupín a kategórií nezamestnaných“ (Winkler, J., Wildmanová, M., 1999, s. 65). Aktívnu politiku trhu práce tvorí systém nástrojov, ktorých hlavným cieľom je snaha o dosiahnutie rovnováhy na trhu práce resp. aspoň zmiernenie nevyrovnanosti medzi ponukou a dopytom práce. Ponuka pracovnej sily reprezentuje súhrn schopností, vedomostí, návykov, zručnosti, ktorými ľudia disponujú. Sú to objektívne predpoklady pracovnej sily. Medzi subjektívne predpoklady patrí predovšetkým ochota pracovať. Mohli by sme ju charakterizovať prostredníctvom teórie racionálnej voľby. Aktéri zohľadňujú predovšetkým vlastné záujmy, a konajú primárne nezávisle jeden od druhého. Najprv si zvolia cieľ, potom si vytvárajú zodpovedajúcu stratégiu a až tu berú do úvahy prípadne danosti okolitého jako (jeho materiálne zdroje, konania druhých aktérov atď.). Rozhodujúcim faktorom ochoty vstúpiť na

pracovný trh je teda cieľ, ktorí si ľudia stanovia. Z pohľadu ekonómov je to skutočnosť (Fuchs, K., 2002, s. 63) „či efekt, ktorý z výkonu práce plynie je väčší alebo rovný obeti spojenej s jej vykonávaním“. Tým efektom je výška tzv. reálnej mzdy, ktorá vyjadruje kúpyschopnosť nominálnej mzdy v množstve tovarov a služieb. Vysoká reálna mzda spôsobuje tak dobrovoľnú (spojenú s tzv. „dôchodkovým efektom“) jako aj nedobrovoľnú nezamestnanosť (spojenú s tzv. „substistučným“ efektom). Rovnováha na trhu práce je však podmienená nielen faktormi ekonomickej povahy, ale aj mnoho ďalšími pôsobiacimi na spoločenskej makroúrovni (predovšetkým systém sociálnej politiky) – i mikroúrovni (sú to predovšetkým charakteristiky sociálnych skupín pohybujúcich sa na trhu práce). Výsledkom ich pôsobenia je väčšia či menšia modifikácia podmienok, za ktorých ľudia na trh práce vstupujú, a s tým spojená relativizácia samotného rovnovážneho stavu. Ponuka pracovnej sily môže vykazovať určité handicapy. Rozdeľujeme ich na handicapy subjektívnej a objektívnej povahy. Sociálne handicapy subjektívnej povahy to sú tie, ktoré môže jedinec vlastným pričinením alebo za pomoci iných (prevažne) služieb zamestnanosti odstrániť. Sem môžeme zaradiť napr. nízke vzdelanie resp. chýbajúca kvalifikácia t. j. ľudský kapitál[103], prax jako K odstráneniu handicapov „zamestnateľnosti“ prispieva aj poradenstvo. Sociálne handicapy objektívnej povahy to sú tie, ktoré jedinec nemôže ani vlastným pričinením ani za pomoci iných odstrániť. Sem môžeme zaradiť: zdravotný stav, vek, veľkosť rodiny jako počet detí, pohlavie/rod, príslušnosť k etnickej skupine jako Dopytovú stránku trhu práce tvoria podniky (zamestnávatelia) a nimi tvorené voľné pracovné miesta. Optimálnym variantom trhu práce je dosiahnutie určitého stupňa rovnováhy medzi jeho ponukovými a dopytovými komponentmi. V prípade, že rovnováha chýba do popredia sa dostávajú opatrenia a nástroje aktívnej politiky trhu práce.

Popis odborných poradenských služieb

Odborné poradenské služby začali úrady práce, sociálnych vecí a rodiny realizovať vo februári 2004[104] v zmysle Zákona č. 5/2004 Z. z. o službách zamestnanosti. Stali sa tretím stupňom poskytovaného poradenstva na úradoch práce. Prvú úroveň zabezpečovali sprostredkovateľské služby, druhú informačno-poradenské. Od júla 2004 do júna 2005 boli realizované v rámci Národného projektu VII „*Zvýšenie rozsahu a kvality služieb zamestnanosti prostredníctvom informačných a poradenských a odborných poradenských nástrojov a služieb*“. Od decembra 2005 do júna 2008 sa pokračovalo s ich realizáciou v rámci Národného projektu VIIB *„Zefektívnenie, modernizácia a zvyšovanie rozsahu odborných poradenských služieb“*. Financovanie oboch projektov bolo koncipované zo zdrojov Európskeho sociálneho fondu a štátneho rozpočtu.

[103] Pojem „ľudský kapitál“ zaviedol americký ekonóm Gary Becker. Rozlíšil 2 typy, a to všeobecný ĽK (napr. všeobecný výcvik a vedomosti, ktoré môžu byť využité v širokej škále zamestnaní a profesií) a špecializovaný ĽK (napr. znalosti, zručnosti špecifické pre určité pracovné zaradenie).

[104] Systém odborného poradenstva v oblasti služieb zamestnanosti sa začal budovať už s konštituovaním úradov práce v roku 1991. Obsah a podmienky poskytovania poradenstva však boli zakotvené až vo vyhláške MPSVaR SR č. 251/1993 Z. z. o obsahu a podmienkach poskytovania poradenskej činnosti úradmi práce. V druhej etape od roku 1997, súvisiacej so vznikom Národného úradu práce ako verejno-právnej inštitúcie, sa poradenstvo stáva súčasťou poradenských oddelení. Zákon č. 387/1996 Z. z. o zamestnanosti charakterizuje odborné poradenské služby ako služby, „ktoré zahŕňajú poskytovanie odborných rád a informácií zameraných na riešenie problémov spojených s pracovným uplatnením občana, na vytváranie súladu medzi jeho osobnými predpokladmi a požiadavkami na vykonávanie určitého zamestnania, na ovplyvňovanie rozhodovania a správania občanov na trhu práce, ako aj na otázky sociálnej a pracovnej adaptácie“. Tretia etapa vývoja odborných poradenských služieb sa spája nielen s legislatívnou zmenou, ale predovšetkým so zmenou postavenia úradov práce (stratou ich verejnoprávnosti a začlenenia sa do štátnej správy).

Hlavným cieľom projektov (NP VIIB, 2005) bola modernizácia, zefektívnenie a rozšírenie poskytovania komplexného súboru kvalitných odborných poradenských služieb uchádzačov o zamestnanie (ďalej UoZ)[105] s dôrazom na individuálny prístup, so zámerom zvýšiť ich aktivizáciu a zamestnateľnosť a uľahčiť ich uplatnenie sa na trhu práce. Špecifickými cieľmi projektu boli (NP VIIB, 2005):

- prevencia dlhodobej nezamestnanosti prostredníctvom uplatňovania OPS prispôsobených individuálnym potrebám UoZ
- zlepšenie zamestnateľnosti UoZ prostredníctvom uplatňovania odborných poradenských nástrojov a aktivít orientovaných na získanie a rozvoj kľúčových kvalifikácií na prekonávanie prekážok jako hľadaní zamestnania a uplatnení sa na TP
- poskytovanie OPS v procese identifikovania potrieb UoZ vzhľadom na rozvoj individuálnych schopností a zručností potrebných pre TP, posúdenie schopností a odborných zručností v rámci matchingu
- rozvoj profesijných informácií a modernizácia OPS pomocou informačných technológií.

Odborné poradenské služby mali byť ,,zamerané na riešenie problémov spojených s pracovným uplatnením uchádzača o zamestnanie, na vytváranie súladu medzi jeho osobnostnými predpokladmi a požiadavkami na vykonávanie určitého zamestnania, na ovplyvňovanie rozhodovania a správania uchádzača o zamestnanie, jako aj na jeho sociálnu a pracovnú adaptáciu" (Zákon č. 5/2004 Z. z.). Služby boli okrem UoZ poskytované tiež záujemcom o zamestnanie.[106]

V rámci odborného poradenstva boli realizované nasledovné aktivity (*Interná norma...* IN, 2006):

- individuálny poradenský rozhovor
- analýza individuálneho potenciálu
- individuálny akčný plán
- skupinová poradenská aktivita
- psychologické poradenstvo
- výber do projektov, programov alebo aktivít
- výber do vzdelávania a prípravy pre trh práce
- špecifické poradenstvo
- iné nešpecifikované poradenstvo.

Odbornú poradenskú činnosť vykonávali interní a externí[107] odborný poradcovia, ktorí museli mať dosiahnuté vysokoškolské vzdelanie druhého stupňa.

Odborné poradenské služby sa klientom poskytovali buď individuálnou alebo skupinovou formou. Kľúčový význam v rámci individuálneho poradenstva zohrávali tzv. individuálne akčné plány na podporu pracovného uplatnenia, ktoré úrad zabezpečoval vypracovať každému uchádzačovi o zamestnanie, ktorý bol v evidencii uchádzačov o zamestnanie určitú

[105] Uchádzač o zamestnanie je nezamestnaný evidovaný na úrade práce v zmysle Zákona č. 5/2004 Z. z. o službách zamestnanosti.
[106] Záujemca o zamestnanie v zmysle zákona je občan, ktorý si hľadá iné zamestnanie a nie je uchádzač o zamestnanie.
[107] Externí dodávatelia, ktorí sú na základe písomnej dohody poverení úradom poskytovať odborné poradenské služby.

dobu. Od 1. 2. 2004 do 31. 12. 2005 to boli minimálne tri mesiace vedenia v evidencii UoZ.[108] Od 1. 1. 2006 došlo k zmene a individuálny akčný plán vypracúval UoZ, ktorý bol vedený v evidencii úradu práce najviac 6 mesiacov.[109] Individuálny akčný plán (ďalej IAP) je písaný dokument, ktorý na základe posúdenia osobnostných predpokladov, schopností, odborných zručností a záujmov UoZ určuje druh a rozsah pomoci potrebnej na uľahčenie pracovného uplatnenia a vymedzuje konkrétne postupové kroky. K identifikácii slúži anamnestický list, ktorý bol vypracovaný v rámci informačného systému pre sprostredkovanie zamestnania. Tento list obsahuje základné informácie o UoZ a ďalšia jeho anamnéza je dopĺňaná v rámci úvodného poradenského rozhovoru formou diagnostiky poradenského typu. Pirohová (2006) ju definuje jako postup identifikujúci problém (napr. jako postupovať v kariére) klienta použitím diagnostických metód akými sú pozorovanie, analýza produktov klienta a rozhovor. Individuálny akčný plán vypracováva, vyhodnocuje a aktualizuje uchádzač o zamestnanie v úzkej súčinnosti s odborným poradcom. Po vypracovaní a vzájomnom odsúhlasení sa tento dokument stáva pre uchádzača o zamestnanie záväzný. Medzi možné odporúčané aktivity v rámci IAP patria napr. osobné uchádzanie sa o zamestnanie, telefonické uchádzanie sa o zamestnanie, sledovanie voľných pracovných miest, konzultácie na inom oddelení úradu práce, účasť na ďalších nástrojoch APTP jako V súvislosti s realizáciou individuálneho akčného plánu bola možnosť poskytnúť príspevok uchádzačovi o zamestnanie jako náhradu časti cestovných výdavkov súvisiacich s jeho účasťou na aktivitách určených v individuálnom akčnom pláne.

Skupinové poradenstvo je poradenstvo, ktoré jako riešení bariér pracovného uplatnenia využíva prvky skupinovej dynamiky. Zaradenie UoZ do skupinového poradenstva je podmienené jeho individuálnymi potrebami a osobným záujmom.

Výskumné nástroje a postup

Metóda kvalitatívnej obsahovej analýzy dokumentov sociálnej a legislatívnej povahy bola zdrojom pre odhalenie cieľov OPS, na základe ktorých boli stanovené kľúčové indikátory hodnotenia. Základnými dokumentmi boli: Zákon č. 5/2004 Z. z. o službách zamestnanosti v znení neskorších predpisov, Národný projekt VII „*Zvýšenie rozsahu a kvality služieb zamestnanosti prostredníctvom informačných a poradenských a odborných poradenských nástrojov a služieb*“, Národný projekt VIIB *„*Zefektívnenie*, modernizácia a zvyšovanie rozsahu odborných poradenských služieb“* a Interná norma Ústredia práce sociálnych vecí a rodiny v Bratislave, číslo IN – 021/2006 z apríla 2006. Monitoringom získané administratívne dáta slúžili jako zdroj pre sekundárnu analýzu dát jednotlivých nástrojov APTP. Zdrojom boli štatistické údaje o aktívnej politike zamestnanosti v rokoch 2004-2008 publikované na webových stránkach úradu práce a záverečné správy ústredia práce sociálnych vecí a rodiny k realizácii národných projektov. Kvalitatívna analýza uskutočnená technikou interview, poskytla priestor na zistenie kvality nástrojov APTP (zistenie, či participácia na jednotlivých nástrojoch zlepšila situáciu nezamestnaných osôb, či zlepšia situáciu na samotnom trhu práce). Do procesu evaluácie OPS boli zahrnuté úrady práce (zamestnanci priamo participujúci na realizácii daných nástrojov). Terénny zber dát sa uskutočnil v rámci výskumného projektu „Evaluácia sociálnej politiky zameranej na zníženie dlhodobej nezamestnanosti“ realizovaným Inštitútom pre verejné otázky v roku 2006 v okresoch Humenné, Spišská Nová Ves, Detva, Rimavská Sobota, Námestovo a Nové Jako nad Váhom.

[108] Vyhláška č. 31/2004 Ministerstva práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky, ktorou sa vykonáva § 69 ods. 1 zákona č. 5/2004 Z. z. o službách zamestnanosti a o zmene a doplnení niektorých zákonov

[109] Vyhláška č. 613/2005 Ministerstva práce, sociálnych vecí a rodiny Slovenskej republiky, ktorou sa vykonáva § 69 ods. 1 zákona č. 5/2004 Z. z. o službách zamestnanosti a o zmene a doplnení niektorých zákonov

Celkovo sa v období jún-august 2006 uskutočnilo 8 rozhovorov. Ďalším zdrojom informácií bol kvantitatívny výskum realizovaný technikou dotazníka s nezamestnanými z okresov Spišská Nová Ves, Košice a Nové Jako nad Váhom v období od januára do marca 2007. Bolo oslovených (náhodný výber) spolu 60 respondentov. Jediným kritériom výberu bola aktívna účasť na OPS realizovaných úradmi práce. Boli zisťované štyri oblasti vzhľadom k cieľom odborných poradenských služieb: získavanie a nácvik kľúčových kompetencií vzhľadom k zlepšeniu kontaktu s trhom práce, individualizácia prístupu ku klientom, spokojnosť s jednotlivými aktivitami realizovanými v rámci odborných poradenských služieb a modernizácia vybavenia OPS. Návratnosť dotazníkov bola 100%, čo bolo pravdepodobne spôsobené spoluprácou s odbornými poradcami na vybraných úradoch práce (okrem Nového Jako nad Váhom). Je nutné podotknúť, že práve „pomoc“ zo strany odborných poradcov, mohla čiastočne skresliť výsledky výskumu.

Hodnotenie OPS

Na základe kvalitatívnej obsahovej analýzy dát dokumentov boli identifikované 4 kľúčové indikátori evaluácie. Prvou oblasťou je oblasť individualizácie OPS, druhou je oblasť „zamestnateľnosti“ prostredníctvom zvyšovania kompetencií UoZ, treťou je úspešnosť OPS vzhľadom k trhu práce a poslednou je modernizácia OPS.

Oblasť individualizácie OPS

Odborný poradca v rámci individuálneho poradenstva má uplatňovať individuálny prístup k UoZ prostredníctvom vzájomnej komunikácie, venovaním sa problémom UoZ spojených s pracovným uplatnením, vypracovaním návrhu jako tieto problémy riešiť a spoločným určením cieľov jako návrate na trh práce. V rámci poradenského rozhovoru sa poradca zameriava na získanie relevantných informácií z pracovnej a kvalifikačnej oblasti UoZ, ale tiež odovzdáva informácie potrebné pre uplatnenie UoZ na trhu práce.

Kľúčovým nástrojom individualizácie v rámci oddelení služieb odborného poradenstva sa na všetkých úradoch práce, sociálnych vecí a rodiny na Slovensku sa v rokoch 2004 – 2008 stalo vypracovávanie individuálnych akčných plánov (ďalej IAP). Realizácia IAP v podmienkach úradov práce zahŕňala niekoľko problémových bodov. Prvým bolo zaistenie potrebného rozsahu a kvality, a to jako existujúcej personálnej kapacite.

V roku 2005 a 2006 poskytovalo odborné poradenskú služby 416 interných odborných poradcov na všetkých úradoch práce, sociálnych vecí a rodiny a detašovaných pracoviskách (Realizácia..., 2006).[110] Personálna kapacita vzhľadom k počtom UoZ, ktorí realizovali IAP v rámci individuálneho poradenstva, bola výrazne poddimenzovaná. V roku 2004 bolo vypracovaných spolu 254 465 individuálnych akčných plánov a v súvislosti s ich realizáciou sa uskutočnilo takmer 682 000 stretnutí uchádzačov o zamestnanie s odbornými poradcami. V roku 2005 počet individuálnych akčných plánov mierne poklesol. Bolo vypracovaných 226 404 individuálnych akčných plánov, čo v prepočte na jedného poradcu predstavovalo viac jako 500 IAP ročne. V roku 2006 počet IAP výrazne poklesol. Bolo vypracovaných spolu 163 093 IAP, čím na 1 poradcu pripadalo 400 IAP ročne. V nasledujúcich rokoch 2007 a 2008 sa prestal sledovať údaj vypracovaných IAP. Boli „merané“ údaje len za počet poskytnutých individuálnych aktivít a skupinových aktivít. Tie boli v jednotlivých rokoch poskytované nasledovne:

[110] Údaje za roky 2004, 2007 a 2008 nie sú k dispozícii. Je potrebné ešte podotknúť, že na vypracovávaní IAP sa okrem interných zamestnancov podieľali v roku 2004-2008 aj externí dodávatelia.

- 2004 – 254 465 IAP, 716 072 IP, 93 154 SP,
- 2005 – 226 404 IAP, 829 911 IP, 78 351 SP,
- 2006 – 163 093 IAP, 612 728 IP, 69 943 SP,
- 2007 – 341 273 klientov IP, 43 299 klientov SP,
- 2008 – 340 901 klientov IP, 32 385 klientov SP.

Základným problémom jako realizácii odborných poradenských služieb, zvlášť vypracovávania individuálnych akčných plánov bol vysoký počet nezamestnaných, s ktorými museli poradcovia pracovať. To malo za následok nedostatok času na individuálnu prácu s klientom. Výsledkom bola určitá formalizácia jako vypracovávaní individuálneho akčného plánu zo strany poradcov, čo vnímali rovnako tak odborní poradcovia jako aj UoZ.

Ďalším problémom je dĺžka počas, ktorej sa nezamestnaný zúčastňuje individuálneho akčného plánu. Tak z rozhovorov s odbornými poradcami jako aj z odpovedí UoZ vyplynula potreba individuálneho času v závislosti od rôznych skupín UoZ.

Možno konštatovať, že všeobecne menší záujem o ochotu participovať v IAP vyjadrili tie skupiny nezamestnaných, ktorí majú určité sociálne handicapy na trhu práce. Vyplýva to nielen z nedostatku príležitostí uplatniť sa na trhu práce u týchto skupín, ale tiež z „profesionality“ odborných poradcov. Odborní poradcovia vyjadrili do určitej miery frustráciu, že u klientov, u ktorých chýbala motivácia a mali viaceré sociálne handicapy, celý proces tvorby IAP sa pohyboval na úrovni sprostredkovateľských činností.

Hlavným pozitívom realizácie IAP bola skutočnosť, že odborní poradcovia na úrade práce reflektovali situáciu potreby zvýšenia kvality individuálnej práce a obsahu poradenského procesu. Zvýšil sa tlak na odbornosť.

Došlo k „ľudskému“ priblíženiu sa nezamestnaného a pracovníka úradu práce. Uchádzač o zamestnanie bol viac motivovaný jako hľadaní si zamestnania. Jeho posúdenie bolo komplexnejšie, čo následne vytváralo možnosť zabezpečiť mu také služby úradu práce, ktoré mu mohli pomôcť umiestniť sa na trhu práce.

Získavanie a nácvik kľúčových kompetencií vzhľadom k zlepšeniu kontaktu s trhom práce

Obsahová náplň aktivít odborného poradenstva vychádzala zo špecifických potrieb UoZ s cieľom získania vybraných kľúčových kompetencií potrebných jako ich uplatnení sa na trhu práce. Aktivity boli predovšetkým orientované na rozvíjanie sociálnych a komunikačných zručností. Zahŕňali tiež cielené aktivity zamerané na hľadanie a získanie si zamestnania.

Limity jako uvedenej oblasti sa ukázali len jako určitých skupinách UoZ, a tiež len analýzou odpovedí UoZ. Konkrétne sa problém „zbytočnosti“ aktivít výrazne prejavil u UoZ s vysokoškolským vzdelaním.

Odborné poradenské služby pomohli UoZ zlepšiť všeobecné informácie o trhu práce. Prispeli k získaniu väčšieho množstva informácií o využití rôznych nástrojov APTP a informácií z oblasti právneho poradenstva. Ponúkli možnosť UoZ zvýšiť svoj podiel na riešení vlastnej spolupráce. Tieto pozitíva boli identifikované, tak odbornými poradcami ako aj UoZ.

Ukázalo sa, že silnou stránkou OPS je oblasť poskytovania informácií a konzultácií potrebných k uplatneniu sa na trhu práce UoZ. Vhodná aplikácia obidvoch foriem poradenstva (individuálneho a skupinového) zvyšuje spokojnosť UoZ. Ide predovšetkým

o osvojenie si praktických zručností súvisiacich s osobným a písomným kontaktovaním sa so zamestnávateľom. Dôležitá je tiež skupina nezamestnaných, ktorí sa takejto činnosti zúčastňuje. Z vyjadrení poradcov úradu práce vyplynulo, že najťažšou skupinou sú dlhodobo nezamestnaní a občania starší ako 50 rokov.

Úspešnosť OPS vzhľadom k trhu práce

Odborné poradenské služby boli využívané v rámci všetkých okresov Slovenska proporcionálne. Pozitívnejšie hodnotenie týchto služieb sa prejavilo v okresoch s nižšou mierou nezamestnanosti. Naopak v marginalizovaných regiónoch prevláda negatívnejšie hodnotenie. Jedným z dôvodov takéhoto rozloženia hodnotenia je spojenie poskytovania odborných poradenských služieb s následným možným umiestnením sa nezamestnaného na trhu práce. V regiónoch kde je nedostatok voľných pracovných miest alebo nevyhovujúca štruktúra nezamestnaných úspešnosť odborných poradenských služieb prudko klesá.

Z výsledkov výskumu vyplynulo pozitívne hodnotenie príspevku, ktorý bolo možné poskytnúť uchádzačovi o zamestnanie ako náhradu časti cestovných výdavkov súvisiacich s jeho účasťou na aktivitách určených v individuálnom akčnom pláne. Tento príspevok čiastočne prispieva k zvýšeniu mobility za prácou, predovšetkým u mladých nezamestnaných.

Modernizácia OPS

Výrazne pozitívne hodnotenie modernizácie služieb OPS sa prejavilo, tak u nezamestnaných a ešte výraznejšie u zamestnancov úradov práce. Spokojnosť sa prejavila hlavne v možnosti nerušene pracovať s klientom (bez vonkajších vplyvov). Nezamestnaní ocenili vľúdne prostredie, tak pre individuálnu ako aj skupinovú činnosť. Možnosti využívania informačno-komunikačných prostriedkov (e-mail, internet, písanie žiadostí a životopisov na PC, možnosť telefonovania, kopírovania) pozitívne hodnotili obidve skupiny t.j. nezamestnaní aj zamestnanci úradov práce.

Kľúčovým nástrojom aktivácie nezamestnaných sú odborné poradenské služby, ktoré boli na Slovensku v posledných rokoch realizované predovšetkým v rámci individuálnych akčných plánov. Ide o nástroj aktívnej politiky trhu práce zvyšujúci zamestnateľnosť. Predpokladom ich úspešnosti je preto fungujúci trh práce, predovšetkým jeho dopytová časť. Inak sa stávajú len formálnym naplnením prvej smernice Európskej stratégie zamestnanosti – umožniť každému nezamestnanému jako prechodom do stavu dlhodobej nezamestnanosti reálnu ponuku aktivity.

Nami realizovaná evaluácia v dôsledku nedostatočnej veľkosti výskumnej vzorky (čo do pokrytia regiónmi tak aj počtom oslovených respondentov) obmedzila návrhy len jako podkladové pre konečné závery posúdenia OPS.[111]

Pre ďalšiu realizáciu OPS na úradoch práce je do budúcna potrebné uvažovať s nasledujúcimi odporučeniami:

1. Zníženie počtu nezamestnaných, s ktorými poradca vypracúva individuálny akčný plán. Výsledkom by malo byť zvýšenie kvality poskytovaných služieb a následná vyššia úspešnosť umiestňovania nezamestnaných na trhu práce

[111] V roku 2006 Stredisko pre štúdium práce a rodiny v Bratislave spracovalo „Prieskum fungovania sprostredkovateľských, informačných a odborných poradenských služieb“, ktorý je zdrojom informácií o fungovaní OPS v praxi z pohľadu nezamestnaných uchádzačov o zamestnanie.

2. Zmenu v oblasti určenia skupiny, s ktorou by mal byť vypracovaný individuálny akčný plán, tak aby sa jeho realizácie mohli zúčastňovať všetci nezamestnaní, ktorí prejavia záujem. Základom by sa mala stať dobrovoľnosť.
3. Zmeniť obmedzenie týkajúce sa dĺžky realizácie individuálneho akčného plánu tak, aby bolo stanovené naozaj individuálne v závislosti na potrebe klienta a poradcu.
4. Supervízia pre zamestnancov jako základná podmienka zvyšovania kvality obsahu IAP.

2. ZÁVER

Evaluáciu verejných politík nie je možné realizovať bez priebežného sledovania základných ukazovateľov informujúcich o výstupoch implementovaných politík. Podrobné výstupy však na Slovensku vo väčšine prípadov, jako ukázala aj naša aplikácia evaluačného prístupu odborných poradenských služieb, chýbajú. Potom je len jako ťažké politiku evaluovať tak, aby bolo možné odhadnúť všetky (aj nezamýšľané) dôsledky, ktoré môžu mať jako pozitívne, tak aj negatívne účinky vzhľadom k prezentovaným cieľom politiky. Možno práve preto na Slovensku je evaluačný prístup stále inovačným, hoci vo svete je bežnou súčasťou všetkých fáz verejnej politiky (tvorby, plánovania, realizácie).

Na záver možno konštatovať, že evaluačný prístup poskytuje tvorcom verejnej politiky podrobné a ucelené informácie o účinkoch politiky. Podporuje porozumenie a tým aj možnosť nájsť vhodné stratégie pre zmenu (celkovú alebo čiastočnú) politiky. Za samotnú realizáciu politiky (hodnotové voľby) sú však v konečnom dôsledku zodpovedný samotný tvorcovia. A tak aj „expertnejšia“ evaluácia môže skončiť v koši, ak sa tvorca politiky rozhodne.

Použitá literatúra

3. CLARKE, A., 1999: Evaluation Research. Sage Publications, London.
4. CRANSTON, A., 1992: Studie aktívní politiky zaměstnanosti. Bratislava: VÚPaSV.
5. DUFFNER, H., 1994: Vyhodnotenie rekvalifikačnej politiky v Slovenskej republike. Arbeitsforderung-Zentrum des Landes Bremen GmBH, Správa spracovaná pre MPSVaR v rámci pomoci PHARE.
6. EMMERICH, K., 1994: Vyhodnotenie programu spoločensky účelných pracovných miest v Slovenskej republike. Správa spracovaná pre MPSVaR SR v rámci pomoci PHARE, Bratislava.
7. FUCHS, K., 2002: Nezaměstnanost v ekonomické teorii. In: BUCHTOVÁ, B., 2002: Nezaměstnanost psychologický, ekonomický a sociálny problém. Grada, Praha.
8. GALL, M. D., BORG, W. R., 1989: Educational research: a guide for preparing a thesis or dissertation proposal in education. Longman, New York.
9. GUBA, E. G., LINCOLN, Z. S., 1995: Competing paradigmsin qualitative research. In: DENZIN N. K., LINCOLN, Y., (eds.) Handbook of qualitative research. Sage Publications, London.
10. HENDL, J., 2005: Kvalitatívní výzkum. Základní metody a aplikace. PORTAL, Praha.
11. KLUVE, J., SCHMIDT, CH. M., 2002: Can Training and Employment Subsidies Combat European Unemployment? Economic Policy, October, p. 411-44.
12. NEKOLA, M., GEISSLER, H., MOURALOVÁ, M.: Současné metodologické otázky veřejné politiky. Karolinum, Praha.
13. PATTON, M. Q., 2001: Qualitative Research and Evaluation Methods. Sage Publications, London.

14. PIROHOVÁ, I., 2006: Diagnostika v teórii a praxi edukácie dospelých. Akcent Print, Prešov
15. POTŮČEK, M. a kol., 2010: Veřejná politika. SLON, Praha.
16. ROBSON, C., 2002: Real world reasearch. Blackwell, Oxford.
17. ROSSI, P. H., FREEMAN, H. E., LIPSEY, M. W., 2004: Evaluation – A Systematic Approach. Sage Publications, London.
18. SCRIVEN, M., 1991: Evaluation thesaurus. Sage Publications, London.
19. SMUTEK, M., 2005: Evaluace sociálních programu. Katedra sociální práce a sociální politiky PF UHK, Hradec Králové.
20. VESELÝ, A., NEKOLA, M., 2008: Analýza a tvorba veřejných politik. SLON, Praha.
21. WEISS, C. H., 1972: Evaluation research: Methods for assessing program effectiveness. Englewood Cliffs, New York.

22. WINKLER, J., WILDMANOVÁ, M., 1999: Evropská únie. Evropské pracovní trhy a průmyslové vztahy. Computer Press, Praha.
23. WILSON, S., ADAMS, V., 1994: Self-employment for the Unemployed. Experience in OECD and Transitional Economies, World Bank Discussion Paper No. 263.
24. Interná norma Ústredia práce sociálnych vecí a rodiny v Bratislave, číslo IN – 021/2006 z apríla 2006.
25. Národný projekt VII „*Zvýšenie rozsahu a kvality služieb zamestnanosti prostredníctvom informačných a poradenských a odborných poradenských nástrojov a služieb*“.
26. Národný projekt VIIB *„*Zefektívnenie*, modernizácia a zvyšovanie rozsahu odborných poradenských služieb“*.
25. Realizácia nástrojov aktívnej politiky trhu práce v roku 2004.
26. Realizácia nástrojov aktívnej politiky trhu práce v roku 2005.
27. Realizácia nástrojov aktívnej politiky trhu práce v roku 2006.
28. Realizácia nástrojov aktívnej politiky trhu práce v roku 2007.
29. Zákon č. 5/2004 Z. z. o službách zamestnanosti v znení neskorších predpisov.
30. Zákon č. 387/1996 Z. z. o zamestnanosti v znení neskorších predpisov.

8. KAPITOLA

MULTIAGENTOVÉ MODELOVANIE AKO NÁSTROJ ANALÝZY SOCIÁLNYCH PROBLÉMOV

MATHIAS Marek

Abstrakt

V tejto práci je predstavená simulačná metóda, ktorá je známa ako multiagentové modelovanie (MAS). Na agentoch založené modelovanie je nový spôsob ako robiť vedu, ktorý vychádza z koncepcií a techník komplexnej teórie. Agentové a multiagentové modelovanie je metodologická inovácia prinášajúca nové možnosti pre pochopenie mechanizmov emergencie v komplexných, dynamických, nelineárnych, sociálnych systémoch. Zahŕňa štúdium aktérov a ich interakcií. Modely vychádzajú z jednoduchých pravidiel konania a predpokladov, ktoré ale odhaľujú komplexné správanie. Modelmi aktérov sú softwaroví „agenti". Cieľom MAS je odkryť globálne dôsledky individuálnych a lokálnych interakcií v danom priestore. Agenti vystupujú ako tvorcovia emergentného správania v tomto priestore. V druhej časti práce sú predstavené funkcie a možnosti aplikácie MAS v priestore sociálnych a verejných politík. Analyzovaných je sedem spôsobov použitia simulácií vo vede a v sociálnych a verejných politikách. V tretej časti je predstavený rámec systémového nástroja pre evaluáciu a predikciu sociálnej intervencie do sociálnych problémov. Agentové modelovanie ako metodologická inovácia dokáže identifikovať problémy sociálnej intervencie v dvoch smeroch – ex post a ex ante. Vo všeobecnosti, agentové modelovanie je nový prístup, ktorý ponúka mnoho výhod pre sociálne a verejné politiky.

Kľúčové slová:

agent, agentové modelovanie, multiagentové modelovanie, multiagentový systém, simulácia, sociálny problém, sociálne politiky, sociálny systém, verejná politika.

1 ÚVOD

Na agentoch založené modelovanie je metodologická inovácia, ktorá sa v súčasnosti úspešne rozvíja na poli viacerých vedných disciplín. Relatívne nedávno, t.j. od konca 80. rokov 20. storočia, začala táto metodologická inovácia prenikať do oblasti sociálnych vied postupne, pôvodne pochádzajúca z prostredia kybernetiky a informatiky, označovaná ako *agent-based modeling* (agentové modelovanie; ABM), dnes existujúca častejšie vo svojej rozvinutejšej a komplexnejšej podobe *multiagentového systému* (*multiagent system*; MAS). Metóda má svoj pôvod v oblasti informatiky a kybernetiky a nadväzuje na rozvoj informačných technológií, predovšetkým na počítačové simulovanie a modelovanie, či umelú inteligenciu, odkiaľ čerpá svoje zdroje a inšpiráciu.

Metóda multiagentového modelovania umožňuje modelovať individuálne sociálne konanie, ktoré vedie k emergentným javom[112] na úrovni populácie, čiže – jednoducho povedané – umožňuje modelovať vznik sociálnych štruktúr a systémov na makroúrovni, vznikajúcich na mikroúrovni sociálneho sveta, teda z konania indivíduí reprezentovaných populáciami agentov. Umožňuje simulovať konania a správania veľkých populácií agentov, ktorí svojimi konaniami vytvárajú emergentné sociálne štruktúry a siete.

Na agentoch založené modely sú simulačné modely, ktoré ako napovedá už ich názov, sú zložené z agentov, ktorí reprezentujú reálnu populáciu ľudí.[113] Prostredníctvom populácií agentov umožňujú tieto modely simulovať správanie a konanie sociálnych aktérov v danom sociálnom prostredí. Z toho vyplýva, že každý agentový systém musí byť zložený z dvoch častí, ktoré sú definované a nastavené príslušným spôsobom. A to z agentov a z prostredia, v ktorom agenti operujú.

Zámerom tohto príspevku je zamerať sa na predstavenie potenciálu multiagentových modelov v priestore verejných a sociálnych politík a pri riešení sociálnych problémov. V zahraničnej literatúre existuje už dnes nepreberné množstvo rôznych modelov tohto typu, ktoré sú zamerané na riešenie najrôznejších problémov, a ktoré sa využívajú aj na rozvoj sociálnych vied. Pre pochopenie potenciálu, ktorí tieto modely predstavujú vo sfére sociálnych a verejných politík je vhodné predstaviť tieto modely z hľadiska ich povahy, základných vlastností a prvkov ako aj základných pravidiel, ktoré tieto modely obsahujú. Týmto otázkam je venovaná prvá časť tohto príspevku. V tejto časti sú popísané základné vlastnosti a zložky multiagentových modelov. V druhej časti sa pozornosť sústreďuje na vymedzenie aplikačného rámca multiagentových modelov a simulácií v oblasti sociálnych a verejných politík. A pre bližšie určenie postavenia sociálno-politických problémov aj vymedzeniu miesta a podielu verejných a sociálnych politík v priestore multiagentového a agentového modelovania v odbornej praxi. Záverečné časti sú venované rámcovému návrhu systémového využitia týchto modelov v praxi pri riešení sociálnych problémov a problémov, ktoré sú súčasťou sociálnych a verejných politík.

2 STRUČNÁ CHARAKTERISTIKA MODELOV ABM A MAS

Multiagentový systém je dynamický systém zložený z množstva vzájomne interagujúcich, aktívnych a autonómnych prvkov, tzv. agentov. Autonómia agentov, čiže modelových entít, je chápaná ako absencia centrálneho riadenia z vonkajšieho prostredia. Miera tejto autonómie sa mení v závislosti od prostredia, v ktorom sú agenti situovaní a v ktorom realizujú svoje akcie a vykonávajú jednotlivé operácie. Na agentoch založené modely predstavujú simulačné modely, ktoré pracujú v diskrétnom čase, čiže ich akcie sú určené iteráciami. Multiagentové modely sú modelmi, ktoré explicitne distribuujú indivíduá v priestore.

Agent predstavuje základný prvok týchto modelov, ktorý je zároveň aktívnym prvkom modelu, resp. systému. Pojem agenta sa v odbornej literatúre v ponímaní, v akom ho chápe

[112] Multiagentové modely a systémy sú vhodným nástrojom na skúmanie a modelovanie emergentných javov vo všeobecnosti i v rámci sociálnych vied. Emergentné javy predstavujú novú kvalitu, ktorá vzniká na makroúrovni sociálnych systémov, pričom je dôsledkom individuálneho konania a správania na mikroúrovni. Emergentný jav nie je možné vysvetliť na základe sumy týchto konaní, pretože predstavuje novú špecifickú kvalitu. Pre bližšie oboznámenie sa s povahou emergencie, mechanizmov emergencie a emergentných javov pozri Schenk, J. 1993, Sawyer, K.D. 2002, 2003a, 2003b a 2004b.

[113] Agenti nemusia nevyhnutne vo všetkých agentových modeloch reprezentovať ľudské populácie, pretože existujú aj modely v rámci iných vedných disciplín, kde predmetom záujmu nemusia byť ľudia a ich správanie. Na poli sociálnych vied, verejných a sociálnych politík sa uvažuje o ľudských populáciách, ktoré sú agentmi reprezentované.

tento prístup, objavuje na prelome 50. a 60. rokov 20. storočia. Na definíciu a pojem agenta má výrazný vplyv jeho chápanie v priestore bežného, praktického jazyka, ktoré sa prenáša aj do vedeckého diskurzu o agentoch. V praktickom jazyku je agent ako nositeľ konania chápaný vo významoch napríklad ako zástupca, konateľ, správca, vyjednávateľ, dôverník, maklér, pôvodca deja, činiteľ, prostriedok, predavač, zástupca, zmocnenec, činidlo, sprostredkovateľ. Zo všetkých týchto charakteristík je zrejmý dôraz na aktivitu a autonómiu agenta. Agent je konajúca entita, ktorá vykonáva dané úlohy v čase, pri istom uhle pohľadu je potom agent nositeľom konania. Agent vytvára, resp. môže vytvárať interakcie so systémom, v takom prípade hovoríme o interakcii agent-systém alebo s inými agentmi nachádzajúcimi sa v danom systéme. V tomto prípade ide o interakciu agent-agent. Nie je nezaujímavé poukázať na to, že v odbornej literatúre je možné nájsť aj ponímanie agenta ako živej bytosti, či dokonca človeka.[114] V princípe sú agenti v rámci multiagentového modelovania ako vedeckej metódy virtuálne entity, ktoré sú simulované a situované vo virtuálnom prostredí.

V prípade sociológie reprezentuje agent sociálneho aktéra, ktorý je lokalizovaný v danom sociálnom systéme, ktorý je objektom modelovania. Na základe takéhoto ponímania je možné konštatovať, že *„agent je abstraktná reprezentácia distribuovanej autonómnej entity a správanie a atribúty agenta sú dané zámerom výskumníka“* (Heath, B.; Hill, R.; Ciarallo, F. 2009, s. 3). Pre potreby tejto práce je možné naformulovať ako základnú definíciu agenta, definíciu podľa ktorej je autonómny agent systémom, ktorý je časťou prostredia, ktoré vníma prostredníctvom určitých efektorov, na toto prostredie, ktoré vníma, je teda schopný jeho percepcie a v ktorom je situovaný a existuje v priebehu času pôsobí, pričom vykonáva vlastné úlohy, a tak ovplyvňuje to, čo bude vnímať v budúcnosti. Agentom môže byť akákoľvek entita (reálna alebo virtuálna), ktorá vníma svoje okolie pomocou senzorov a pôsobí na toto prostredie pomocou efektorov. Táto definícia agenta je veľmi abstraktná a formalizovaná, čo je spôsobené pôvodom tejto metódy, ktorý je situovaný v priestore matematiky a kybernetiky. Pre potreby sociológie a sociálneho bádania je vhodnejšie pracovať s termínmi komunikácie, kognície a konania či správania. Potom je možné definovať agenta v sociálno-vednom modeli ako virtuálnu entitu zobrazujúcu, resp. reprezentujúcu sociálneho aktéra v danom sociálnom prostredí, ktoré dokáže reflektovať a komunikovať s inými agentmi a následne podľa disponibilných informácií v danom prostredí konať.

Základnou vlastnosťou všetkých agentov je autonómnosť. Autonómnosť agenta treba chápať podľa Schenka (Schenk, J., 2007) tým spôsobom, že je to element multiagentového systému a ako taký môže konať a správať sa iba podľa pravidiel platných pre tento systém. Agent nie je schopný autonómneho konania nad rámec vymedzený týmito pravidlami, tzn. že jeho správanie, a aj zmeny jeho správania, možno v modeli vyjadriť za pomoci napr. genetických alebo evolučných algoritmov, sú plne určené zvoleným algoritmom, t.j. zvonku, tvorcom modelu. Agent je len modelom konajúceho indivídua. Agentové systémy možno podľa Schenka (Schenk, J. 2007; Sawyer, K.D. 2003b; Macy, M.W., Willer, R. 2002) vymedziť nasledovnými charakteristikami:

- **a)** agenti sú *autonómni*, dokážu kontrolovať svoje vlastné správanie a sú schopní konať samostatne;
- **b)** agent sa nachádza v istom *stave*, ktorý sa môže meniť v čase, krok za krokom, podľa jednotlivých iterácií určených periódou, čo v konečnom dôsledku napriek jednoduchosti pravidiel môže po istom počte iterácií viesť k vzniku komplexných štruktúr;

[114] Podrobnejšiu úvahu na túto tému pozri napr. Kelemen, J. 1994.

c) agent koná *lokálne*, to znamená, že interaguje len s vymedzeným počtom presne lokalizovaných agentov. Agent je vždy situovaný do presne vymedzeného okolia, s danými susedmi, s ktorými môže interagovať;
d) agent koná v *diskrétnom* čase, teda krok za krokom;
e) agent disponuje iba obmedzenou racionalitou a obmedzenými informáciami o prostredí, v ktorom sa nachádza;
f) v rámci agentových modelov sa predpokladá neexistencia centrálneho plánu alebo kontroly, či riadenia. Systém na makroúrovni vzniká ako emergentný jav pôsobenia v čase, určenom iteráciami, agentov na lokálnej úrovni;
g) agenti sú v multiagentovom systéme schopní komunikácie s ďalšími agentmi. Disponujú schopnosťou kontrolovať svoj vnútorný stav, čo vedie k možnosti vyjednávať alebo odmietnuť požiadavku od iného objektu – agenta.

Okrem týchto vlastností je možné pre multiagentové modely zaviesť i ďalšie vlastnosti, ktoré odzrkadľujú vlastnosti sociálnych aktérov, ktorých agenti simulujú.

Multiagentové systémy sú založené na výbere pravidiel správania, ktoré sú v danom prostredí subjektívne optimálne pre fungovanie každého z agentov. Multiagentový systém je realizovaný pomocou počítačového modelovania. Je tvorený dvoma typmi pravidiel: spontánnymi a vytvorenými.

Simulácie, ktoré umožňuje multiagentový model realizovať, majú charakter spontánneho usporadúvania. Poriadok, resp. organizácia či štruktúra systému emerguje z konania jednotlivých agentov. Nejedná sa teda o štruktúru organizovanú na báze architektúry, čiže *zhora-nadol*, ale opačnou stratégiou, ktorá lepšie postihuje sociálnu realitu, ktorá je predmetom skúmania sociálnych vied. Vo všeobecnosti modely typu ABM a MAS vyžadujú, aby disponovali štyrmi okruhmi pravidiel, podľa ktorých model daného systému simuluje jeho dynamiku v čase. Týmito pravidlami sú:

1. *Pravidlá pre správanie agenta (agent rules)* – tieto pravidlá určujú sústavu definovaných vlastností agenta, pričom niektoré môžu byť pre agenta fixované, iné sú variabilné.
2. *Pravidlá prostredia (environment rules)* – predstavujú sústavu definovaných limitov prostredia, v ktorom agenti operujú. Tieto pravidlá sa vzťahujú na správanie agentov.
3. *Pravidlá pre činnosť modelu (action rules)* – tieto pravidlá organizujú priebeh simulácií modelu, jeho parametre.
4. *Pravidlá interakcií (interaction rules)* – predstavujú sústavu pravidiel, ktorá existuje výhradne v multiagentových systémoch, ktorou sa riadia vzájomné interakcie agentov modelu, resp. sú to vzorce upravujúce vzájomné vzťahy dvoch a viacerých agentov daného systému.

V súvislosti s povahou agentov je potrebné pristaviť sa ešte pri pár skutočnostiach. Prvou je skutočnosť, že existujú rôzne typy agentov, ktoré variujú od jednoduchých reaktívnych agentov schopných výhradne správania typu stimul- reakcia až po mierne inteligentné agenty (*moderatly smart agents*), ktorí disponujú pamäťou a vnútornou reprezentáciou vonkajšieho prostredia i správania iných agentov. V prípade inteligentných agentov, ktorí bývajú v odbornej literatúre označovaní aj ako kognitívni, či deliberatívni agenti vystupuje do popredia problém *deliberatívnosti*. Okrem činnosti a počtu agentov danej populácie má na

agenta i celý multiagentový systém dopad priestorové rozloženie agentov, ich geometria a topológia.[115]

V multiagentovom systéme disponuje každý agent istými prostriedkami a zároveň cieľmi, či už individuálnymi alebo kolektívnymi, ktoré sa snaží dosiahnuť za daných podmienok. Tieto podmienky a možnosti konanie predstavujú modelové obmedzenia. V rámci multiagentového systému každý agent reaguje na podnety prostredia alebo na podnety od iných agentov. Vytvára si vlastnú stratégiu a môže sa rozhodovať. Na to, aby mohli agenti komunikovať, funguje v multiagentovom systéme komunikačný jazyk, prostredníctvom ktorého agenti navzájom zdieľajú informácie o svojom okolí i o sebe navzájom. V závislosti od typu agentov, s ktorými ten ktorý model narába, závisí i forma zvolenej komunikácie. Forma zvolenej komunikácie je stanovená pravidlami komunikačného jazyka.

Podľa Rapanta (Rapant, P., 2007) sa multiagentový systém skladá z týchto komponentov[116]:

- **Prostredia E –** ktoré disponuje nejakými vlastnosťami, tvoriacimi priestor, v ktorom agenti operujú. Tento priestor vymedzený prostredím môže byť viacrozmerný.
- **Množinou objektov O –** Objekty sú situované, čo znamená, že v ktoromkoľvek okamihu je im možné priradiť polohu v E. Objekty predstavujú obvykle pasívne komponenty MAS, s ktorými prichádzajú agenti do kontaktu, môžu ich vnímať, modifikovať alebo inak s nimi manipulovať.
- **Množina agentov A –** agenti sú podmnožinou objektov, avšak chápané v zmysle počítačových alebo virtuálnych objektov. Na rozdiel od ostatných objektov sú agenti schopní samostatných akcií a zmeny svojho stavu. Reprezentujú aktívne entity systému.
- **Množina relácií R –** reprezentuje vzťahy medzi objektmi a agentmi a medzi agentmi a agentmi.
- **Množina operácií O_p –** na základe pravidiel operácií uskutočňujú agenti svoje ciele, môžu manipulovať s objektmi alebo vzájomne spolupracovať a komunikovať.
- **Množina operátorov U –** predstavuje tzv. *zákony univerza*, čiže aplikácia operácií množiny O_p na prostredie a reakciu prostredia na tieto operácie.

Komponenty tvoriace multiagentový systém, ktoré vymedzuje vo svojej práci Rapant, definujú základné parametre modelu. Niektoré komponenty, napríklad objekty odlišné od agentov sa nemusia nachádzať v každom multiagentovom systéme.

Vzhľadom na charakter tohto príspevku a s prihliadnutím na jeho rozsah nie je možné vyčerpávajúco a podrobne predstaviť v celom rozsahu agentové a multiagentové modely, systémy a povahu týchto modelov. V prípade záujmu o túto problematiku je vhodné nazrieť do literatúry, ktorá sa podrobne venuje rôznym oblastiam validácie, kalibrácie, tvorby a povahe multiagentových a agentových modelov (pozri Axtell, R., 2000, Bonabeau, E., 2002, Burian, J., 2007, Cahlík, T., 2006, Cioffi-Revilla, C., 2002, Kelemen, J., 1994, Macy, M. W., Willer, R., 2001, Mathias, M., 2009, Sawyer, R.K., 2003b, 2004a, Schenk, J., 2007, Wooldridge, M.J., Jennings, N.R., 1995).

[115] Bližšie o otázkach významu veľkosti populácie agentov, topológii sietí agentov a o agentovej geometrii pozri Cioffi-Revilla, C. 2002.
[116] Rapant, P., 2007.

3 APLIKAČNÉ MOŽNOSTI SIMULÁCIÍ MODELMI TYPU ABM A MAS V SOCIÁLNYCH A VEREJNÝCH POLITIKÁCH

Pre bližšie pochopenie potenciálu metód modelovania a simulovania sociálnych javov a sociálnych problémov pre tvorbu verejných politík, je nevyhnutné naznačiť funkcie a spôsoby, ktorými sa vyznačujú simulačné modely. Simulácie je podľa Axelroda (Axelrod, R., 2005) tretím spôsobom ako sa dá robiť veda. V prípade simulácií treba vždy pamätať na skutočnosť, že sa nejedná o reálny svet, ale o svet, ktorý je navrhnutý takpovediac v laboratóriu. Je to virtuálny svet realizovaný na základe vymedzených pravidiel, ktoré by mali zodpovedať vybranému výseku reality. Význam simulácie sociálnych problémov vyvstáva vtedy, keď si začneme uvedomovať, že klasické metódy a zásahy sociálnej a verejnej politiky majú reálny dopad na život skutočných ľudí. Zatiaľ, čo simulačné modely založené na agentoch umožňujú simulovať dopady opatrení – zásahov iba vo virtuálnej realite. Tým získava sociálna politika nástroj testovať na modeli očakávané i neočakávané dôsledky svojich intervencií do sociálneho prostredia bez toho, aby tieto zásahy dopadli priamo na populáciu ľudí.

V tejto súvislosti je vhodné predstaviť si možnosti a funkcie simulačných modelov tak, ako ich vymedzil Axelrod (Axelrod, R., 2005). Axelrod uvádza sedem foriem využitia simulačných modelov: 1. *predikcia*, 2. *performácia,* 3. *tréning*, 4. *zábava*, 5. *testovanie a dokazovanie hypotéz a teórií*, 6. *objavnosť* a 7. *výchova*. Vymedzuje ich na základe zamýšľaného zámeru, účelu a cieľa, na ktorý má byť príslušný simulačný model použitý.

Ako bolo uvedené vyššie, prvou formou použitia simulácie podľa Axelroda je *predikcia*. V tomto prípade môže byť simulácia, ktorá obsahuje komplikované vstupy, použitá na vytvorenie konzekvencií, ktoré z nich vyplývajú. Tieto konzekvencie vznikajú v procese simulovania na základe zakomponovaných hypotetických mechanizmov. V takomto prípade predstavujú výstupné údaje, konzekvencie vzniknuté zo vstupných údajov a mechanizmov určujúcich procesy simulovaného javu – predikcie možných následných stavov daného javu, resp. systému. Predikcia je práve tým spôsobom využitia, ktorý má pre sociálne a verejné politiky zásadný význam. Táto skutočnosť sa ukazuje zrejmou práve u sociálnych a verejných politík, pretože umožňuje zamerať sa na odhadnutie budúcich stavov sociálneho systému v reálnom svete, čiže umožňuje anticipovať na jednej strane budúce stavy bez zásahu zvonku alebo zhora prostredníctvom sociálne politických intervencií do sociálneho prostredia. Na strane druhej umožňuje zároveň odhadnúť ako sa bude sociálny systém vyvíjať ak budeme doňho aktívne zasahovať nástrojmi sociálnej politiky. Takisto môže takýto model naznačiť alebo poukázať na možné negatívne i pozitívne nezamýšľané dôsledky týchto intervencií a porovnať ich s tým, čo by sa asi bolo stalo, ak by sme aktívne nezasiahli. Výhodou predikcie simuláciou je, že v realite obvykle nenastávajú rovnaké situácie dvakrát, čo sťažuje odhad faktorov a porovnania stavu pred a po zásahu do sociálneho prostredia. Okrem toho sa ponúka možnosť anticipovať sociálne správanie a reakcie sociálnych aktérov daného prostredia na zásah do ich sveta.

Ďalším spôsobom použitia simulácie podľa Axelroda je *performácia*. Simulácie môžu podľa Axelroda plniť určité úlohy, ktorými sa imitujú niektoré techniky, procesy, či postupy uskutočňované ľuďmi. Umelá inteligencia môže simulovať napríklad ľudskú schopnosť percepcie, rozhodovania či sociálnej interakcie. Pomocou simulácií je možné uľahčiť navrhovanie nových techník. Tento spôsob, resp. táto orientácia modelov je vhodná v oblasti tvorby sociálnych politík v rámci teórie rozhodovania a tzv. *policy making*. Môže byť efektívnou pomôckou pre tzv. *policy-makers*.

Tretím spôsobom použitia simulácií je tréning. Ako príklad je možné uviesť trenažéry v autoškole alebo letové simulátory v letectve. Takto využívaný simulačný model umožňuje zoznámiť sa s prostredím, v ktorom sa môže človek v reálnom svete ocitnúť a pritom mu v danej virtuálnej realite nehrozia riziká, ktoré by nevyhnutne viseli nad človekom v realite. Simulátory sú schopné dynamickej interaktívnej reprezentácie určitého prostredia. V rámci sociálnych a verejných politík by mohli slúžiť takéto agentové simulačné modely na trénovanie komunitných a sociálnych pracovníkov, či na trénovanie tvorby sociálnych politík. Môžu pomôcť expertom a pracovníkom zoznámiť sa s prostredím, do ktorého vstupujú skôr než doňho vstúpia.

Štvrtou možnosťou ako použiť simulácie je *zábava*. Z vedeckého i sociálne politického hľadiska je využitie simulácie na zábavu nezaujímavé. Napriek tomu poukazuje na široké možnosti kreativity vo vytváraní imaginárnych svetov, čo môže byť sekundárne zaujímavé aj pre sociálnych vedcov.

Piatym spôsobom, ktorý uvádza Axelrod, je použitie simulácie na *výchovu*. Podobne ako v prípade tréningu aj v prípade výchovného využitia simulácií ide o možnosť využitia výstupov a modelových situácií na rozvoj človeka v dynamickom interaktívnom prostredí virtuálnej reality. Dôraz sa v tomto prípade kladie na naučenie, resp. získanie zručností týkajúcich sa vzťahov a princípov prostredia pre seba. Tu si žiada ohľadne sociálnej politiky podotknúť, že toto využitie môže slúžiť ako samostatný aktívny nástroj sociálnej politiky, ktorý by mohol byť široko využívaný na osvetu verejnosti a na predstavenie zámerov intervencií sociálnej politiky konkrétnym vybraným skupinám, na ktoré sú dané opatrenia zamerané.

Šiestym spôsobom ako využiť simuláciu je *testovanie a dokazovanie*. Simulácie sú schopné uskutočniť dôkaz existencie. Axelrodo ako príklad uvádza známu Conwayovu *Hru o život* (*Game of Life*), ktorá preukázala, že komplexné správanie môže byť výsledkom veľmi jednoduchých pravidiel. Využitie simulácií týmto spôsobom má význam skôr vedecký ako sociálne politický. Na druhej strane vedecké zistenia majú význam i pre politické rozhodnutia, pretože umožňujú pochopiť sociálne javy v spoločnosti ešte predtým, než sa začne pracovať na návrhu opatrení sociálnej politiky. Okrem toho sa tu ponúka možnosť použiť multiagentové simulácie na evaluáciu dopadov intervencií a opatrení v oblasti sociálnych politík.

Posledným, siedmym spôsobom, tak ako ich vymedzil Axelrod, je *objavnosť*. Tento spôsob použitia simulácie bol sociálnymi vedcami relatívne úspešne použitý pri odhaľovaní významných sociálnych vzťahov a princípov založených na veľmi jednoduchých modeloch. Je to preto, lebo jednoduchý model umožňuje ľahšie odkrývať a pochopiť jemné účinky, ktoré spôsobujú predpokladané mechanizmy.

Predchádzajúci exkurz do oblasti významu simulácií pre sociálne politiky nebol samoúčelný. Aby bolo možné pochopiť inovatívny význam tejto metódy pre sociálne a verejné politiky, politickú analýzu a pre tvorbu politík, je potrebné si uvedomiť, že multiagentové modely fungujú na princípe diskrétnej simulácie, kde sa využíva stratégia tzv. *next-event*. Znamená to, že simulujú jednotlivé stavy systému v iteráciách.

Lempert (Lempert, R., 2002) upozorňuje, že použitie agentových modelov v oblasti tvorby politík má význam vtedy, keď príslušné javy, ktoré za účelom tvorby opatrení skúmame, nie je možné uchopiť tradičnými modelovacími metódami a technikami. Ďalej poukazuje na skutočnosť, že tieto modely popisujú veľmi dobre heterogénne správanie agentov

disponujúcich rôznymi informáciami a pravidlami rozhodovania, ktoré vedie k správaniu na makroúrovni. Na druhej strane neumožňujú manifestáciu jednotlivých partikulárnych prípadov. Napriek tomu v tejto situácií uzatvára, že „*agentové modely môžu byť významnými politickými simulátormi v tých situáciách, keď štandardné metódy prediktívnej politickej analýzy nie sú efektívne"* (Lempert, R., 2002).

Špecifickou vlastnosťou agentových modelov je, že umožňujú prácu s rozsiahlym súborom rôznych scenárov, stavov a situácií systému, čo má význam na jednej strane pre porovnávanie dopadov a dôsledkov rôznych konaní a správania ako aj intervencií a pre analýzu najvhodnejšieho postupu, ak uvažujeme o politickej intervencii. Multiscenárové simulačné metódy sú vhodné práve v situáciách, keď pracujeme s ťažko predvídateľným systémom, ktorý je robustný, komplexný a dynamický. Tento metodologický postup sa skladá z troch základných krokov – odkrytie vzorcov správania, tvorba hypotéz a testovanie hypotéz.

Umožňujú vytvorenie súborov scenárov, ktoré sa za rôznych počiatočných podmienok a s rôznymi pravidlami závislými na tom, čo chceme testovať postupne spúšťajú. Môžeme tak pracovať so stovkami až miliónmi členov, pričom je možné prejsť najrôznejšie vývojové scenáre a následne ich štatisticky vyhodnotiť a určiť šance. Následne umožňujú porovnanie jednotlivých súborov scenárov na základe zvolených kritérií robustnosti, pružnosti a stability. V súvislosti s kritériom robustnosti poukazuje Lempert (Lempert, R., 2002) na to, že robustnosť je vhodným kritériom vtedy, keď je veľmi ťažké predikovať budúci vývoj a pravdepodobnosť alternatívnych scenárov je neznáma.

V princípe zásadný význam simulácií je pre sociálne politiky v tom, že umožňuje porovnávanie viacerých možných scenárov, ktoré môžu nastať v realite. Treba pamätať na to, že simulácie sú pomôckou, konečné rozhodnutie a posúdenie vhodnosti daného opatrenia je na tvorcoch sociálnych politík. V daných modeloch totiž nie je možné postulovať etické princípy na rozlíšenie toho, čo je dobré a čo zlé. Umožňujú nahliadnuť do budúcich možných situácií dynamických sociálnych systémov a odpovedať na otázku typu čo sa stane keď..., pričom sú limitované predmetom záujmu a navrhnutými modelovými parametrami a charakteristikami. Vstupy týchto modelov môžu byť teoreticky navrhnuté, alebo odvodené z empirických dát.

Záverom tejto časti príspevku sa pozornosť presunie na poukázanie miesta, ktoré zaberajú verejné politiky v doterajšom vývoji tejto metódy. Heath, Hill a Ciarallo (Heath, B.; Hill, R.; Ciarallo, F.; 2009) vo svojej štúdii zmapovali desať rokov vývoja tejto metódy, pričom analyzovali obdobie od januára 1998 do júla 2008. Zamerali sa na analýzu publikovaných príspevkov v odborných periodikách, pričom analyzovali 279 publikovaných článkov, v ktorých boli agentové modely vytvorené a použité k analýze. Články pochádzali z 92 rôznych periodík a publikačných výstupov. Vo svojej analýze identifikovali viacero kategórií ako napríklad *oblasť štúdia*, *software*, *referencia na kompletný model*, *validačná technika* a *cieľ simulácie*. Pre potreby určenia využívania a aplikácie modelov ABM a MAS sú atraktívne iba oblasť štúdia, resp. oblasť v ktorej boli tieto modely využité a cieľ na ktorý boli použité z hľadiska simulácie.

Graf č. 1: Zastúpenie modelov ABM a MAS podľa oblasti záujmu

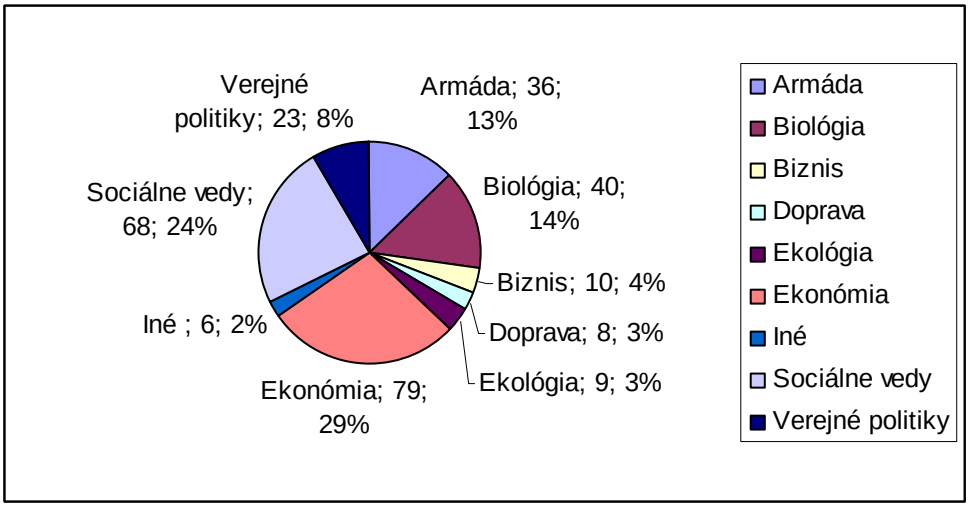

Zdroj: Heath, B.; Hill, R.; Ciarallo, F. (2009).

Z Grafu č. 1 je vidieť, že zastúpenie verejných politík patrí medzi oblasti, ktoré sú doteraz poddimenzované. Zvláštne je to z toho dôvodu, že tieto modely sa vo veľkej miere sústreďujú na problémy rozhodovania a na javy a problémy, ktoré si vyžadujú pokrytie veľkých populácií. Možnosti, ktoré táto metóda ponúka sociálnym a verejným politikám sú rozsiahle, čo bolo naznačené vyššie. Najvýznamnejším potenciálnym prínosom pre verejné politiky je prediktívna analýza dôsledkov sociálne politických opatrení. A práve tu je možné identifikovať možnú príčinu relatívne nízkeho využívania tejto metódy na poli sociálnych verejných politík.

Je to vidieť na nasledujúcej oblasti, ktorú Heath, Hill a Ciarallo (Heath, B.; Hill, R.; Ciarallo, F.; 2009) analyzovali v súvislosti s agentovými modelmi. Vo svojej analýze kategorizovali modely na základe toho, na aký účel slúži simulácia týmto typom modelu. Heath, Hill a Ciarallo (Heath, B.; Hill, R.; Ciarallo, F.; 2009) identifikovali tri typy rolí, resp. účelov, či sledovaných úloh, ktoré plnia simulácie: *generátor*, *mediátor* a *prediktor*, ktoré vymedzili na základe úrovne porozumenia reálnemu systému.

1. *Generátor* predstavuje simuláciu, kde poznanie reálneho systému je malé. Simulácia je determinovaná daným konceptuálnym modelom, ktorý je schopný generovať pozorovateľné správanie sa systému.
2. *Mediátor* predstavuje simuláciu, v ktorej konceptuálny model systému umožňuje reprezentovať daný systém a odkryť systémové charakteristiky a správanie.
3. *Prediktor* predstavuje taký typ simulácie, v ktorom poznanie systému dosahuje vysokú úroveň a slúži primárne na odhad alebo predikciu správania sa systému v čase.

Dospeli k zisteniu, že najzastúpenejšie sú modely, ktoré plnia úlohu mediátora a to až v 60,2% a úlohu generátora plnilo 39,8% modelov. Prediktívne modely zastúpené neboli. Pri porovnaní so zastúpením jednotlivých typov simulácií podľa úlohy, ktorú plnia, a oblasti, v ktorej boli aplikované, je možné z Grafu č. 2 vidieť, že v prípade verejných politík dominuje práve mediačný typ modelov a to až na úrovni 95,7%, kým úlohu generátorov plnilo iba 4,3% modelov. Prediktorové modely zastúpené neboli a práve tie majú najväčší potenciálny význam v priestore verejných a sociálnych politík

Graf č. 2: Typ simulácie podľa úlohy modelu a oblasti aplikácie

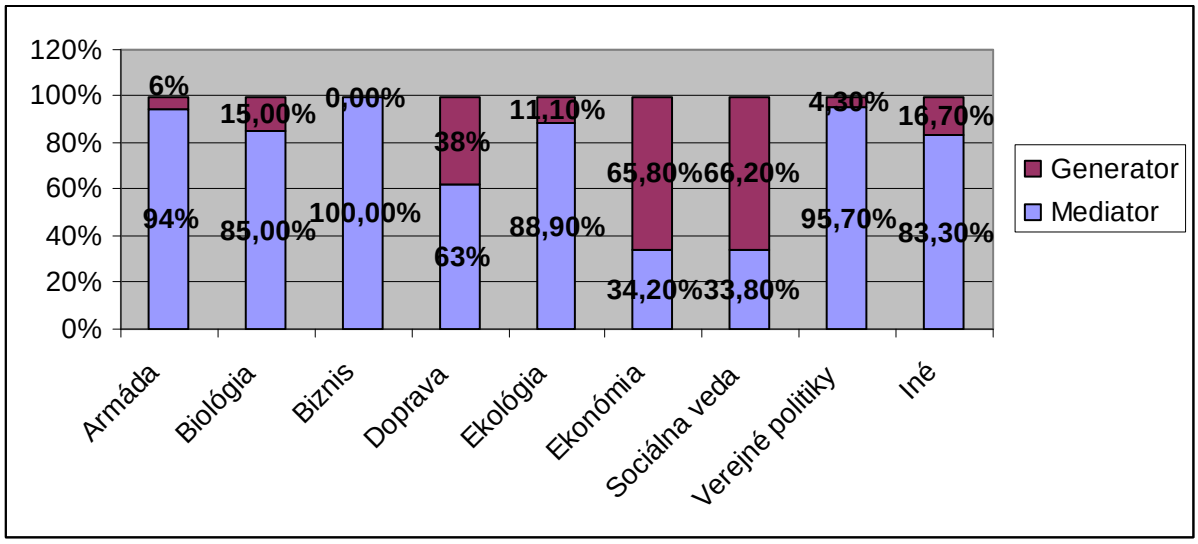

Zdroj: Heath, B.; Hill, R.; Ciarallo, F. (2009).

4 RÁMCOVÝ NÁVRH SYSTÉMOVÉHO VYUŽITIA MODELOV MAS V SOCIÁLNYCH POLITIKÁCH

Verejné a sociálne politiky sa orientujú na aktívne zasahovanie do existujúceho sociálneho prostredia a na riešenie sociálnych problémov, ktoré sa vyskytujú alebo sa vyskytnú v spoločnosti. V ich rámci vzniká snaha vytvoriť systémové riešenia, ktoré by viedli k integrácií a adaptácií jednotlivcov v sociálnom prostredí, pričom musia reagovať na najrozličnejšie problémy, ktoré sú podmienené celým radom faktorov a príčin. Jedným z hlavných nástrojov sociálnej politiky je nastavenie právneho, legislatívneho rámca príslušných opatrení za účelom dosiahnutia hlavného cieľa sociálnych politík, ktorým je zvyšovanie životnej úrovne a kvality života čo najširších vrstiev populácie. Za týmto účelom, ale potrebujú disponovať argumentmi, ktoré im poskytujú sociálne vedy, ktoré umožňujú získavať empirické údaje o stave, štruktúre a charaktere sociálnych problémov, na ktoré je potrebné reagovať a teoretické a prognostické modely, ktoré by postihli dynamiku sociálnych javov.

Multiagentové modely sú jedným z možných metodologických nástrojov, ktoré umožňujú zachytiť a simulovať komplexnú dynamiku súčasných sociálnych systémov v rôznych úrovniach a z rôznych hľadísk. Medzi hlavné výhody tejto metódy modelovania sociálnych systémov patrí, práve v prostredí sociálnych politík, predovšetkým skutočnosť, že odstraňujú etický problém pri experimentovaní na populáciách. Ako bolo uvedené vyššie populácie agentov ako reprezentácie sociálnych aktérov sú situované vo virtuálnom priestore, takže aj prípadné negatívne, či dokonca patologické dopady opatrení na virtuálnu populáciu nepredstavuje etický problém pre výskumníka ani pre decíznu sféru, ktorá sa o takúto analýzu môže opierať. Patologické javy ako vymretie populácie vo virtuálnom priestore nepredstavuje skutočný etický problém. Dokonca je možné hovoriť o tom, že v prípade analýzy možných dopadov prostredníctvom takýchto metód je žiaduce identifikovať práve tieto patologické situácie a vývojové trajektórie, aby sme sa im v reálnom svete pri zavádzaní opatrení mohli vyhnúť. Ak totiž vieme, alebo máme aspoň dobrý dôvod si myslieť, že za daných okolností je dané riešenie nevhodné a môže viesť k rizikám, môžeme sa im vyhnúť.

Ďalšou výhodou pre sociálne politiky, ktorú ponúka multiagentové modelovanie, je možnosť simulovať viaceré varianty nastavenia opatrení. A tiež korelovať dopady v prípade zavedenia opatrenia do praxe s tým, čo by sa stalo v prípade, že by k intervencii zo strany decíznej sféry alebo iného aktéra sociálnej politiky vôbec nedošlo. Túto výhodu prináša možnosť opakovane spustiť daný model pri rôznych nastaveniach, či už z hľadiska veľkosti populácie, jej štruktúry ako aj príslušných krokov opatrení, ktoré sa zvažujú.

V neposlednom rade je nespornou výhodou týchto modelov vo sfére sociálnych politík aj skutočnosť, že je možné pracovať so simuláciami na rôznych úrovniach sociálneho systému. Inými slovami povedané, môžeme štruktúrovať sociálny svet a jeho aktérov napríklad hierarchicky či horizontálne. Je možné zároveň pracovať s koncepciou organizácie, či skupiny a zároveň s indivíduami. Okrem toho umožňuje multiagentové modelovanie simulovať dynamiku v rôznom časovom horizonte, vrátane dlhodobého vývoja, ktorý nie je možné inak postihnúť. Samozrejme je potrebné pamätať, že i v prípade multiagentových modelov platí princíp ceteris paribus, čiže v prípade, že dôjde k zásadným zmenám v spoločnosti, v charaktere modelovanej populácie, či k inej neočakávanej zmene, ktorá nebolo zakomponovaná do modelových parametrov a základného nastavenia modelu, nie je možné získať jednoznačnú prognózu budúceho vývoja danej spoločnosti a populácie.

Na to aby sociálne a verejné politiky mohli prinášať vecné riešenia potrebujú okrem kvalitných empirických dát, ktoré je možné využiť i pri kalibrácií multiagentových modelov, aj modely, ktoré by boli schopné poskytnúť evaluáciu a prognózu vývoja sociálneho systému. Multiagentové modely je možné použiť v obidvoch rovinách. Ako bolo spomenuté vyššie, multiagentové modely sú simulačné modely. Simulačné modely možno podľa Gréma (Boudon, R.; Besnard, P.; Cherkaoui, M.; Lécuyer, B.-P., 2004) použiť dvojakým spôsobom. Po prvé, ide o možnosť rekonštrukcie hypotetickej minulosti, čiže odpoveď na *Čo by sa stalo, keby...?* Po druhé, simulácia umožňuje vyskúšať viacero alternatívnych scenárov pre potenciálnu budúcnosť a dôsledky intervencií do sociálneho systému. V tomto prípade ide o odpoveď na otázky typu *Čo sa stane, ak dôjde k zmenám...?* a *Aké by mohli byť možné dôsledky intervencií...*?

Okrem toho poskytujú multiagentové modely ešte jednu možnosť ako ich použiť, a to na pochopenie mechanizmov a princípov, ktoré fungujú v danom sociálnom prostredí, v danom sociálnom systéme. Nemusí teda ísť o reprezentáciu konkrétneho prostredia, ale o vytvorenie celkovej schémy čo sa stane ak.... Ako príklad takéhoto postupu je možné uviesť model Cahlíka a Markovej (Cahlík, T. a kol. 2006) venovaný modelovaniu systému vysokých škôl. V danom modeli skúmali vplyv spôsobu financovania vysokých škôl, pričom si vymedzili tri spôsoby financovania vysokých škôl. V prvom prípade išlo o systém, kde je škola financovaná výhradne z dotácií, v druhom prípade išlo o školu, ktorá je financovaná výhradne z príjmov zo školného a nakoniec kombinovaný spôsob financovania vysokej školy. Parametre modelu nastavili bez toho, aby sa odvolali na empirické údaje, čo im umožnilo analyzovať vývojové trajektórie v ich čistej podobe.[117] Podobným spôsobom je možné modelovať akýkoľvek sociálny jav. Získava sa tým informácia, ktorá nie je náchylná na možnú chybovosť empirických údajov. Na druhej strane, nie je možné vytvoriť na základe takéhoto modelu prognózu, či evaluáciu dopadov opatrení.

Na základe toho, čo bolo doteraz uvedené, je možné predstaviť úvahu o možnosti vytvorenia systémového opatrenia s využitím multiagentového modelovania v praxi. Tento návrh je iba

[117] Pre podrobné oboznámenie sa s príslušným modelom pozri Cahlík, T., Marková, J. *Multiagentní model systému vysokých škol s procedurální racionalitou agentů* in Cahlík, T. a kol. 2006.

rámcový a preto si nerobí nárok na úplné vyčerpanie problematiky. V rámci tohto návrhu sa predpokladá zriadenie expertného pracoviska, ktoré by analyzovalo dopady opatrení sociálnych politík s využitím multiagentových modelov ako aj iných metodologických postupov. Vyžadovalo by si vytvorenie expertného tímu, ktorý by bol postavený multidisciplinárne alebo interdisciplinárne. Pretože sa jedná o opatrenia v oblasti legislatívy jeho súčasťou musia byť nevyhnutne právny experti. Ďalej je nevyhnutné aby boli v takomto tíme obsiahnutí odborníci zo sociálnych vied, ktorí by poskytovali interpretačné a metodologické rámce na pochopenie správania sa sociálnych aktérov a v neposlednom rade odborníci z prostredia matematiky, štatistiky a informatiky, ktoré by spracovávali podklady a vytvárali počítačové modely na základe podkladov od ostatných členov tímu.

Podľa charakteru modelovaného objektu a podľa cieľa na ktorý je model určený, t.j. či ide o evaluáciu, identifikáciu princípov fungovania systému alebo o prognostický model, je možné určiť následnosť krokov. Pre získanie čo možno najlepších odhadov dopadov a dôsledkov legislatívnych opatrení v rámci sociálnych politík, je pravdepodobne vhodné triangulovať metodologické prístupy, pričom multiagentové modelovanie by malo byť jedným z nich. V tejto súvislosti je vhodné podotknúť, že podľa Schenka (Schenk, J. 2007) existujú tri formy vzájomného vzťahu medzi klasickými metódami a multiagentovým modelovaním. Prvým z nich je koexistencia, kde využívanie jednotlivých metodologických nástrojov funguje paralelne a nezávisle na sebe. V druhom prípade sa jedná o komplementaritu, kde sa vzájomne klasický a multiagentový prístup dopĺňajú. Tretím prípadom je vzťah usporiadania, kde jednotlivé kroky výskumu na seba nadväzujú a zároveň sú uskutočňované rôznymi metodologickými postupmi.

Tento návrh pracuje práve s koncepciou usporiadania. V prvom kroku by mal byť analyzovaný už existujúci právny rámec a to z nasledujúcich hľadísk. Po prvé, ako je v ňom definované prostredie, v ktorom majú sociálny aktéri konať. Akým spôsobom právny systém definuje prostredie. Po druhé, aké stratégie konania a správania predpokladá, či už implicitne alebo explicitne. Po tretie, aké sú očakávané alebo naopak sankcionované stratégie, ktoré definuje príslušný právny rámec. Analogickým spôsobom by mal byť analyzovaný príslušný návrh na zmenu už existujúceho legislatívneho rámca, čiže aký by mal byť nový právny rámec po zavedení opatrenia, ktoré má slúžiť na intervenciu do sociálneho prostredia.

Druhý krok, ktorý by mal byť viac-menej paralelný, je identifikácia cieľovej skupiny alebo populácie, na ktorú má byť dané opatrenia orientované a aplikované. Vyžaduje si to predovšetkým demografickú, štatistickú a sociologickú analýzu súčasnej povahy populácie alebo spoločnosti. Dôvodom je identifikácia sociálneho prostredia a askriptívnych vlastností ľudí v tomto prostredí, ktoré by mali byť neskôr prenesené na agentov. Oba kroky slúžia na nastavenie a kalibráciu parametrov a princípov fungovania multiagentového modelu príslušného sociálneho systému.

Na tomto mieste je dôležité si uvedomiť, že existujú rôzne postupy a prístupy kalibrácie agentových modelov. Podľa potreby je možné pristúpiť aj k istým medzikrokom. Jedným z takýchto medzikrokov môže byť etnografický výskum, ktorý je základom pre tzv. *etnografickú kalibráciu*[118]. Význam tohto kroku spočíva v možnosti získania obrazu o povahe sociálneho konania a správania reálnych ľudí v ich autentickom prostredí. Z popisu tohto konania a správania je možné určiť formy správania a konania a stratégie konania agentov

[118] Pre podrobnejšie oboznámenie sa s postupom v prípade etnografickej kalibrácie modelov typu MAS pozri Caillou, P.; Curchod, C.; Baptista, T.

v systéme. Obdobným krokom je historická analýza. V prípade, že je nevyhnutné určiť inicializačné podmienky systému, na základe dlhodobého vývoja spoločnosti.

Tretím krokom je vytvorenie multiagentového modelu a experimentovanie na ňom. Následne v rámci tohto kroku je nevyhnutné štatisticky spracovať jednotlivé výstupy, ktoré poskytne daný model. Je možné výsledky porovnať v prípade potreby aj s inými typmi modelov. Posledným krokom by mala byť evaluácia a testovanie modelu na základe empirického zisťovania v praxi. Dá sa povedať, že sa jedná o cyklický proces. Na základe takýchto modelov je možné navrhovať a pripravovať podklady a úpravy navrhovaných opatrení pre decíznu sféru v rôznych oblastiach.

Záverom tejto časti je vhodné spomenúť ešte jednu skutočnosť, a to, že v prípade simulácií prostredníctvom multiagentových modelov je možné uvažovať o dvoch prípadoch evaluácie intervencie do sociálneho prostredia. Po prvé, o evaluácii ex ante, o ktorej bola reč doteraz a po druhé, o evaluácii ex post. V prípade evaluácie ex ante je pozornosť sústredená na predikciu možných scenárov vývoja, ktoré sú podrobené analýze. Ako poznamenáva Lempert (Lempert, R. 2002) multiagentové modelovanie umožňuje v rovine verejných a sociálnych politík pracovať s multiscenárovou schémou daného problému, danej intervencie do sociálneho problému. Treba pripomenúť, že v tomto prípade je tu vždy riziko vplyvu nepredvídateľných faktorov a udalostí, čiže nemusí byť zachovaní v realite princíp ceteris paribus.

Čo sa týka problematiky evaluácie dopadov intervencie do sociálneho problému, do sociálneho prostredia ex post, vystupuje tu do popredia možnosť, ktorú ponúkajú agentové modely, analyzovať dopad intervencie v porovnaní s tým, čo by sa stalo keby sa do problému neintervenovalo vôbec, alebo sa intervenovalo alternatívnym spôsobom. Evaluácia ex post nie je na rozdiel od evaluácie a predikcie ex ante náchylná na deformáciu výsledkov neočakávanými a nepredvídateľnými faktormi. Z definície analýz ex post vyplýva, že v danom momente, kedy ju uskutočňujeme už poznáme udalosti, ktoré sprevádzali intervenciu do sociálneho problému a môžeme tieto faktory a udalosti zakomponovať do modelu.

5 NÁZORNÝ PRÍKLAD VYUŽITIA MODELOV MAS V SOCIÁLNEJ POLITIKE

Pre lepšie pochopenie možností, ktoré ponúkajú na agentoch založené modely pre sociálnu politiku, je vhodné predstaviť názorne spôsob akým sa s týmito modelmi pracuje a ako sa tvoria. Predstavenie tvorby a práce s týmto typom modelov bude iba v teoretickej rovine. Reálny model by mal byť realizovaný prostredníctvom softvérových nástrojov, ktoré nie sú momentálne k dispozícii a ktoré si vyžadujú znalosti práce s takýmito nástrojmi.

Názorným príkladom multiagentového modelu je Hammond-Axelrodov model evolúcie etnicity (Axelrod, R. 2005, Burian, J. 2007). Tento model je vystavaný na základe rozšírenia a modifikácie dilemy väzňa. V modeli sú agenti rozdelení do 4 etnických skupín, ktoré sú im askriptívne priradené. Základnou podmienkou je, že agent dokáže identifikovať etnickú príslušnosť iného agenta, presnejšie rozlíšiť, či je ten, ktorý agent príslušníkom jeho etnika alebo iného. Agenti sa môžu reprodukovať so základnou pravdepodobnosťou 12%, pričom na potomkov prenášajú svoju etnickú príslušnosť a stratégiu správania. V modeli existuje 5% pravdepodobnosť mutácie znakov agentov. Interakcie medzi agentmi majú lokálnu povahu. V tomto modeli sú agenti výhradne reaktívny, čiže nemajú pamäť. Stratégie správania sú binárne rozdelené na kooperatívne a nekooperatívne správanie a to podvojne buď sa to týka kooperácie s vlastnými agentmi alebo s cudzími. Z toho následne vznikajú 4 možné typy stratégií správania sa agenta.

1. Altruistická stratégia – agent kooperuje so všetkými agentmi.

2. Etnocentrická stratégia – agent kooperuje výhradne s agentmi z jeho etnika.

3. Exogamná stratégia – kooperuje výhradne s agentmi z iného etnika.

4. Egoistická stratégia – agent nekooperuje so žiadnymi agentmi.

V rámci simulácie na modeli sú stratégie na začiatku rozložené náhodne, pričom každá iterácia sa skladá zo 4 fáz: imigrácie, interakcie, reprodukcie a úmrtie.

Tento model poslúžil Axelrodovi na teoretickú analýzu mechanizmov evolúcie etnicky diferencovanej populácie. Model je teoretický preto, lebo sa neopiera o žiadne empirické dáta, ale je navrhnutý na základe typologickej metódy. Pre úplnosť treba dodať, že model preukázal dominanciu etnocentrickej stratégie, ktorá sa vyskytovala po 2000 iteračných krokoch na úrovni 76%, pričom až v 84% percentách boli interakcie medzi etnikami nekooperatívne a až 90% interakcií v rámci etník bolo kooperatívnych.

Analogickým spôsobom je možné vytvoriť multiagentový model na základe legislatívneho opatrenia (zákona, vyhlášky atď.), kde je možné vytvoriť model na teoretickom základe alebo ho rozšíriť o nastavenie parametrov na základe empirických dát. Príkladom vytvorenia takéhoto modelu poslúži rámcový návrh modelu rodiny, ktorý vychádza zo zákona o rodine č. 36/2005 Z.z. a zákona o rodičovskom príspevku č. 571/2009 Z.z. Zákon o rodine definuje rodinu ako manželský zväzok muža a ženy, ktorý vzniká dobrovoľným a slobodným rozhodnutím muža a ženy. Pričom ďalej definuje prípady, kedy manželstvo nemôže vzniknúť. Pre potreby modelu sú postačujúce 3 dôvody: 1. existencia predchádzajúceho manželstva, ktoré stále trvá, 2. manželstvo medzi príbuznými a 3. neplnoletosť aspoň jedného z partnerov. Ďalej zákon uvádza, v ktorých prípadoch môže byť manželstvo rozvedené.

Náš model je zameraný na analýzu dvoch skutočností. Po prvé, ako legislatívna úprava rodiny vplýva na pronatálnu politiku a demografickú krivku spoločnosti. Po druhé, vplyv rodičovského príspevku na pôrodnosť a stabilitu rodiny. Za týmto účelom je možné identifikovať typy stratégií agentov. Agenti sú rozdelení na dve skupiny – na agentov, ktorí reprezentujú mužov a agentov, ktorí reprezentujú ženy. Agenti sú schopní identifikovať pohlavie iného agenta[119]. Stratégie správania agentov sú rozdelené na dvoch dimenziách, kde na každej z nich sú dve alternatívy správania agenta. Prvá dimenzia určuje ochotu uzavrieť manželstvo, čiže buď chce vytvoriť manželský zväzok alebo nechce vytvoriť manželský zväzok. Na druhej dimenzii je určená stratégia, či sa agent chce reprodukovať alebo sa nechce reprodukovať. Z týchto binárnych možností vyplýva nasledujúca typológia stratégií správania a konania agentov.

1. Pronatálna manželská stratégia – agent si aktívne hľadá partnera na reprodukovanie, s ktorým chce uzavrieť formálny zväzok.

[119] Pohlavie podobne ako farba pleti a niektoré ďalšie znaky sú v rámci ľudskej spoločnosti priamo identifikovateľné pri stretnutí, čiže osoba A je schopná rozpoznať charakteristický znak osoby B. V rámci modelovania je teda možné definovať schopnosť rozpoznať vlastnosť agenta iným agentom. Pre úplnosť je vhodné pripomenúť, že rovnako ako v reálnej spoločnosti nie sú osoby schopné rozpoznať pri prvom kontakte niektoré znaky a vlastnosti druhej osoby, ani v multiagentovom modeli nie je možné vždy pracovať s koncepciou okamžitého rozpoznania charakteristických znakov iných agentov.

2. Pronatálna partnerská stratégia – agent si aktívne hľadá partnera na reprodukovanie, ale nechce uzavrieť formálny zväzok.

3. Pronatálna nepartnerská stratégia – agent si hľadá partnera na reprodukciu, ale nechce vytvoriť partnerstvo.

4. Manželská stratégia – aktívne si hľadá partnera pre formálny zväzok, ale nechce sa reprodukovať.

5. Partnerská stratégia - aktívne si hľadá partnera, ale nechce sa reprodukovať a nechce založiť formálny zväzok.

6. Egoistická stratégia – nehľadá si partnera a nemá záujem sa reprodukovať.

Pre reálny model by bolo vhodné na základe empirických dát určiť percentuálne pravdepodobnosť mutácie stratégie a rovnako definovať agentovú geometriu, čiže priestorové rozloženie agentov. V druhom kroku tvorby modelu by mal byť definovaný rodičovský príspevok a jeho vplyv na zmenu stratégie, pri rôznych hladinách výšky tohto príspevku. V súčasnosti je výška rodičovského príspevku na úrovni 164,22 € za mesiac a 256€ mesačne do dovŕšenia dvoch rokov veku dieťaťa.[120] Táto požiadavka zodpovedá multiscenárovému charakteru modelu. Takisto je možné model rozšíriť aj na prípadnú zmenenú legislatívu, kde by boli definované rôzne formy rodinného vzťahu od voľného partnerstva až po prípadné partnerstvá osôb rovnakého pohlavia.

Je potrebné poznamenať, že pre prípadný model tohto typu je nevyhnutné navrhnúť komunikačný jazyk, prostredníctvom ktorého by agenti vzájomne negociovali vznik, prípadne rozpad zväzku. Takisto je potrebné pripomenúť, že model je rozšíriteľný o ďalšie aspekty ako napríklad veková štruktúra populácie, vzdelanosť, zamestnanie, etnická príslušnosť atď., ktoré je možné kalibrovať a nastaviť na základe empirických a štatistických dát. Ako i úvaha o povahe sociálnej siete, v ktorej sú situovaní.[121] Charakter siete v modeli, kde si agenti hľadajú partnera je významná a je možné vyskúšať scenár s viacerými sieťovými usporiadaniami. Pre názornosť pozri obr. č. 1.

[120] K 1.1.2011 sa výška rodičovského príspevku zjednotila na 190,10€ za mesiac.

[121] Povaha sociálnej siete predstavuje zásadnú otázku v oblasti kalibrácie modelu, resp. multiagentového systému. Podľa Cioffi-Revilla (Cioffi-Revilla, C., 2002) predstavuje výber vhodnej topológie siete vzájomných vzťahov a väzieb v danom modeli arbitrárne rozhodnutie. Topologické vlastnosti sociálnej siete môžu mať zásadný vplyv na konečné výsledky simulácií. Prostredníctvom vhodne zvolených topologických charakteristík siete v príslušnom modeli je možné identifikovať pôvodne neznáme intervenčné faktory a neočakávane efekty, ako aj šance na výber vhodného partnera.

Obr. č. 1: Typy sietí vzťahov medzi agentmi

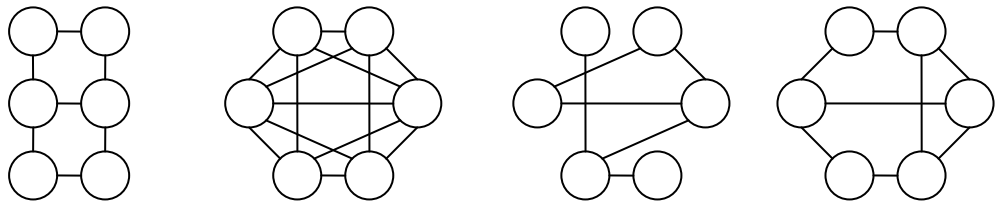

Mriežka Každý s každým Náhodná sieť Sieť malého sveta

Zdroj: Burian, J. 2007.

6 ZÁVER

V tomto príspevku bola predstavená metodologická inovácia známa ako multiagentové modelovanie, ktorá umožňuje modelovať komplexné, dynamické, sociálne systémy. Okrem toho bolo uvedené, že sa jedná o simulačnú metódu, ktorá môže byť použitá na simuláciu najrôznejších sociálnych javov. Pretože sa jedná o simulačnú metódu, umožňuje vytvorenie predikčných modelov ako aj modelov, ktoré môžu analyzovať dopady intervencií do sociálneho prostredia v dvoch rovinách. V rovine ex post a v rovine ex ante. Význam tejto metódy pre sociálne a verejné politiky spočíva práve v tejto vlastnosti multiagentových modelov.

Sociálne a verejné politiky potrebujú disponovať relatívne vykryštalizovanými nástrojmi a metodológiou, ktorá by umožňovala predikovať vývojové scenáre po intervencii do sociálnych problémov ešte predtým, ako k tejto intervencii dôjde. Výhodou, ktorú pre tento účel poskytuje metóda agentového modelovania je zrejmá. Agentové modely umožňujú simulovať správanie sa populácií bez ohľadu na etické problémy a potenciálne riziká, pretože pracujú výhradne s virtuálnou reprezentáciou sociálneho sveta. V tom spočíva inovatívny potenciál tejto metódy v rovine sociálnych a verejných politík. V možnosti nahliadnuť do mnohých alternatívnych scenárov budúceho vývoja.

Na druhú stranu, existuje celý rad problémov, s ktorými musia experti využívajúci túto metódu, počítať. V prvom rade sa jedná o limitovanosť metódy určenú princípom ceteris paribus a tzv. algoritmickej stlačiteľnosti, čiže otázky do akej miery sme schopní vyjadriť vo forme algoritmov ľudské správanie a sociálne konanie. V neposlednom rade vystupujú do popredia otázky ako nastaviť parametre jednotlivých modelov s ohľadom na objekt záujmu a otázky týkajúce sa kvality empirických údajov, na základe ktorých model kalibrujeme. Ďalším podstatným limitom tejto metódy je nedostatočnosť alebo neúplnosť sociologickej, či sociálno-vednej teórie, ktorá by umožňovala definovať správanie agentov a ich usporiadanie, predovšetkým z hľadiska voľby topologických vlastností siete agentov tým spôsobom, aby adekvátne reprezentovala modelovanú skutočnosť. Takisto táto metóda naráža aj na problémy týkajúce softwarových nástrojov. Tento problém nie je priamo spojený so sociálnymi vedami, ale pri práci s týmto druhom modelov má zásadný význam. Dôvodom je, že čím budú sofistikovanejšie a výkonnejšie programovacie a softwarové nástroje, tým presnejšie a adekvátnejšie budú multiagentové modely a predovšetkým agenti budú môcť lepšie reprezentovať skutočných sociálnych aktérov.

V tomto príspevku bol predstavený rámcový návrh ako využiť multiagentové systémy v praxi pri zavádzaní legislatívnych opatrení. Bol predstavený model fungovania pracoviska, ktoré by analyzovalo celý rad opatrení a intervenčných projektov a programov na úrovni legislatívy

ešte predtým, ako budú uvedené do praxe. Umožnilo by sa tým spresnenie a zjemnenie opatrení a ich lepšie nastavenie. Rovnako by sa získala možnosť porovnať dopady týchto opatrení so scenárom, kde by bolo zavedené iné alebo inak nastavené opatrenie, prípadne situácia, kde by k žiadnej intervencii nedošlo.

Na záver ešte jedna poznámka, agentové modely sú moderným simulačným nástrojom, ale pre ľudské populácie stále platí, že ľudské životy nemožno vypočítať, ale že ľudia konajú v reálnom svete na základe skúseností a vedomostí, ktoré nazbierali počas svojho života. Vytvárajú tak príbehy svojich životov – svoje životy jednoducho žijú.

Použitá literatúra

1. AXELROD, R., 2005: Advancing the Art of Simulation in the Social Sciences in: RENNARD, J.-P., (ed.): Handbook of Research on Nature Inspired Computing for Economy and Managment; Hersey, PA: Idea Group. [cit. 2010-10-03] Dostupné na: <http://www.cscs.umich.edu/pub/papers/AdvancingArtofSim.pdf>
2. AXTELL; R., 2000: Why agents? On the varied motivations for agent computing in the Social Sciences; Center on Social and Economic Dynamics; Working Paper No. 17; November 2000; [cit. 2008-20-11] Dostupné na: <http://www.umass.edu/economics/publications/2007-10.pdf>
3. BONABEAU, E., 2002: Agent-based modeling: Methods and Techniques for simulating human systems. In: Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, vol. 99; 14. máj 2002; s. 7280 – 7287; [cit. 2008-13-09] Dostupné na: <http://www.pnas.org/content/99/suppl.3/7280.full.pdf+html>
4. BOUDON, R., BESNARD, P., CHERKAOUI, M., LÉCUYER, B.-P. et al., 2004**:** Sociologický slovník. Univerzita Palackého, Olomouc
5. BURIAN, J., 2007: Multiagentní modely sociálních organizací in: MARKŮ, P. (ed.) Kognice 2007, Olomouc: Univerizta Palackého. [cit. 2008-15-10] Dostupné na: <http://eldar.cz/honza/articles/burian_agents.doc>
6. BURIAN, J., 2008: Multiagentní model transakčních nákladů na finančních trzích in: KVASNIČKA, V.; KELEMEN, J.; POSPÍCHAL, J.(eds.): Kognice a umělý život VIII. Opava: Slezská univerzita. [cit. 2008-15-10] Dostupné na: <http://eldar.cz/honza/articles/burian_ace_fin_market_tc.doc>
7. CAHLÍK, T., kol., 2006: Multiagentní přístupy v ekonomii. Karolinum, Praha
8. CIOFFI-REVILLA, C., 2002: Invariance and universality in social agent-based simulations; in: Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America; Vol. 99; p. 7314 – 7316. Dostupné na: <http://www.pnas.org/content/99/suppl.3/7314.full.pdf+html>
9. HEATH, B., HILL, R., CIARALLO, F., 2009: A Survey of Agent-Based Modeling Practices (January 1998 to July 2008); in: Journal of Artificial Societies and Social Simulation vol. 11, č. 1, 5; [cit. 2009-05-10] Dostupné na: <http://jasss.soc.surrey.ac.uk/11/1/5.html>
10. LEMPERT, R., 2002: Agent-based modeling as organizational and public policy simulators. In: Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America, Vol. 99, p. 7195-7196. <http://www.pnas.org/content/99/suppl.3/7195.full.pdf+html>.
11. KELEMEN, J., 1994: Strojovia a agenty. Archa, Bratislava
12. KELEMEN, J., 2010: Myslenie a stroj. Kalligram, Bratislava

13. MACY, M. W., WILLER, R., 2002: From Factors to Actors: Computational Sociology and Agent-Based Modeling. Cornell University 2001, Annual Review of Sociology, *28*, s. 143 – 166; [cit. 2007-25-10] Dostupné na: <http://www.econ.iastate.edu/tesfatsi/Macy_Factors_2001.pdf>
14. MATHIAS, M., 2009: Metodologické problémy multiagentového modelovania v sociológii. Bratislava
15. RAPANT, P.; 2007: Prostor v multiagentových systémech modelujících prostorové procesy. In: Acta Montanistica Slovaca, roč. 12 (2007), č. 2, s. 84-97. < http://actamont.tuke.sk/pdf/2007/n2/2rapant.pdf >
16. SAWYER, R. K., 2003a: Nonreductive Individualism, Part II. – Social Causation. In: Philosophy of the Social Sciences, Vol. 33, No. 2, January 2003, s. 203 – 224. <http://artsci.wustl.edu/~ksawyer/PDFs/nri2.pdf>
17. SAWYER, R. K., 2003b: Artificial Societies. Multiagent Systems and the Micro-Macro Link in Sociological Theory. In: Sociological Methods & Research, Vol. 31, No. 3, February 2003, s. 325 – 363. < http://artsci.wustl.edu/~ksawyer/PDFs/as.pdf >
18. SAWYER, R. K., 2004a: Social Explanation and Computational Simulation. In: Philosophical Explorations, Vol. 7, No. 3, 2004 <http://artsci.wustl.edu/~ksawyer/PDFs/Social_explanation.pdf>
19. SAWYER, R. K., 2004b: The Mechanisms of Emergence. In: Philosophy of the Social Sciences, Vol. 34, No. 2, June 2004, s. 260 – 282. <http://artsci.wustl.edu/~ksawyer/PDFs/mechanisms.pdf >
20. SCHENK, J., 1993: Samoorganizácia sociálnych systémov. Iris, Bratislava
21. SCHENK, J., 2007: Multiagentové modelovanie ako metodologická inovácia. In: Filozofia, 2007, č. 9, s. 777-789.
22. WOOLDRIDGE, M. J., JENNINGS N.R., 1995**:** Intelligent Agents**:** Theory and Praktice. In: Knowledge Engineering Review, Vol. 10(2): p. 115-152. <http://www.cs.uu.nl/docs/vakken/iag/IntellAgents.Wool.pdf>
23. Zákon z 19. januára 2005 o rodine a o zmene a doplnení niektorých zákonov č. 36/2005 Z.z. <http://www.zbierka.sk/zz/predpisy/default.aspx?PredpisID=18474&FileName=05-z036&Rocnik=2005>
24. Zákon z 2. decembra 2009 o rodičovskom príspevku a o zmene a doplnení niektorých zákonov č. 571/2009 Z.z. <http://www.zbierka.sk/zz/predpisy/default.aspx?PredpisID=209411&FileName=zz2009-00571-0209411&Rocnik=2009&>

ZÁVER

Naša kolektívna monografia sa zamerala na identifikáciu a analýzu parciálnych sociálnych inovácií v dvoch základných oblastiach, ktoré samotné predstavujú spoločenské inovácie v širšom slova zmysle: ide o oblasť sociálneho začleňovania (inklúzie) a rodovej rovnosti.

Sme si vedomí, že koncept spoločenských inovácií má v sebe niekoľko rovín. Je to rovina analytická, normatívna a praktická. Analytickú reprezentujú nové podoby teoretickej konceptualizácie a poznávacích prístupov k analyzovaným problémom. Normatívna sa viaže na špecifikáciu želaného stavu, ako aj regulatívneho (najmä právneho) rámca pre vybrané oblasti inovácií. Praktická zahŕňa aplikačnú rovinu, predpoklady a podmienky aplikácií sociálnych inovácií. Naša publikácia nemohla obsiahnuť komplexnosť problematiky spoločenských inovácií. Prezentované príspevky majú diferencovaný akcent na jednotlivé roviny reflektovania sociálnych inovácií. Preto ju možno pokladať iba za príspevok k identifikácii priestoru inovácií v predmetných oblastiach. Treba podotknúť, že je produktom diskusného pracovného fóra, ktoré dalo príležitosť predovšetkým mladým pracovníkom – doktorandom rozvíjať témy svojich dizertačných prác v aplikácii na potenciál inovatívnych prístupov v ich tematických oblastiach.

Téma sociálnych inovácií sa stala významnou súčasťou aktuálneho spoločensko-vedného diskurzu. Nemala by sa stať iba účelovou módnou nálepkou. Dynamika zmien v kľúčových spoločenských oblastiach, ale aj zlyhávanie zaužívaných spôsobov riešenia sociálnych problémov (kríza sociálneho štátu) sú platformou, ktorá potrebu novátorských prístupov a aplikácií pri riešení sociálnych problémov oprávňuje. Za významné inšpirácie poňatia sociálnych inovácií možno pokladať potrebu prekračovania, v teoretickej aj aplikačnej rovine zaužívaných, odborových, sektorových a rezortných hraníc pre riešenie sociálnych problémov. Sociálne inovácie zväčša neznamenajú objavovanie nových elementov a prístupov, ale inovatívnosť najčastejšie spočíva v novom spojení, novátorskej aplikácii známych prvkov v netradičných kontextoch. Platformou pre tieto novátorské spojenia sú sociálne partnerstvá, sieťovanie a kooperácia reprezentantov trhového, verejného aj občianskeho sektora, ktorá sa stáva pridanou sociálnou hodnotou, schopnou produkovať novátorské riešenia a pozitívnu sociálnu zmenu.

Sociálne inovácie (a najmä ich aplikácia v praxi) vyžadujú podporné makrospoločenské prostredie, ktoré bude nielen proklamatívne otvorené inováciám, ale bude transformovať inštitucionálne usporiadania spoločnosti, aby boli prestupné a reflexívne. To môžeme identifikovať ako významný predpoklad (a zároveň bariéru) sociálnych inovácií v našom prostredí.

Ako poukazujú viaceré príspevky v publikácii, verejné politiky u nás preukazujú deficity v konceptualizácii sociálnych problémov, ich primeranej právnej regulácii (otvorenej a reflektujúcej reálne zmeny správania ľudí), ale najmä v absencii vnímania potreby inštitucionálnej transformácie aplikačných mechanizmov. V našom prostredí sa často za riešenie problému v oblasti sociálnej politiky pokladá spracovanie koncepcie a príprava nadväzujúcich legislatívnych návrhov. Vydanie alebo novelizácia právnej normy je stotožňovaná s vyriešením problému. Väčšia pozornosť aplikačnej rovine riešení by sme mohli pokladať v našich podmienkach za žiaducu novátorskú zmenu v oblasti realizácie verejných politík. K tomu by mohli dopomôcť aj analytické postupy, na ktoré upozorňujeme v našej publikácii (evaluačný výskum, modelovacie prístupy). Pozornosť inštitucionálnym a

ľudským aspektom zavádzania zmien, sociálnym bariéram pre ich realizáciu a súčasne mobilizácii individuálneho a kolektívneho sociálneho kapitálu pokladáme za kľúčovú výzvu a príležitosť pre inovácie v oblasti verejných a sociálnych politík v našich podmienkach.

ANNOTATIONS

SOCIAL INNOVATIONS – UNDERSTANDING AND FUNCTIONS

LUBELCOVÁ Gabriela

Increased dynamics of social processes imposes requirements for new approaches and ways of solving of current social problems that are exceeding the established ways of thinking and acting. The topic of social innovations is therefore getting in the centre of attention. Social innovations are defined by the author as an adaptive strategy for continuing social changes which enables the transformation of the changing partial parameters into the new systems and modality of action that provide us with new solutions of the current needs of people and lead to the improvement of their living conditions. The interpretative context of innovations is placed into the process of modernisation of society. The perception of modernisation is based on the emancipation theories of modernisation, which critically analyse the institutionalised effort to improve the living conditions of people with an accent on their social impacts. The first part of the chapter focuses on a definition of term "social innovation". It is based on works of the Centre for Innovation of Stanford and Oxford University and the Centre for Innovation in Finland. The uniting element of these approaches is the orientation on the dominant role of social innovations at present. They represent the shift further from the orientation on technical and technological innovations as a tool for economic growth, which was characteristic for the industrial phase of development of the modern society. Social innovations are oriented to innovative solutions of the social problems of people. They emphasise active involvement of the social participants, development of social capital, networking, mobilisation of the local resources and cutting across organisational, sectoral and disciplinary boundaries of hitherto used approaches and applications. These characteristics can be perceived as criteria for defining the social innovations. The Finnish authors offer a concept of sustainable innovation that is based on the principles of sustainable growth, ecological thinking, participative and continuing innovation and innovative leadership. Their contribution is noticeable due to the emphasis on supporting macrosocial environment and institutionalised structures as significant prerequisites for application of the social innovations. According to the Finnish authors a prerequisite of the innovations is an institutional change, which creates capacity for growth and development of the reflective and adaptive (learning) social organisations. In contrast with the Finnish view, the Anglo-Saxon tradition emphasises creativity of the social participants (individual and group innovators) during the creation and implementation of the social innovations. The contribution of the Anglo-Saxon authors can be seen in reflecting of the requirements for application of the social innovation. Innovation as a change of the established practices usually requires a change of perception, opinions, attitudes and behaviour of the involved participants, and that can create barriers to the implementation of the changes. Application of the principles of change management is therefore a necessary component of the implementation of innovations and it is an inspiring stimulus also in conditions of Slovak Republic. In the concluding part of the chapter is presented an example of the social innovation in form of the social economy and social entrepreneurship. These initiatives are considered to be one of the typical carriers of the social innovation at the present time. They represent hybrid business forms that apply business models to achieve social objectives. This article focuses on the definition of the social entrepreneurship based on results of the research of the European network EMES and the Centre for Social Entrepreneurship of Oxford University. It specifies basic areas of

application of the social entrepreneurship as a solution to the current social problems and finally it offers an identification of options of establishing of the social entrepreneurship in an area of the public policies in Slovakia.

Key words:
social innovation, modernization, social change, social problems, social economy, social entrepreneurship

THE CONCEPTS OF MASCULINITY AND THEIR INNOVATION POTENTIAL FOR CRITICAL SOCIAL ANALYSIS

BÉREŠ Martin

Critical examination of men and masculinities appears to be one of the preconditions to achieve gender equality. It does not have a long tradition in Czech and Slovak context. The widespread approaches in this field include mainly the role theory (in the modification of sex/gender roles) and the concept of hegemonic masculinity. These approaches are examined in the frame of essentialism and constructivism. The main objective of this chapter is examination and outline of expected innovation potential of both concepts. Answers to this question are found in relevant, particularly Anglo-Saxon sources. Innovation potential is attributed to the concept of hegemonic masculinity, which exceeds the possibilities of the concept of sex/gender roles in the critical study of men and masculinities in many respects. It presentsa theoreticalandpracticalsocialinnovation (as ahybridsynthesisof differentsources), which opens the space for achieving of gender equality.

Key words:
role theory; sex role; men`s role; sex; gender; hegemony; masculinity; femininity; masculinism; essentialism; constructivism; criticism; innovation.

ACTIVE FATHERHOOD AND INNOVATIVE PUBLIC-POLICY MEASURES TO ITS PROMOTION

HOLUBOVÁ Barbora

The concept of active fatherhood and measures of its promotion is seen as an innovative response and a part of the solution to a number of social problems. Possible theoretical explanations of the low participation of men in childcare are complemented by evidence of positive effects and assumed risks of active fatherhood practicing. Implemented measures target at promotion of active fatherhood in the area of parental leave schemes, reconciliation of work and family, and childcare after divorce indicate a number of issues arising from the fragmentation of individual agendas and the lack of a comprehensive evaluation of measures taken.

Key words:
fatherhood, gender equality, social innovation, schemes of parental leaves, measures of work-family balance

LEGAL NORMS ANALYSIS IN RELATION TO NEW FAMILY FORMS

TYDLITÁTOVÁ Gabriela

The contribution deals with an issue of new family forms focusing on their position within the Slovak law system. The author analyses current Slovak legislation and points out those legal norms, in which some provisions relate and influence two selected new family forms (unmarried cohabitation and one-parent family) directly or indirectly, purposefully or unintentionally, with a positive or negative effect. For this purpose the analysed legislation is divided into three groups – family acts, social acts and general acts. Within each of them key aspects in relation with the mentioned new family forms are identified. By analysing them the author identifies a mutually different position of the above mentioned family forms in the law system. Legal norms are usually formulated without any significant reference to any of the family forms with mainly negative unintended consequence. Family forms are mentioned explicitly only if talking about lonely parenthood. On the contrary, unmarried cohabitations are almost completely not taken into consideration. The author draws a reader´s attention to this fact and thus identifies areas, which can potentially mean a chance for applying of innovative solutions. These might be implemented in the meaning of social innovation as a positive change.

Key words:
new family form, unmarried cohabitation, one-parent family, legislation, family policy measures

FOSTER CARE IN ORPHANAGES – CURRENT TRENDS AND CHALENGES

FICO Milan

Chapter deals with selected problems and issues of social-legal protection. As the first focus will be on the target state in the replacement of institutional care in children homes based on the conceptual and legal frameworks, together with legislative change, which took place in this area in the recent years. Then I will address the reasons for this change - brief reflection on the current environment in orphanages, focus on successful integration of young people in the first years, after leaving the orphanages in the labor market and in the field of housing. On the basis of statistical data, article deal with the issue of effectiveness of these facilities, as well as other factors, which may affect young adults from children homes, in their integration in to the everyday life. Together with structural factors it is necessary point out, on the limited capabilities and effectiveness of these facilities. In connection with the theme of social innovation as alternative solutions for the improvement in life changes and subsequent integration into everyday life, the article highlights the importance of deinstitutionalization these facilities and strengthening the provision of alternative family forms for those children, who were excluded from the biological families. Emphasis is also placed on the strengthening of broader cooperation between all actors engaged in the performance of social – legal protection.

Key words:
social innovation, legislative changes, substitute family care, institutional care, deinstitutionalization institutional facilities

STRUCTURAL FUNDS AS A TOOL FOR SOCIAL INNOVATION DEVELOPMENT? THE CASE OF GENDER MAINSTREAMING

KOTTULOVÁ Janka

Following case study deals with the use of Gender Mainstreaming (GM) as a form of social innovation in the implementation of the structural funds in Slovakia. The study introduces GM as a concept fulfilling the definition of social innovation, whether it is understood as transformative concept based on the qualitatively new understanding of gender equality or a tool that is used to translate this concept into practice. Based on the analysis of program documents ruling the use of Structural Funds in Program period 2007-2013, the case study shows how GM has been reduced to the purely formal fulfilment of commitment towards EU. In the comparison with the the use of GM in the project supported from the European Social Fund in Germany, the case study demonstrates how different perception of gender equality is translated to the particular measures and points out the possible role of structural funds in the promotion of gender mainstreaming. In the conclusion the paper analyses possible causes of the unsuccessful implementation of GM in the use of structural funds in Slovakia and brings up the questions, whether it is possible to import the social innovation from different contexts.

Key words:
gender mainstreaming, gender equality, social innovation, structural funds

EVALUATION AS AN INNOVATIVE TOOL OF EVALUATING PUBLIC POLICIES (PROFESSIONAL COUNSELING SERVICES - APPLICATION OF EVALUATION APPROACH)

BRUTOVSKÁ Gizela

Systematic evaluation of public policies (not only monitoring and audit), as one of the assumption of their effective functioning, is being realized in Slovakia only very rarely. Insufficient knowledge of theoretical approaches (evaluation strategies) is not the only problem, there are missing methodical procedures which could be possibly applicable during evaluation of public policies within Slovak circumstances. This chapter is aimed mainly to present an evaluation strategy as an innovative tool of evaluating public policies in Slovakia with application to one of the tools of active labor market policy – professional counseling services.

To achieve our aim it was necessary to diversify an evaluation research to various types according to their particular characters and briefly describe available evaluation strategies (based on their historical evolution) used in Western Europe and Northern America.

We identified program evaluation as suitable type of evaluation in Slovakia (mainly for active labor market policy). Program evaluation offers theoretical and methodological basis for conciliation of relevant data, necessary for disclosure of the effects and impacts of realized policies. General theoretical description of program evaluation, processed in the text, is leading to drafting a methodology, necessary for implementation of evaluation of program of an public policy in Slovakia, starting by description the structural context of the program and ending by evaluation of the program design. The methodology is further applied to program of active labor market policy – professional counseling services, being implemented in

Slovakia in 2004-2008. Structure of evaluation consists of design of professional counseling services (their length, aims, quality, costs, cross connection with other tools of active labor market policy or activities within labor market, critical moments and their solutions), analysis of nature of professional counseling services goals and their wider regional context. It is followed by description of activities with regard to the achievement of professional counseling services goals, description of the program participants and finally outcomes (qualitative and quantitative description of the formal outputs). In conclusion, there are proposed measures towards improving the functioning of professional counseling services in relation to ascertained facts.

Our knowledge of the state is based not only on theoretical and empirical, but also on our personal experience with the implementation and analysis of active labor market policies in Slovakia. This chapter can provide guidance how to apply knowledge and practice of program evaluation in assessing the effects and impact of active labor market policies within the Slovak context. We identified the limits of application of the process due to lack of data provided by the public and state administration in Slovakia. We assume that our approach will be further revised and corrected.

Key words:
evaluation research, strategies of evaluation research, program evaluation, labor market, active labor market policy, professional counseling services

MULTI-AGENT MODELLING AS A TOOL FOR SOCIAL PROBLEMS ANALYSIS

MATHIAS Marek

In this work is introduced simulation's method that is known as a multi-agent modelling (MAS). Agent-based modelling is a new way of doing science that has developed from the concepts and techniques of complexity theory. Agent-based and multi-agent modelling is a methodological innovation that brings new possibilities for the understanding of the mechanisms of the emergency in the complex, dynamical, non-linear, social systems. It involves the study of many actors and their interactions. The models start with simple action rules and assumptions but will display complex behaviours. The models of actors are software "agents". The aim of MAS is to look at global consequences of individual or local interactions in a given space. Agents are seen as the generators of emergent behaviour in that space. In the second section of this article are presented the functions and possibilities of application of MAS in the space of social and public policies or politics. There are analysed seven ways of using simulation in science and public or social policy. In the third section, is presenting the framework of the systematic tool for the evaluation and prediction of social intervention in to the social problems. Agent-based modelling as a methodological innovation can identify problems of social intervention in two ways – ex post and ex ante. Generally, agent-based modelling is a new approach that offers many advantages for social and public policies.

Key words:
agent, agent-based modeling, multi-agent modelling, multi-agent system, public policy, simulation, social problem, social politics, social system.

O AUTOROCH

Gabriela Lubelcová pôsobí ako docentka na Katedre sociológie Filozofickej fakulty UK v Bratislave. Venuje sa problematike sociológie sociálnych problémov, sociálnej politiky, kriminológie a mobilizácie ľudských zdrojov. Výskumne sa zameriava na tematiku sociálnych intervencií, sociálnej inklúzie a sociálnej podmienenosti kriminálneho správania. Problematike sociálnej ekonomiky a sociálneho podnikania sa venuje od roku 2007, kedy spolupracovala ako prizvaný expert s tematickou sieťou pre sociálnu ekonomiku integrujúcou projekty sociálnej inklúzie iniciatívy EQUAL, pre ktorú spracovala výstup k možnostiam etablovania sociálnej ekonomiky a sociálneho podnikania v sociálnej politike v SR. K témam odbornej pôsobnosti publikuje v monografiách, odborných periodikách a zborníkoch z konferencií.
Kontakt: Doc. PhDr. Gabriela Lubelcová, PhD., Katedra sociológie, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Gondova 2, 814 99 Bratislava, e-mail: lubelcova@phil.uniba.sk

Martin Béreš v súčasnosti pôsobí ako odborný asistent na Inštitúte edukológie a sociálnej práce, Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity v Prešove, kde je členom Katedry sociálnej práce. Vo svojej pedagogickej a výskumnej činnosti sa venuje všeobecnej sociológii, trhu práce a nezamestnanosti v kontexte rodových štúdií, rodovému výskumu, maskulinitám a propedeutickým seminárom. Je externým doktorandom v odbore sociológia na Katedre sociológie Univerzity Komenského v Bratislave a členom Konzultačného výboru rady vlády pre rodovú rovnosťa rovnosť príležitostí pri Ministerstve práce, sociálnych vecí a rodiny.
Kontakt: Mgr. Martin Béreš, Inštitút edukológie a sociálnej práce, Katedra sociálnej práce, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, 17. novembra 1, 080 78 Prešov, e-mail: martinberes@gmail.com

Barbora Holubová, absolventka odboru sociológie na UK Bratislava (2005), pracuje ako výskumná pracovníčka v Inštitúte pre výskum práce a rodiny. Odborne sa venuje rodovým nerovnostiam, rodovej a rodinnej politike, rodovo podmienenému násiliu a maskulinitám. Zároveň je externou doktorandkou Katedry sociológie UK Bratislava s témou dizertačnej práce zameranej na otcovstvo. Výskumné úlohy a publikácie za ostatných päť rokov boli zamerané najmä na meranie prevalencie násilia páchaného na ženách, zber a analýzu administratívnych údajov o násilí páchanom na ženách a štandardizovaný monitoring médií z hľadiska prevencie násilia. Autorka sa podieľa taktiež na príprave súhrnných správ o stave rodovej rovnosti, predkladaných každoročne na rokovanie vlády SR.
Kontakt: Mgr. Barbora Holubová, Inštitút pre výskum práce a rodiny, Župné nám. 5 -6, 812 41 Bratislava, e-mail: holubova@sspr.gov.sk

Gabriela Tydlitátová je absolventkou odboru sociológia na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave, kde v súčasnosti pokračuje v štúdiu ako interná doktorandka. Odborne sa venuje téme diverzifikácie rodinných foriem a téme rodinnej a sociálnej politiky vo vzťahu k novým formám rodiny. Hlavným predmetom jej študijných a výskumných aktivít sú nezosobášené spolužitia, ktoré tvoria nosnú tému jej dizertačnej práce a ktoré boli taktiež hlavným predmetom jej záujmu aj pri písaní diplomovej práce na magisterskom stupni štúdia. Autorka sa okrajovo venuje aj problematike sociologickej fotografie a využitiu fotografie v sociologických výskumoch.

Kontakt: Mgr. Gabriela Tydlitátová, Katedra sociológie, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Gondova 2, 814 99 Bratislava, e-mail: gabika.ty@gmail.com.

Milan Fico pôsobí ako externý doktorand na katedre sociológie, zároveň momentálne pracuje v Inštitúte pre výskum práce a rodiny. Zaoberá sa analýzou a nastavením fungovania vybraných oblastí sociálnoprávnej ochrany na Slovensku. Konkrétne témou životného štartu mladých dospelých v prebiehajúcom procese transformácie ústavných zariadení, ako aj hľadaním konkrétnych faktorov, ktoré môžu na priaznivý životný štart týchto mladých ľudí vplývať. Aktuálne sa zaoberá aj efektivitou zapájania akreditovaných subjektov do výkonu sociálnoprávnej ochrany.
Kontakt: Mgr. Milan Fico, Inštitút pre výskum práce a rodiny, Župné nám. 5 -6, 812 41 Bratislava, e-mail: fico@sspr.gov.sk

Janka Kottulová je študentkou doktorandského štúdia na Fakulte managementu Univerzity Komenského, kde sa venuje problematike rodovej rovnosti na trhu práce Európskej únie a odbornou pracovníčkou Centra excelentnosti pre spoločenské inovácie UK. Od roku 2007 zároveň participuje na realizácii rôznorodých projektov financovaných zo štrukturálnych fondov zameraných predovšetkým na oblasť regionálneho rozvoja a rozvoja ľudských zdrojov.
Kontakt: Mgr. Janka Kottulová, Fakulta managementu Univerzity Komenského, Odbojárov 10, 820 05 Bratislava, e-mail: j.kottulova@gmail.com

Gizela Brutovská je absolventkou odboru sociológia na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Niekoľko rokov pôsobila ako analytička trhu práce na úrade práce. Absolvovala študijný pobyt vo Veľkej Británii zameraný na problematiku mobility práce. Pracovala na rôznych domácich aj zahraničných vedecko-výskumných projektoch (Vega č. 1/0326/09 "Celoživotné vzdelávanie a učenie sa na PU v kontexte kreovania spoločnosti založenej na vedomostiach“, Vega 2005 „Úloha vzdelávania dospelých a sociálnej práce v spoločnosti založenej na vedomostiach a v štáte verejného blaha“, Evaluation of the social inclusion policy aimed at reducing long-term unemloyment). Zaoberá sa problematikou trhu práce a nezamestnanosti. Publikuje v domácich a zahraničných zborníkoch. V súčasnosti pracuje ako odborná asistentka na katedre andragogiky Fakulty humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity v Prešove. Externe spolupracuje pri príprave projektov zameraných na rozvoj marginalizovaných regiónov (komunitné plány, integrované stratégie, akčné plány). Vypracovala metodiky určené pre analýzu vzdelávacích potrieb pre oblasť turizmu a audit územia. Pôsobí ako lektorka pre oblasť sociálno-komunikačných zručností pre nezamestnaných.
Kontakt: Mgr. Gizela Brutovská, Inštitút edukológie a sociálnej práce, Katedra andragogiky, Fakulta humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity, 17. novembra 1, 080 78 Prešov, e-mail: gizela.brutovska@post.sk

Marek Mathias dokončil magisterské štúdium sociológie v roku 2009 na katedre sociológie na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave, kde v súčasnosti pôsobí ako interný doktorand. Vo svojej diplomovej práci sa venoval téme *Metodologické problémy multiagentového modelovania v sociológii*. V súčasnosti pokračuje v práci na témach multiagentového a agentového modelovania v sociálnych vedách. Týmto otázkam venoval aj

článok *Možnosti využitia multiagentového modelovania v sociológii*, ktorý vyšiel v roku 2011 v časopise *Sociálne a politické analýzy*. Okrem problematiky multiagentového modelovania sa venuje aj súvisiacim problémom simulovania sociálnej skutočnosti a teóriám komplexných sociálnych systémov. V súčasnosti sa venuje pedagogickej činnosti v rámci katedry sociológie, kde vyučuje matematiku.

Kontakt: Mgr. Marek Mathias, Katedra sociológie, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Gondova 2, 818 01 Bratislava, e-mail: marek.mathias@petrzalka.net

INOVÁCIE V SOCIÁLNYCH A VEREJNÝCH POLITIKÁCH
Problémy konceptualizácie a nových nástrojov

© Gabriela Lubelcová a kolektív

Editorka: Doc. PhDr. Gabriela Lubelcová, PhD.
Návrh obálky: Gabriela Tydlitátová
Vydalo: Vydavateľstvo Univerzity Komenského v Bratislave
Miesto a rok vydania: Bratislava 2011
ISBN: 978-80-223-3043-5

Publikácia neprešla jazykovou korektúrou.